

तमसो मा ज्योतिर्गमय

SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY

21.721

ASIAN

BENARES SANSKRIT SERIES:
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

G. THIBAUT, Ph. D.

Nos. 132 & 138.

श्रीविद्वद्वरमंचनाचार्यभट्टविरचिता
आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका ।

कान्यतीर्थ-न्यायोपाध्यायपद्वीमता

श्रीसोमनाथोपाध्यायेन संशोधिता ।

PRA YOGADÎPIKÂ

of the Âswalâyana Śrauta Sūtra,

BY PANDIT MANCHANÂ CHÂRYA BHATTÂ,

EDITED BY

SOMANÂTHOPÂDHYÂYA-NYÂYOPÂDHYÂYA AND KÂVYATÎRTHA,

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1907.

Registered under Act XXV. of 1867. (ALL RIGHTS RESERVED)

ॐ श्रीः

भूमिः ।

न नाम न विषयः सहृदयहृदयानां धर्म एव पुरुषार्थमूलमिति, अस्य खलु सूक्ष्मस्वरूपमपूर्वपदैकनिर्वचनीयमनुपलभ्य कुण्डीभवन्ति शतशः सर्व एवैहिकावप्यर्थक्यमावासादयितुं किं पुनर्दुर्वासनाम-धीलेपदूषितस्वान्तैरस्पृहणीयां मुक्तिम् । अतस्तस्यैव खलु जिज्ञास्य-त्वं प्रतिज्ञाय लोकोत्तरप्रमाणं चोदनां विवेचयितुं द्वादशलक्षणीं पू-र्वमीमांसां प्रणिनाय परमकारुणिको भगवान् जैमिनिमहर्षिः, यदी-यसुवर्णसूत्रप्रथितन्यायरत्नमालिकाभिरलङ्कृतं चोदना लब्धवर्णा-न्तरङ्गरङ्गेषु नृत्यन्ती प्रतिपदमुदञ्चयति काञ्चन समुल्लासशैलीम् । तस्यैव सरणिमनुसृत्य निगमकूलपतरीः कलितशाखाभेदप्रभेदप्रप-ञ्चस्य साम्प्रतिकैः करालकालव्यालक्रमकवलीकृतचेतनैः कृत्स्नशो-दुरारोह्यतामवधार्य स्वस्वशाखागतिसमनुकूलानि प्रयोगसूत्राणि जै-ग्रन्थुः करुणापरवशा आश्वलायनादयो महर्षयः । तेषाञ्चाश्वलायन-सूत्राणां सङ्क्षेपलब्धजीवितानां सहजतस्तात्पर्यं पर्यवगमयितुमिमाम् आश्वलायनश्रौतसूत्रप्रयोगदीपिकां रचयां बभूव श्रीमान् मञ्जुभट्टः ।

तस्य चैतद्ग्रन्थस्य दुर्लभतादोषं निराकरिष्णुभिः श्रीयुतहरिदा-सगुप्तमहाशयैः समुत्साहितोहं प्रकाशने प्रावर्तिषि । काशिक-राजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयाध्यक्षैः श्रीयुतपण्डितविन्ध्ये-श्वरीप्रसादशर्मभिः सानुग्रहमर्पितं तत्रत्यमेकमेवाऽऽदर्शपुस्तकं ना-तिशुद्धमुपलभ्य प्रतिविम्बरचनामात्रप्रवृत्तस्य मे शिक्षणीयबुद्ध्यप-राधैर्दूषितोऽप्ययं दोषाकर इव विद्वल्लोचनलोभनीयतामादधात्विति -साञ्जलिमुकुलोपहारं श्रीजगदीश्वरमभ्यर्थयते—

कार्तिक्यां मङ्गले

संवत् १९६४

श्रीकाशीपर्याम्

नयपालाभिजनः

श्रीसोमनाथशर्मा

न्यायोपाध्यायः काव्यतीर्थश्च

ॐ श्रीः

श्रीमञ्जनार्यभट्टविरचिता ।

आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका

प्रारभ्यते ।

य एको विविधैर्यज्ञो गीयते विविधाभिधः ॥

तस्मै नमः क्रतुभुजो विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ ९ ॥

आश्वलायनसूत्रोक्तप्रयोगस्य प्रदीपिका ॥

क्रियते मंचनार्येण वृत्तिकारानुसारतः ॥ २ ॥

अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापात्तिं वक्ष्यामः ॥ तत्र प्रथममग्न्याधेयस्यैव प्रयोगो वक्तव्यः, इष्टिरूपत्वात् इष्टेश्च विध्यन्तापेक्षितत्वादौष्टिकविध्यन्तस्य च दर्शपूर्णमासयोराग्नात्त्वात्तद्व्याख्यानमन्तरेणाधानासंभवादिति दर्शपूर्णमासावेव प्रथमं दर्शयति ॥ अथ दर्शपूर्णमासयोः कर्मणोर्हविःषु वर्हिष्वासादितेषु होता आहूतः प्रागुदगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो भूत्वा प्रयोगाङ्गं यज्ञोपवीतं धृत्वा ततो निष्क्रम्योपविश्य प्राङ्मुखः प्रयोगाङ्गं स्मृतिविधानेनाचमनं कृत्वा दक्षिणेनांसेनाऽऽवृत्य यत्राग्नयो विहृतास्तं देशं प्रविशति ॥ अध्वर्यो देवता-आचक्ष्व । तासामानुपूर्व्यमुच्चैरुपांशुता च यजमानप्रवरनक्षत्रनामधेयानि अध्वर्युं पृष्ठा अध्वर्युतो देवतादीनवगम्य प्रणीतोत्करावन्तरेण ॥

अथ प्रासङ्गिकमुच्यते । अप्रणीते कर्मणि इध्मपरेणोत्करं पूर्वेण प्रपद्यते ॥ चैत्त्वल्वत्सु कर्मसु चात्वालमपरेणोत्करं पूर्वेण

प्रपद्यते । एतदन्तरालं तीर्थमिति वदन्त्याचार्याः । एतेन यो यो विहारं प्रपद्यते होता वान्यो वा तस्य या विहिताश्चेष्टास्ता नियमैः प्राञ्चो भवन्ति तस्याङ्गधारणा च नित्या भवति । तस्य यज्ञोपवीतशौचे नित्ये भवतः । तस्य विहारदेशादव्यावृत्तिश्च भवति । तत्र चेत्कर्म वर्त्तते । यत्रैकजातीयाङ्गवचनं भवति । यथा प्रपदेन बहिराक्रम्येति । तथा चाङ्गुल्यग्राण्यवकृष्येति । तत्र दक्षिणमङ्गं जानीयात् । अनादेशे च । एतदुक्तं भवति । यत्राङ्गस्यादेशो नास्ति कर्म चोद्यते । यथैन्द्रनायवमुत्तरेर्द्धे गृहीत्वेति । तत्रापि दक्षिणाङ्गमेव जानीयात् । कर्त्रनादेशे होतारं कर्तारं प्रतीयात् । तत्र संशयः । किमेषा परिभाषा होतारं प्रापयति, ज्ञानियमयतीति । तत्राद्यपक्षे अरण्याहरणपिण्डपितृयज्ञसमारम्भणादिषु होतुः कर्तृत्वं प्राप्नोति । तन्नेष्यते । अतो अनेककर्तृप्रसङ्गे कर्तृविशेषमनादिष्टं तत्र होतारं प्रतीयादिति नियामकमेतत्सूत्रं ग्राह्यम् । कर्त्रनादेशे ददातीति कर्मचोदनायां यजमानं कर्तारं प्रतीयात् ॥ तत्र संशयः । किं ददातिशब्दो विवक्षितस्तदर्थो वेति । तत्र ददातिशब्दविवक्षापक्षे चतुःशरावमोदनं ब्राह्मणान्भोजयेदित्यादौ यजमानस्य कर्तृत्वं न प्राप्नोति । इष्यते च ॥ तस्माद् द्रव्योद्देशेन स्वसत्तानिष्टिपदार्थचोदनायां यजमानं प्रतीयादिति सूत्रार्थः । कर्त्रनादेशे प्रायश्चित्तेषिकृते जुहोति जपतीति कर्मचोदनायां ब्रह्माणं कर्तारं प्रतीयात् । पादे गृहीते ऋचं प्रतीयात् सूक्तादौ हीने पादे गृहीते सूक्तं प्रतीयात् । सूक्तादावसूक्तादावप्यधिके पादे गृहीते तृचं प्रतीयात् । जपः अनुमन्त्रणमाप्यायनमुपस्थानमेतान्युपांशु भवन्ति । बहुविषयाद्विधेरल्पविषयो विधिर्वलीयान्भवति । इति प्रासङ्गिकम् । अग्रेणाहृततरेण पादेन गत्वा उत्तरे वेदिश्रोण्याः पादं समं निधाय प्रपदेन बहिराक्रम्य विरलाह्नलिकौ पाणी धारयन्

-हृदयसंमितावङ्गसंमितौ वा कृत्वा द्यावापृथिव्याः सन्धिमीक्षमाणः स्थित्वा “अग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूही”ति श्रुत्वा “नमः प्रवक्त्र” इत्यादिकं मन्त्रं “तदद्यवाच” इत्येतामृचं जपति । जपानुमन्त्रणां प्यायनोपस्थानकर्मकरणमन्त्राः सर्वाश्चोपांशु प्रयोक्तव्याः । करणवदंशब्दममनःप्रयोग उपांशु इत्युक्तत्वात् । “ नमः प्रवक्त्र ” इत्यादयश्च जपादयो वेदितव्याः । अनेन मन्त्रेणेदं कुर्यादित्येवं विधीयमानाः करणाः । प्रपद्येहमेवमामित्यवसायं स्वं नामादिशेत् । शिवशर्मणामित्यादि । भूतेभ्यविष्यतीत्यादिवाचो अशान्तिं वहेति । अङ्गुल्यग्राप्यनकृष्य “जातनेदो रमया पशुन्मग्नी”ति प्रतिसन्दध्यात् । “त्रमम ” इत्यादि “तदद्यवाच” इत्यृचं समाप्य अभिर्हिकृत्य सामिधेनीरन्वाह । हिमित्युच्चैः स्वरेण हिकृत्य “भूर्भुवस्वरो” मिति जपति । अस्याभिर्हिकार इति संज्ञा । कौत्सस्तु भूर्भुवस्वरित्येवाह । अभिर्हिकारपूर्वजपं न जपति ॥

अथ सामिधेन्यः ॥ “प्रवोवाजाअभिद्यव ” इत्येका, “ अग्नायाहिवीतय ” इति तिस्रः “ ईनेन्योनमस्य ” इति तिस्रः “ अग्निदृतं वृणीमह इत्येका, “ समिध्यमानोअध्वर ” इत्येका, “ समिद्धोअग्नाहुत ” ति द्वे इत्येकादश । आद्योत्तमयोस्त्रिरभ्यासात्पञ्चदश भवन्ति । आद्योत्तमे अध्यर्धकारं ब्रूयात् । तद्यथा । “ प्रवोवाजाअभिद्यवो हविष्मतो घृताच्यादेवां जिगाति सुम्नयो ३ प्रवोवाजाअभिद्यवो घृताच्या देवान् जिगातिसुम्नयो ३ प्रवोवाजाअभिद्यवो हविष्मन्तोघृताच्या देवाजिगाति सुम्नयो ३ मग्न आयाहिवीतयेगृणानोहव्यदातये निहोतासत्सिर्वाहिषि ” इत्यादि । एवमुत्तमायाम् । एता ऋचः एकश्रुतिसन्ततमनुब्रूयात् । उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यं स्वरादिमृगन्तमोङ्कारं त्रिभात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या अर्द्धर्चेऽवस्येत्तत्सन्ततं तस्यान्ताप-

त्तिस्पर्शेषु स्ववर्गमुत्तममन्तस्थासु तां तामनुनामिकां रेफोप्यस्वन्तु-
 स्वाराम् । एवं शस्त्रादिषु ब्रूयात् । अर्धकारवर्जम् । सामिधेनी-
 नामुत्तमेन प्रणवेनाग्नेमहां असीतिनिगदशेषमुपसन्तस्य ब्राह्मण-
 भारतेतिनिगदेवसाय यजमानस्यार्षेयान्प्रवृणीते । आङ्गिरस-
 चार्हस्पत्यभारद्वाजोतिदेवेद्धोमन्विद्ध इति निगदशेषं ब्रूयात् । इ-
 व्यवानित्यवसानम् । आवहदेवान्यजमानायेति अवसाय । देवता
 आवाहयति । द्वितीयया विभक्त्या देवतानामादिश्य आकारं प्लुतं
 कुर्वन्नात्रहेत्यावाहयति । प्रथमदेवताया अग्ने आवहेति विशेषः ।
 अथ देवताक्रम उच्यते । अग्निः सोमश्चाज्यभागदेवते । उभयत्र ।
 अग्निमग्नीषोमौ प्रधानदेवते । अनयोर्मध्ये प्रजापतिर्वा ऋष्णुर्वा
 उपांशुयागः कर्त्तव्यः । इन्द्रो वैमृधेऽप्यनुनिर्वाप्यः इति पौर्णमा-
 स्यामसन्ततस्वग्नीषोमीयं तानि अमावास्यायां तु अग्निमिन्द्रा-
 ग्नी प्रधानदेवते अमन्त्रयतः । संनयतस्त्विन्द्राग्न्योः स्थाने इन्द्रमहे-
 न्द्रयोरन्यतरः । एवं प्रधानदेवता आवाह्य " देवां आज्यपां आ-
 वहे " ति प्रयाजानुयाजदेवताऽऽवाहनम् । " अग्निहोत्वायावह-
 संमहिमहिमानमावहे " ति स्विष्टकृदावाहनम् । " आवहजातवेदः
 सुयजायजे " ति निगदशेषमुक्त्वा तत्रैवोर्ध्वजानुरूपविशेत । उ-
 दग्वेदे व्यूढ तृणानि भूमौ प्रादेशं कुर्यात् " अदितिर्माति " ति
 मन्त्रेण । " आश्रावयज्ञ " मिति मन्त्रेणाश्रावयिष्यन्नध्वर्युमनुमन्त्र-
 येत् । " देवसवित " रितिमन्त्रेण प्रवृणानमध्वर्युमनुमन्त्रयेत् । प्रा-
 नुष इत्यध्वर्योः श्रुत्वोदायुषे पर्युत्तिष्ठेत् । उत्थाय " पाष्टिश्चाध्वर्य "
 इति मन्त्रमुक्त्वा " ऋतस्यपथा " मित्यभिक्रम्य " इन्द्रमन्वारभा-
 मह " इति पार्श्वस्थपाणिभ्यामध्वर्युमाग्नीध्रं चांसयोरभिमृश्य
 "संमार्गोमी " तिमन्त्रेण संमार्गस्तृणैस्त्रिरभ्यात्मं मुखं संमृजीतं ।
 सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीं स्पृष्ट्वादकं होतृपदनस्य पश्चादवस्थायौ ।

“अहेदैधिषव्ये” तिहोतृषदनमोभिमन्व्य । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणं गृहीत्वा प्रत्यग्दाक्षिणायान्दिशि निरस्येत् । “निरस्तः परवसु” रिति । स्पृष्टोदकम् “इदमहमर्वावसोः सद्दने सीदामी”ति दक्षिणोत्तरिणोपस्थेन वामोरूपरि दक्षिणे पादे संस्थापिते सति उपस्थां भवति एतादृशेनोपस्थेनोपविश्य “देवंबर्हि” रिति जपति । “अभिहिषहोतरि”ति जःनुशिरसा बर्हिरूपस्पृश्य “भूपतय” इत्यादिकं मन्त्रशेषं जपेत् । अथ प्रदीप्त इध्मे “अग्निर्होति”त्यनेन निगदेन स्तुचावदापयेत् । “योअग्नि”मित्यत्रसाय “होतारमवृथा” इति जपित्वा “घृत्त्वतीमध्वर्यो” इतिशेषं ब्रूयात् । अथ पंचप्रयाजा भवन्ति । सर्वज्ञानूयाजवर्जितानां याज्यानामागूर्भवति । अंते वषट्कारोनुयाजसहितानाम् । येयजावह इति आगूः । वौपडितिषट्कारः । तयोरादिस्वर्योर्याज्यान्ते प्लुतिः कार्या । याज्यांते वर्तमानानां सन्ध्यक्ष्यराणामृकारं विविच्य प्लुतयेत् । प्रगृह्याणि चेत्स्वरूपेणैव प्लुतिः ॥ आगूर्वषट्कारौ याज्यायाः सन्ततौ वक्तव्यौ । याज्याया उच्चैस्तरां वषट्कारः कर्तव्यः व्यञ्जनांतो वा । न चेद्याज्यांतः । यथा ज्येष्ठश्चमत्रोविस्वर्पणा ३ हवौ० । एकारस्योदाहरणम् । इन्दुंसमह्यन्पतियेसमस्मा ३ वौ० । ओकारस्योदाहरणम् । कविमिपक्षमिप्रयज्या ३ उवौ० । ओकारस्य । सहस्रस्तुविभृथः सहस्रद्- ३ उवौ० । विसर्जनायोऽवर्णवर्जस्वरोपधो रेफमापद्यते । यथा प्रनेनव्येभिस्तिरतंदेष्ट्यै ३ त्रौ० । अवर्णोपधोपि विसर्जनीयो रिष्यते यदि स रेफप्रकृतिको भवेत् । यथा सरस्वतितमिहधातवेका ३ वौ० । यदि अवर्णोपध एव रेफप्रकृतिको विसर्जनीयो न चेत्तथासति लुप्यते । यथा युक्तग्रावाजायतेदेवकामा ३ इवौ० । ति वर्गप्रथमस्तु स्ववर्गतृतीयमापद्यते । यथा सवेद्यज्ञपानुषा-

३ ग्वा० । मकाराकारे याज्यांते यात्प्रगुक्तं अन्तस्थामनुनासिका-
 मापद्यते इति । यथा जिह्वामग्नेचकूपेहव्यवाहां ३ वौ इति । ये ३
 यजामहे समिधोअग्नाज्यस्यवेतू ३ वौषट् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्य-
 म् । “ वागोज ” इति सर्वत्र वषट्कारमनुमन्त्रणम् । वसिष्ठशु-
 नकात्रिवध्न्याश्वराजन्यव्यतिरिक्तानां “ तनूनपादग्नाज्यस्य
 वेत्विति ” ति द्वितीयः । वसिष्ठानां तु “ नराशंसोअग्नाज्यस्य
 वेत्विति ” द्वितीयः । “ इडोअग्नाज्यस्यव्यन्तिव ” ति तृती-
 यः । “ बर्हिर्अग्नाज्यस्यवेत्विति ” ति चतुर्थः । आगूर्य “स्वाहा-
 ग्निस्वाहा सोमस्वाहाग्निस्वाहा प्रजापतिस्वाहा विष्णुस्वाहा उपां-
 शुस्वाहा अग्नीषोमोस्वाहेन्द्रवैश्विधस्वाहा देवाअज्यपाजुष्मणा ”
 इत्यादिपौर्णमास्यामावास्यां सर्वत्रोपांशुसम्बन्धीनि “ अवहस्वा-
 हायाद्भियाधामानीदंहविर्महोज्याय ” इत्येतेषां पदानां तन्त्रस्वर
 एव । तन्त्रस्वराण्युपांशोरुच्चानीति वचनात् । “ स्वाहाग्निस्वा-
 हा सोमस्वाहाग्निस्वाहा प्रजापति विष्णुवाडुपांशुस्वाहेद्राग्नीस्वा-
 हा देवा ” इत्याद्यसंन्नयतः अमावास्यायाम् । सन्नयतस्तु इन्द्र-
 महेन्द्रयोरन्यतरः । एव मन्यत्रापि पञ्चमे प्रयाजे । आवाहनक्रमेण
 स्वाहाकारयुक्तां देवतां द्वितीयया विभक्त्यानुद्गत्य यजेत् । सामि-
 धेनीभृतिपंचमप्रयाजपर्यन्तं मध्यस्वरेण । आज्यभागौ प्रधानस्वरेण ।
 प्रधानहवींषि मध्यमस्वरेण । स्विष्टकृन्मध्यमेनोत्तमेन वा । इडादि-
 शंयुवाकान्तमुत्तमेन । शंयुवाकाद्दूर्वमासमाप्तेर्मन्द्रस्वरेण । एवं त-
 न्त्रस्वरः ॥ अथाज्यभागौ । “अग्निर्हृत्राणिजंघनत्वंसोममासिसत्प-
 ति” रित्यनुवाक्ये । पौर्णमास्यां वार्त्रघ्नौ । “अग्निः प्रत्नेनमन्मना-
 सोमगीमिष्ट्वावय” मिति वृधन्वन्तावमावास्यायाम् । “जुषाणोअ-
 ग्निराज्यस्यवेत्विति” तियाज्याग्नेः । “जुषाणः सोमआज्यस्यहविषोवे-
 त्विति” ति सोमस्य । आगूर्य द्वितीयया विभक्त्या देवतामादिश्य या-

उर्यां संश्राय यजतः । यथा “ये ३ हेगिन जुषाणो अग्निराज्यस्यवेतूवौ-
षट् ये ३ यजामहे सोमजुषाणः सोमं आज्यस्य हविषोवेतू वौ” ० इति ।
एवं सर्वत्र याज्यासु द्रष्टव्यम् । अनुवाक्याराहितानां सप्रैषाणां मन्वा-
याज्यानामेतस्मिन्नेवासने वैश्वानरीयस्य यजतीति या वैश्वानरीये-
ष्टिः पत्नीसंयाजैश्चरित्वावभृथं ब्रजनीत्यत्र ये पत्नीसंयाजाः एत-
न्मध्यवर्त्ति सौमिकीनां चादेशो न कर्तव्यः । आदेशप्रभृत्येतदन्तं
वाग्यमनम् । इत ऊर्ध्वमपि याज्यानुवाक्ये अंतरां च प्रमादाद्वा-
ग्यमनभङ्गे “इदं विष्णु” रित्यृचं “अतो देवा” इति वा जपेत् ॥

अथ प्रधानयागः । “अग्निर्मूर्द्धा, भुवो षडस्ये” त्यग्रेयाज्या-
नुवाक्ये । “प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यस्तवेमेलोकाः प्रदिशो दिशश्चे”-
ति प्रजापतेः । विष्णुश्चेत् “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमे-
षता” मिति विष्णोः । उपांशुनामागूः प्रणववषट्कारा उच्चैर्भवं-
ति प्राणसंतताश्च याज्यानुवाक्याभ्याम् । “अग्नीषोमासवेदसाथु-
वमेतानि दिविरोचनानी” त्यग्नीषोमयोः । “विनइन्द्रमृधोजहि मृगो-
नभीमः कुचरोगिरिष्ठा” इतीन्द्रस्य वैमृधस्य इति पौर्णमास्याम् ।
अथामावास्याम् । “इन्द्राग्नी अवसागतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमा-
नइन्द्राग्न्योः ऐन्द्रसानसिरयिप्रससाहिषेपुरुहूतशत्रू” नित्तीन्द्रस्य । “म-
होइन्द्रो योजसा भुवस्वामिन्द्रब्रह्मणामहानि” तिमहेन्द्रस्य । इत्यमाया-
म् । यद्यग्नीषोमीय उपांशुयाजः । “अग्नीषोमायो अद्यवामा-
त्युन्दित्रोमामातीरश्वाजभारे” ति याज्यानुवाक्ये । अथ स्विष्टकृतः ।
“पिप्रीहिदेवानि” ति अनुवाक्या । “ये ३ यजामहेगिनस्विष्टकृ-
तमयाडग्निरग्नेः प्रियाधामान्ययाद् सोमस्य प्रियाधामान्ययाडग्नेः
प्रियाधामान्ययाद् प्रजापतेः प्रियाधामान्ययाद् विष्णोः उपांशुप्रिया-
धामान्ययाडग्नीषोमयोः प्रियाधामान्ययाडिन्द्रस्य वैमृधस्य प्रि-
याधामान्ययाद् देवानामाज्यपानां प्रियाधामानी” त्यादि “जुषतां

हविरग्नेयदद्यविशो अध्वरस्ये ” त्यनवानं यजतिप्रकृत्या वा ।
इति पौर्णमास्याम् । अमावास्यायां, तु “य ई येयजामहेग्निस्विष्ट-
कृतमयाऽग्निरग्नेः प्रियाधामान्ययाद् सोमस्य प्रियाधामान्ययाड-
ग्नेः प्रियाधामान्ययाड्विष्णोः प्रियाधामान्ययाडिन्द्राग्न्योः प्रि-
याधामान्ययाड्देवानामाज्यपाना” मित्यादि पूर्ववत् । संनयतस्तु
इन्द्राग्न्योः स्थाने इन्द्रमहेन्द्रयोरन्यतरः । एत्रमन्यत्रापि । “ये हेग्नि-
स्विष्टकृतमयाऽग्निरग्नेः प्रियाडि ” त्युक्त्वा आवाहनक्रमेणैव ष-
ष्ठ्या विभक्त्या देवता अनुद्रुत्य प्रियाधामान्ययाद्शब्देनोपसन्तत्य
देवानामाज्यपानामित्वादि । प्रदेशिन्याः पर्वणी उत्तमे द्वे अध्व-
र्युष्मा अञ्जयित्वा, वाचस्पतिनेत्युत्तरपर्वलेपमुत्तरोष्ठेभ्यात्मं नि-
मार्ष्टि । मनसस्पतिनेत्यधरपर्वलेपमधरोष्ठे निमार्ष्टि । स्पृष्टोदकम् ।
अञ्जालेनेडां प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय इडायाः पश्चादक्षिण-
पाणिमुत्तानाङ्गुलिं निधाय अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्मध्येनाऽवान्तरेडाम-
ध्वर्युष्माऽवदापयीत । तामु ततः पुनस्तेनैव मार्गेण द्वितीयं स्वयमा-
दाय अङ्गुष्ठेनोपसंगृह्य परिगृह्याङ्गुलीः मुष्टिं कृत्वा अवान्तरे-
डासहितेन दक्षिणेन पाणिना दक्षिणत इडां परिगृह्य आस्य-
संपितां नामिकासमितां वा धारयन्नुपह्वयते । इडोपहृतेत्यादि त-
स्मिन्नुपहृत इत्यन्तम् । तत्र इडाट्टिर्हृयतामित्यन्तमुपांशु । शेषमु-
ञ्जैरुपह्वय तीर्थेन निष्क्रम्य इडेभागमित्यवान्तरेडां प्राश्य तूष्णी-
मिडाप्राशनं कृत्वाचम्य तीर्थेन प्रविश्य वेदिपरिस्तरणैरञ्जलिमञ्ज-
र्थाय केनचित्सहकारिणा अप आसेचयित्वा मार्जयेत् । “पृथिवी-
भागोमी”ति चतुर्धाकरणभक्षणम् । ततः “कइदंकस्माऽदा”इत्य-
न्वाहार्याभिमर्शनम् । क इदं कस्माअदा इत्यस्य सोमप्रकरणेभिधा-
नात् । प्राक्सोमात्तूष्णीमिति के चित् । अथानुयाजास्त्रय एकैकं
प्रेषितो यजति । नात्रागूः । देवंबर्हिः १. देवोनराशंसः २. देवो

अग्निः ३ । स्विष्टकृदनुवानं यजतिप्रकृत्या वा । प्रकृति पक्षेअमत्सते-
त्यवसानम् । प्रेषितः सूक्तवाकं ब्रूयात् । इदं आवापृथिवी इत्यादि
नमोदेवेभ्य इत्यन्तम् । तयोरावेदीत्यवसाय आवाहनक्रमेणैव प-
थमया विभक्त्या देवतामादिभ्य “इदं हविरजुषतामवीश्वभृतमहो ज्या-
योक्रते”त्युपमंतनुयात् । द्विदेवत्ये “इदं हविरजुषतामवीश्वभृतं
महोज्यायोक्रातां” बहुदैवत्ये “हविरजुषन्तामवीश्वभृतमहोज्यायोक्रते”
त्यूहः । “अग्निरिदं हविः सोमं इदं हविः । अग्निरिदं हविः ।
प्रजापतिः । विष्णुः । उपांशु । इदं हविरेत्युच्चैः । “अग्नी-
षोमाविदं० जुषे० धेतां० क्रातां० । इन्द्रो वैमृध इदं हविः” इति
पौर्णमास्याम् । “अग्निरिदं हविः । सोमं इदं हविः । अग्निरिदं ह-
विः । उपांशु पूर्ववत् । इन्द्रमग्नीइदं हविः । जुषे० धेतां क्रातां”
इत्यमावास्यायाममन्नयतः । सन्नयतस्तु ऐद्राग्रस्थाने इन्द्र इदं महेन्द्र-
इदं हविरिति वा । देवा आज्यपा इत्यादि यथापठितमेव ब्रूयात् ।
अयं यजमान इत्यवसाय यजमानस्य द्वे नामनी आदिशति । व्या-
वहारिकं नाक्षत्रं च यज्ञेश्वरशर्मा रौहिणः आयुराशास्त इत्यादि ।
नाक्षत्रनामग्रहणप्रकार उच्यते । कार्तिकः रौहिणः मार्गशीर्ष आर्द्र-
कृः पुनर्वसुः पुष्यः तिष्य इति च । आश्लेषः माघः फाल्गुनः ।
हस्तः चैत्रः स्वातिः विशाखः अनुराधः ज्यैष्ठ्यः मूलकः आपाहः
श्रवणः श्रावण इति वा । धनिष्ठः शाताभिपजः सतभिपजिति वा ।
मौष्ठपदः रैवतः आश्वयुजः अश्वयुगिति वा । अपभरणः । तथा
चोक्तं रोरेष्टमज्येचिषु वृद्धिरादौष्टान्मेववान्त्यश्रवगश्वयुक्षु । शेषेषु
नाम्नोर्कपरः स्वरोन्त्यः स्वाद्योरदीर्घः सविमर्गः इष्ट इति । शंयु-
वाकाय संप्रेषितस्तच्छंयोरारुणीमह इत्याहानुवाक्यवद्ब्रूयात्पणव-
हितम् । अथाध्वर्युवेदं प्रयच्छति तं “वेदोत्सी”ति मन्त्रेण गृहीत्वा
उदायुषेत्येतेनोपोत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य पत्नीसंयाजान्य-

जति । तत्र अध्वर्युप्रत्ययेन देवताक्रमः । सोमः त्वष्टा राका सिनीवाली कुहूर्देवानांपत्नीरग्निर्गृहपतिः । तत्र राकायास्त्रिस्रः काम्याः । इतरास्तु नित्याः । “आप्यायस्वसमेतुतेसन्तेपयांसिसमुयंवाजा” इति सोमस्य । “इहत्वष्टारमग्निंयन्तन्नस्तुरीय”मिति त्वष्टुः । “राकामह”मिति द्वे राकायाः । “सिनीवाल्लिपृथुष्टुंक” इति द्वे सिनीवालयाः । “कुहूमह” मिति द्वे कल्पजे कुव्हाः । “देवानां पत्नीरुशतीरदन्तुन”इति द्वे देवानां पत्नीनाम् । “अग्निर्होतागृहपतिर्हव्यवाडाग्नि” रित्यग्नेः गृहपतेः । पूर्ववत्पर्वाञ्जनादि । आज्यं पाणितलेवदापयीत । पूर्ववदिहामुपहूय तूष्णीं प्राश्याचम्य शंयुवाफो वदेन्न वा । वेदं पत्नीं प्रदाय वाचयति । “वेदोसिचित्तिरसी” त्यादि “कामायत्वे” त्यन्तम् । पत्नीं प्रजाकामा चेट्रेदशिरसानाभिदेशमालभेत । अथ होता पत्न्यां योक्तं “प्रत्वामुञ्जामिवरुणस्ये” त्यूचा विमुच्य द्विगुणं कृत्वा गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राक्पाशं निधाय तस्योपरिष्ठाद्वेदं विस्त्रस्य उदगग्रं निधाय वेदेन संश्लिष्टं प्रोक्षणीपात्रं पुरो निधायान्निः पूरयित्वा स्वयं पत्नीं चाभिमृश्य पत्नीं वाचयति पूर्णममीत्यादि । अथ पूर्णपात्रात्प्रतिदिशामुदकमुदुक्षन्स्वयमुदुक्षतीं पत्नीं वाचयति । “प्राच्यां दिशि देवा” इत्यादि । अथ पत्न्या उत्तानमञ्जलिमात्मनश्च सव्यमुत्तानं हस्तं योक्त्रस्याधस्तान्निधायान्निधायाम्नात्मं पूर्णपात्रं निनयन्वाचयेत् “माहंप्रजा”मिति । पत्नीद्वित्वे बहुत्वे वा सर्वासां योक्त्राणि क्रमेण विमुच्य सर्वाणि ग्रहैव द्विगुणीकृत्य योक्त्रविमोचने मन्त्रावृत्तिः । पूर्णपात्राभिमर्शनवाचनोदुक्षणनिनयनानि सर्वासां युपगद्भवन्ति । अथ दक्षिणपाणिना वेदतृणान्यग्ने गृहीत्वा अविधुन्वन् “तन्तुतन्व” न्नित्यनेन सव्येन पाणिना वेदतृणानि सन्ततं स्तृणन् गार्हपत्यादाहवनीयं गच्छेत् । शेषमन्तर्वेदि निधाय प्रत्यगह-

गाहवनीयादवस्थाय स्थाल्याः स्वेणाज्यमादाय सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । अयाश्चेत्येका कल्पजा । प्रथमस्याग्निरयसौदेवता “अतोदेवा” इति द्वे । द्वितीयस्या देवा देवता । तृतीयस्या विष्णुर्देवता । भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः स्वाहा । एवं सप्ताहुतीः । व्याहृतीनां व्यस्तममस्तानां क्रमेणाग्निवायुमूर्यप्रजापतयो देवताः । इति हुत्वा । “ॐचमोस्वरश्चम” इति संस्थाजपेनोपस्थाय तीर्थेन निष्क्रमेत् । एतावद्दर्शपूर्णमासयोर्होतृकर्म ॥

अथ ब्रह्मण इत्यादि । ब्रह्मा कर्माङ्गचमनं कृत्वा होतृवत्तीर्थेन विहारं प्रपद्य समस्तपाण्यङ्गुष्ठाग्नेणाहवनीर्यं परीत्य आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासनं भवति तस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मसनात्तृणं निरस्याहवनीयमभिमुखो होतृवदुपविशति । उपविश्य जपति “ब्रह्मस्पतिर्ब्रह्मे” ति । अथाध्वर्युराह “ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामी” ति । श्रुत्वा ब्रह्मा “भूर्भुवस्वः ब्रह्मस्पतिप्रसूत” इति जपित्वा “ॐप्रणये” त्यतिसृजेत् । प्रणवाद्युच्चैर्ध्वं वा प्रणवात् । अत ऊर्ध्वं वाग्यत आस्ते आहविष्कृत उद्वासनात् । अन्यत्र होतृवद्राग्यमनम् । “ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामी” ति श्रुत्वा “भूर्भुवस्वरि” त्येवमादि जपित्वा “ॐप्रोक्षे” त्यतिसृजेत् । “परिगृहीष्यामी” ति श्रुत्वा “परिगृहाणे” त्यतिसृजेत् । “ब्रह्मन्निधमंप्रोक्षिष्यामी” ति श्रुत्वा भूरित्येवमादि जपित्वा “ॐप्रोक्षे” त्यतिसृजेत् । बर्हिः प्रोक्षणे एवमेव । “ब्रह्मन्प्रवरायाश्रावयिष्यामी” ति श्रुत्वा भूरित्यादिजपित्वा “ॐमाश्रावये” त्यतिसृजेत् । अथ प्राशित्रमानीयमानमीक्षते “ मित्रस्यत्वे” त्यनेन । प्राशित्रमञ्जलिना प्रतिगृह्णामीति देवस्यत्वेत्यनेन पृथिव्यास्त्वेत्यनेन कुशेषु प्राग्दण्डं प्राशित्रहरणं निदधाति । अंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां गृहीत्वा “निष्क्रम्याग्नेष्ट्वास्पेन प्राश्नामी” त्यनेन प्राश्नाति दन्तैरभिन्दन् । आचम्योदकं

भक्षयेत्सत्येनेतेत्यनेन पुनराचम्य इन्द्रस्यत्वेत्यनेन नाभिमालभेत् ।
 भविष्य विहारं प्रक्षाल्य प्राशिञ्जहरणं त्रिरनेनाभ्यात्ममथो निन-
 येत् । इडां भक्षयित्वा होतृवन्मार्जयित्वास्मिन् ब्रह्मभागं निदध्या-
 त् । पश्चात्कुशेषु यजमानभागं निदध्यात् । अन्वाहार्यमत्रेक्षेत् ।
 “ प्रजापतेर्भागं ” इत्यनेन । अन्वाहार्यादङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां
 गृहीत्वा प्राणापाजावित्यनेनास्पृशन्नवघ्राय अथ दक्षिणाग्रहणं हो-
 तृवत्कृत्वा स्वकीयभागं गृहीत्वा ब्रह्मभागं निदध्यात् । शिष्टं ब्र-
 ह्मन्प्रणस्याम इति श्रुत्वा “ ब्रह्मस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मसदन आशिष्टे ” त्ये-
 वमादि जपित्वा “ ॐभतिष्ठे ” त्यतिसृजेत् । संस्थिते कर्मणि
 ऋत्विजां जघन्यसर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् । “ अयाश्चाग्न ”
 इत्येवमादिभिर्मन्त्रैः होतृवत् । अथ संस्थाजपः । तीर्थेन निष्कम्या-
 नियमः ॥

इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिकायां मञ्जनार्यभट्टविरचितायां
 प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ पावमानेष्ट्यादयो द्वितीयाध्याये समाप्नाता इष्टयो व-
 क्ष्यन्ते । तामां दर्शपूर्णमासिकमेव तन्त्रम् । दर्शपूर्णमासाविष्टीनां
 प्रकृतिरिति वचनात् । आज्यभागौ तु सर्वत्र वार्त्रघ्नावेव । एतद्-
 भिप्रायेण पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टा इत्युक्तमाचार्येण । त-
 स्यायमर्थः । पौर्णमासेन कर्मणा इष्ट्यादयो व्याख्याताः न दर्शने ।
 एतदत्र फलति । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ भवतो न वृधन्वन्तःविति ।
 यत्तु जैमिनिना सानार्यं तावत् द्रव्यत्वादित्यत्र पशोः सानार्य-
 विकारत्वमुक्तम् । यद्यपि प्रकृतिभात्रीनिर्णये द्रव्यसामान्यं दुर्बल-
 मिति स्थितं तथापि औपमानिकाद्द्रव्यसामान्यात्प्रत्यक्षं देवतासामा-
 मान्यं बलवदेव । तस्माद्गनीषोमीयपुरोडाशविकारत्वादुपपन्नं वा-
 र्त्रघ्नावाज्यभ्रगाविति । इष्टिषु तु यत्र पौर्णमासप्रकृतत्वं न्यायतो-

वक्तुं वशक्यं तत्राज्यभागयोर्वाचनिकत्वं द्रष्टव्यम् । सोमे अपूर्वेपि
 पौर्णमासातिदेशं कुर्वतस्तत्र वृजिकारस्यायमाशयः । असमाम्नाता-
 नामिष्टीनां सोमे प्रयुज्यमानानां पौर्णमासमेव तन्त्रं कार्यं नार्था-
 त्तन्त्रं विकार इति । तैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायामेद यजेत पौर्ण-
 मास्यां वां यजेत् । न प्रकृतिवत् द्यहकालता कार्या । राज-
 न्योऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाग्निहोत्रं जुहुयात् । अमावास्या-
 पौर्णमासीतोऽन्यत्र तपस्विने ब्राह्मणाय होमद्रव्यमग्निहोत्रकाले
 दद्यात् । यस्तु राजन्यो वाङ्मनसयोर्वाच एव वा यथार्थत्वप्र-
 वर्तनशीलः यो वा सोमयाजी भवति राजन्यः स तदाग्निहोत्रं
 जुहुयात् । नाऽमावास्यापौर्णमासयोरेव नियमः । अनेकेष्वर्थेष्वने-
 केषामर्थानामुपदेशे सति प्रथमस्य प्रथमो द्वितीयस्य द्वितीय इत्या-
 नन्तर्ययोगो ग्राह्यः । याज्यानुवाक्ये एकैकस्य द्वे द्वे कृत्वा आन-
 न्तर्ययोगो ग्राह्यः । अट्टादेशे चैद्याज्यानुवाक्ये ततो निसे भव-
 तः । एतदुक्तं भवति । यत्र कर्मणि देवतामुद्दिश्य याज्यानुवाक्ये
 स्वशास्त्रे नादिष्टे तथाध्वर्युशास्त्रेष्यादेशो न दृश्यते तत्र कर्मणि
 तस्यै देवतायै येस्मच्छात्रे प्रसिद्धे ते याज्यानुवाक्ये कर्तव्ये ॥

अथाम्न्याधेयमुच्यते ॥ तच्च कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि
 पूर्वोत्तराफाल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः एतेषां सप्ता-
 नां नक्षत्राणां मध्ये कस्मिंश्चिदादधीत । ग्रीष्मवर्षाशरत्सु कालेषु
 क्षत्रियकैश्यरथकारा यथाक्रममादधीरन् । नक्षत्रपर्वणि तु पूर्ववत् ।
 अथ वा यः कश्चिद्यस्मिन्कस्मिंश्चिदेवादधीत । नक्षत्रपर्वणि तु
 पूर्ववत् । सोमाधानं कर्तुमिच्छन् न ऋतुमीक्षेत न नक्षत्रमीक्षेत ।
 एतदग्न्याधेयमङ्गहीनाश्रोत्रियषडङ्गादिशूद्रवर्जमधिकारः । इत्याधान-
 कालः ॥ अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेत् । यजमानः अनपेक्षमा-
 णो यो अश्वत्थशमीगर्भ-इति । शमीकोटरजोऽश्वत्थः शमीगर्भो नि-

मद्यते । शम्या संसक्तमूलो वा शमीच्छायां गतो पि वेति हरदत्ते
जैमिनिमूत्रेण । अत्र सूत्रे शमीगर्भशब्दे संशयः । किं शम्या
गर्भः शमीगर्भः शम्या उपरि यो जात इत्यर्थः । एवं तत्पुरुषो
ग्राह्यः । उत्तमशमी गर्भे यस्येति । शमी यस्योपरि जायते इत्यर्थः ।
एवं बहुव्रीहिग्राह्य इति । तत्र तत्पुरुष एव ग्राह्यो न बहुव्रीहिः ।
शमीगर्भशब्दस्य अन्तोदात्तस्य वेदे प्रयोगात् । पूर्णाहुत्यन्तमग्न्या-
धेयं भवति । इष्ट्यस्तु वैकल्पिकः । तत्र यदि अध्वर्युरिष्टिं कु-
र्यात् तदन्तं तदाग्न्याधेयं भवति । अथ पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम् ।
के चित्तु पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयमग्निहोत्रहोमार्थमिच्छन्ति । नेतर-
कर्मार्थम् । अन्यथा कर्मार्थं तस्मिन्निष्टयो नित्या भवन्ति । के चि-
त्वाग्नेयीमेवोष्टिं नित्यामिच्छन्ति । अन्या अनित्याः । अथ गार्ह-
पत्यागारे अग्न्याधेये क्रियमाणे ब्रह्मणः स्थानासनयोर्विकल्पः । त-
थारण्योः प्रदानकाले तथा ब्रह्मौदनश्रपणकाले तथा अजबन्ध-
नकाले तथा समिदाधानकाले अथ ब्रह्मौदनप्राशनकाले निरस-
नोपवेशने कृत्वा ब्रह्मजपं जपति । तत आहवनीयाधानकाले द-
क्षिणत आहवनीयस्य निरसनोपवेशने कृत्वा ब्रह्मजपं जपित्वास्ते
आपूर्णाहुतिहोमात् । चेष्टास्वमन्त्रासु स्थानासनयोर्विकल्पः । स-
र्वत्र स्थानासनमाकर्षणः परिसमाप्तेः । अथ होता । यदि अध्वर्यवः
इष्टीस्तनुयुः तत्र आवाहने विशेषः । आज्यभागावावाह्य “अ-
ग्निं आवह अग्निं पवमानं आवह देवाः आज्यपामि”त्यादि । प-
ञ्चमे प्रयाजे । “ये३ यजामहेस्वाहाग्निं स्वाहा सोमंस्वाहाग्निं पवमानं
स्वाहा देवा” इत्यादि । वात्रघ्नावाज्यभागौ । आग्नेयस्याग्निर्मृ-
द्धेत्यनुवाक्या याज्यायां विशेषः । “अयमग्निः सहस्रिण ” इति
याज्या । “अग्नआयूंषिपवसेग्नेपवस्वस्वपा” इत्यग्नेः पवमानस्य ।
अथ स्विष्टकृतः । “सहव्यवानमर्त्य” इत्यनुवाक्या । “ये ३,० हे

ग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रियाधामान्ययादूसोमस्य प्रियाधामान्ययाडग्नेः प्रियाधामान्ययाडग्नेः पवमानस्य प्रियाधामान्ययाडदेवानामाज्यपानां प्रिया० जुषतां हविरग्निरहोता पुरोहित ” इति याज्याः । संयाज्ये इत्युक्तेः स्विष्टकृद्यागसंबन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये प्रतीयात् । सूक्तवाके । “अग्निरिदं हविः सोम इदं हविः अग्निरिदं हविः अग्निःपवमान इदं हविः देवा आज्यपे”त्यादि । अन्यदवस्थानादिनिष्क्रमणान्तं पौर्णमासेन व्याख्यातम् । अन्यत्रापि सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायो या स्विष्टकृतमन्तराज्यभागौ च तास्तत्स्थानेषु समानजातिधर्मः । तथा देवताया देवतयोर्देवतानां वा आगमे सर्वासां प्रसिद्धानामपायो भवति । यस्य प्राकृतस्य स्थाने वैकृतं तज्जातीयमुत्गतं भवति तद्वैकृतं प्राकृतधर्मकं वक्तव्यम् । प्राकृतं त्वपनेतव्यम् । यथा पित्र्यायां सामिधेन्यः ॥

अथ द्वितीयोष्टिः ॥ तस्यामावाहने विशेषः । आज्यभागावावाह्य “अग्निपावकं आ ३ वहा अग्निशुचिं आवह देवाः ” इत्यादि । पंचमे प्रयाजे “ये ३ यजामहे स्वाहाग्निस्वाहा सोमस्वाहाग्निपावकं स्वाहाग्निशुचिं स्वाहादेवा” इत्यादिवृधन्वन्तावाज्यभागौ भवतः । “सुनः पावकदीदिवोग्रेपावकरोचिषे” त्यग्रेः पावकस्य याज्यानुवाक्ये भवतः “अग्निः शुचिर्व्रततमउदग्रेशुचयस्तवे” त्यग्रेः शुचेः । अथ स्विष्टकृतः “साह्वान्विश्वा अभियुज” इत्यनुवाक्या । “ये ३ ग्निस्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रि० सोमस्य प्रि० डमेः पावकस्य प्रि० डग्रेः शुचेः प्रि० देवानामाज्यपाना” मित्यादि० “जुषतां हविरग्निमीडे पुरोहित” मिति याज्या । सूक्तवाके । “अग्नि रिदं हविः सोम इदं अग्निः शुचिरिदं देवा आज्यपे” त्यादि । अन्यददर्शनं व्याख्यातम् ॥

. अथ तृतीयोष्टिः ॥ तस्यामिष्टौ सामिधेन्यौ प्रक्षिपति । “सर्भि-

ध्यमानो अध्वर” इत्यस्या उपरिष्ठात् । उत्तमसमीपा उपोत्तमा तस्याः प्राक् “पृथुयाजा अमर्त्य” इति द्वे आवपति । यत्र यत्र धार्या इत्युच्यते । तत्र तत्र एते ऋचावेतद्धर्मके वेदितव्ये आवाहने आज्यभागावावाह्य । अग्नीषोमौ इन्द्राग्नी विष्णुरिति त्रीणि देवता भवन्ति । तिसृणां मध्ये एका देवता विकल्पेन भवति । अदितिर्नित्यो भवति । “अग्निमग्र आ ३ सोममावह इन्द्राग्नी आवह अदिति आवह देवा आज्यपा” मित्यादि पञ्चमे प्रयाजे “ये ३ स्वाहाग्निस्वाहा सोमह स्वाहा इन्द्राग्नीस्वाहा अदितिस्वाहा देवा” इत्यादि । पुष्टिमन्तावाज्यभागौ । “अग्निनारायिमश्रवद्भयस्फानो अमीवहे” त्याज्यभागयोरनुवाक्ये । याज्ये नित्ये । आद्यानां त्रयाणां दर्शपूर्णमासप्रकरणे उक्ता याज्यानुवाक्याः । तत्राग्नीषोमयोः पौरोडाशिके वेदितव्ये । नोपांशुयाजसंबन्धिन्यौ । “उतत्वामादातेमहीमहीमूपुमातरंसुव्रताना” मित्यृचावेदितवेदितव्ये । अथ स्विष्टकृतः । “प्रेद्धोअग्नेदीदिही” त्यनुवाक्या । “ये ३ ग्नि स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रि० सोमस्याप्रि० इन्द्राग्न्योः प्रि० अदित्या प्रि० देवाना” मित्यादि० । “जुषतांहविरिमोअग्नेवीततमानि” इति याज्या । विराजावित्युक्त एते संयाज्ये प्रत्येतव्ये सर्वत्र सूक्तवाके । “अग्निरिदं० सोमइदं० इदाग्नीइदं० ये० कातां आदितिः इदं देवा आज्यपा” इत्यादि । अन्यत्पौर्णमासवत् । अथ प्रासङ्गिकम् । इति तिस्रः । अस्यायमर्थः । तिस्र इष्टय एवं तन्त्रका भवन्ति । अन्या अपीष्टयो भवन्ति । तास्त्वन्यथा तन्त्रा भवन्ति । उक्तेष्टित्रयमध्ये यदि देवतान्यत्वं भवति तथापि तत्प्रथमायामाम्नातं तन्त्रं तदेव प्रथमायां भवति । द्वितीयस्यामाम्नातं तन्त्रं तदेव द्वितीयायां भवति । यच्च तृतीयस्यामाम्नातं तदेव तृतीयस्याम् । नान्यथा तन्त्रं कार्यम् । इति तिस्र इष्टयः । अथ वा आद्योत्तमे इष्टी भवतः । अथ

वा आद्यां वा इष्टिर्भवति । सा षट्शतिका भवति सर्वदेवतायुक्ता तथासति तदाज्यभागयुक्तायां प्रथमायां धात्र्ये भवतः । विराज्जौ तु संयाज्ये भवतः । इति मात्रो विकारो यस्यामिष्टौ भवति असाविष्टिर्वैराजतन्त्रं विंजानीयात् । एवं चाध्वर्युवशाद्यदाऽऽद्यैव क्रियते तदा द्वितीयंतृतीययोरपि देवतास्त्वस्यामेव यष्टव्याः । तदनुसारेण प्रयोग उच्यते । आवाहने विशेषः । “अग्निमग्ना० सोममग्निह अग्निमाव० अग्निपवमानं० अग्निपावकं० अग्निशुचि० इन्द्राग्नी- आवह अदितिआ० देवाः ” इत्यादि । पञ्चमे प्रयाजे । “ये ३ स्वाहाग्निं० सोमं० ग्निं० अग्निपवमानं स्वाहाग्निपावकं० ग्निशुचि हेन्द्राग्नी स्वाहा अदितिआ० देवाः ” इत्यादि । अग्न्याधेयप्रभृति चा- तुर्मास्यपर्यन्तं या इष्टयस्तासं प्रधानमुपांशुप्रकारः । अग्न्याधेयप्र- भृत्यात् उपांशु हविष इति वचनात् । वार्त्तग्रावाज्यभागौ प्रधानानां याज्यानुवाक्या इष्टित्रये उक्ताः । अथ स्विष्टकृतः । “प्रेद्धोअग्ने” इत्यनुवाक्या । “ये ३ ग्निस्विष्टकृतमयाऽग्निरग्नेः प्रि० दूमोमस्यप्रि० ङग्नेः प्रि० अग्नेः पवमानस्य प्रि० अग्नेः पावकस्य प्रि० अग्ने शुचेः प्रि० इन्द्राग्न्योः प्रिया० आदित्या प्रिया० देवानामाज्यपाना” मिन्यादि “जुषतां हविरिमा अग्ने ” इति याज्या सूक्तवाके “अ- ग्निरिदं सोम इदं अग्निरिदं अग्निः पवमानः इदं अग्निः पावकः इदं अग्निः शुचिः इदं इन्द्राग्नी इदं षे० धेक्रातां अदितिः इदं हविः देवा” इत्यादि । पौर्णमासवत्सर्वं संस्थाजपान्तम् । यदा अग्निः प- वमानः केवलः क्रियते पूर्वकारिवज्ञात् तदा प्रथमायामेव तन्त्रं भ- वति । एवमग्नेरपि केवलस्य । यस्मिन्कालेग्न्याधानं सेष्टिकं समाप्तं भवति तस्मात्कालादारभ्य द्वादशरात्रमजस्ता अग्नयो भवन्ति यं आधिगता श्रीः । तस्य सर्वकालमजस्ता अग्नयो भवन्ति । गतश्रीर्ना- म मासश्रीरित्यर्थः । इत्यग्न्याधेयं समाप्तम् ॥

अथाग्निहोत्रमुच्यते । अग्न्युत्सर्गे कृते नित्यधृतगार्हपत्यं यजमानः प्राक् प्रणयनात्संप्रेष्यत्युद्धराहवनीयमिति स्वयं होमत्वे न संप्रैषो भवति । अथ गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानयन्ति । वैश्यकुलात् यस्मात्कस्माच्चिद्विचित्रतो वा दक्षिणाग्निमानयेत् । एकयोनयं इत्यन्ये मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे गार्हपत्यादेव दक्षिणाग्नेरुत्तरात् कार्यम् । अथ वा नित्यधृतस्य दक्षिणाग्नेः प्रज्वलनं कार्यम् । अथ वा अरणिमन्थनं कार्यम् । यथोक्तेन विधानेन यत् एव दक्षिणाग्नेराहरणमाधाने प्रारब्धं तत् एव कर्तव्यमाद्यन्तात् । एवं प्रकारेण दक्षिणाग्निप्रणयनं कृत्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमादाय पात्रान्तरे कृत्वा अथ “देवन्त्वादेवेभ्य” इति मन्त्रेण पात्रस्थमाहवनीयमुद्यमेत् । अथ “ उद्भ्रियमाण उद्धरपाप्मन” इति मन्त्रेणाहवनीयायतने निदध्याति सायम् । यथा सायं तथा प्रातरपि गार्हपत्यं प्रज्वालयेत्सादि सर्वं कार्यम् । विशेषस्तुच्यते । व्युष्टायां प्रज्वलनादि भवति तमाहवनीयमुखे कृत्वा निदध्यादायतनं प्रणयनमन्त्रेण “अन्हायदेन” इत्यस्य स्थाने “राव्यायदेन” इति कृत्वा प्रणयेत् । “ अमृताहुतिमि” ति मन्त्रेण आहवनीये निदध्यात् । अतः कालादूर्ध्वमजस्रधृताग्निरपि आहिताग्निव्रतचारी भवत्याहोमात् । अनुदितहोमी च आ उदयात् व्रतचारी भवति । अत्र व्रतशब्देन यथासंभवं चातुर्मास्यव्रतानि सत्रिधर्माश्च यथासंभवं गृह्यन्ते । अथाग्निहोत्रद्रव्याहरणं करोति । ततोस्तमित आदित्ये होमः कार्यः । होतृवत्कर्माङ्गमाचमनं कृत्वा तीर्थेन प्रपद्य एकैकमग्निं सोदकेन पाणिना त्रिः परिसमूहति तूष्णीम् । अथ “ऋतसत्याभ्या” मिति मन्त्रं जपित्वा पर्युक्षेत् । त्रिस्त्रिरेकैकमग्निं पुनः पुनरुदकमादाय । त्रिरेव च मन्त्र आग्ननामानन्तर्ये विकल्पो भवति । अथ वा दक्षिणमेवाग्निं प्रथमं पर्युक्षेत् । न विकल्पेन कुर्या-

त । एवं ह्यर्थवादे श्रूयते । “अग्नीनां दक्षिणः पिता गार्हपत्यः पुत्रः पौत्र आहवनीयः” तस्मादनेन क्रमेण पर्युक्षेत् । परिसमूहनेपि एष एव वेदितव्यो विधिः । अथ गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् “तन्तुन्तन्वन् जस” इत्यृचा आहवनीयात् । अयमाकारो मर्यादायां ज्ञाभिचिधौ । अथ पश्चाद्गार्हपत्यस्योपविश्य अकृत्वा निरसनोपवेशने अथ गार्हपत्या उदगङ्गारामपोहेत् । “सुहृत्तैश्चकृतस्थे” ति मन्त्रेण । अथ तेष्वङ्गारेष्वपोहितेषु अग्निहोत्रार्थं द्रव्यमधि श्रयेत् “अधिश्चितमि” ति मन्त्रेण । “इडायास्पद” मिति वा मन्त्रेण । दाधि चेदग्निहोत्रार्थं तन्नाधिश्चयेत् । तदप्यधिश्चयेदित्येके मन्यन्ते । पयसा नित्यहोमः । नित्यंश्चामौ होमश्च नित्यहोमः । पयसा कर्त्तव्यः । तण्डुलादिनाग्निहोत्रहोमो वा । अथाऽकामस्याग्निहोत्रहोमः पयसा तण्डुलादिना कर्त्तव्यः इत्यर्थः । अथ काम्यद्रव्याणि । यवागुरोदनो दधिर्माषिः एतानि द्रव्याणि ग्रामकामान्नाग्रकामेन्द्रियकामतेजस्कामानामाहिताग्नीनां यथासंख्येन भवन्ति । यवागुरोदनयोः क्व चित्स्मिद्धयोरुपादानमिच्छन्ति के चिदत्रैव श्रयणम् । अधिश्चितं यदग्निहोत्रद्रव्यं तदवज्ज्वलयेत् । अनुधिश्चयं दध्यवज्ज्वलयेत् । “अग्निष्टेतेज” इति मन्त्रेण यदवज्ज्वलितं तत्स्त्रेण प्रतिषिञ्चेत् “शान्तिरसि” मन्त्रेण । न वा प्रतिषिञ्चात् । तयोः प्रतिषेचनाप्रतिषेचनयोर्व्यवस्था कार्या । एतदुक्तं भवति । यदा प्रतिषेक आदौ न कृतस्तदा प्रतिषेको न कदा चिदपि भवति । यदा तु प्रतिषेक आदौ कृतस्तदा प्रतिषेको भवति । अथ येन तृणेनाग्निहोत्रमवज्ज्वलयितव्यं तेन तृणेन पुनर्ज्वलता तत्परिहरेत् त्रि“रन्तरितंरस” इति मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । अथाग्निहोत्रद्रव्यं तापनसमुद्गता अन्ता यस्य तथाभूतं कर्षं “निवदिवे” त्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिनिधानानि कुर्वन्नुदगु-

द्वासयेत् । “सुहुतकृतस्थसुहुतमकार्षे” ति मन्त्रेण । अपोहितानं-
 गारान् इतराङ्गारमध्ये निक्षिपेत् । अथ स्फुरस्फुरं प्रतपेत् । “ प्र-
 त्युष्ट ” मित्यादिना । उत्तरतः स्थाल्याः स्फुरमासाद्य “ ॐ मु-
 न्नयानी ” ति मन्त्रेणातिसर्जयीताहिताग्निं क्षीरहोता । एतदन्तं
 कर्म क्षीरहोता करोति । अथाहिताग्निस्तु अतिसर्जनंवाक्यात्
 प्राग्नेषु प्रयतोप्याचम्य अपरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणतस्तूष्णीमु-
 पविशेदित्येके । विहारस्य दक्षिणत आहवनीयस्य समीपे उपवि-
 शेदित्यन्ये । अथातिसर्जनंवाक्यं श्रुत्वा “ ओमुन्नये ” त्यतिसृ-
 जेदाहिताग्निः । उभयत्रापि प्रणवस्त्रिमात्रः । प्रवसिते यजमाने क्षी-
 रहोतारमन्योतिसृजेत् । अन्यस्याभावे क्षीरहोतैवात्मानमतिसृजे-
 त् । अन्यत्राजमानं प्रवसितो यजमान एव करोति । स्वयं होमेन
 यजमान एवातिसर्जनं प्रत्यातिसर्जनं करोति । एवमतिसृष्टः क्षीर-
 होता “ भूरिडे ” त्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतुरः स्फुरान्पूरायित्वा स्था-
 ल्या गृहीत्वा स्फुरि प्रक्षिपति । यो यजमानः पुत्राणामनुज्येष्ट-
 मिच्छेत् तस्य क्षीरहोता अग्र्यं स्फुरं पूर्णतममुन्नयेत् । अथ वास्य
 यजमानस्य यः प्रियः पुत्रो भवति तमेव प्रति पूर्णं स्फुरमुन्नये-
 त् । बहुपुत्रस्य यजमानस्य चतुर्थादुपरि प्रिये पुत्रे सति पञ्चमं
 स्फुरं तूष्णीमुन्नयेदित्येके । सूत्रे पुनरुन्नयनग्रहणात् । अत एव
 केचित्पञ्चमं स्फुरं तूष्णीं सर्वेषामिच्छन्ति । पञ्चावत्तिनामपरे य-
 दुचितं तद्ग्राह्यमा अथाग्निहोत्रस्थालीमभिमृश्य समिधं स्फुरं गृहीत्वा
 गार्हपत्यस्योपरि हृत्वा प्राणसम्मितं कृत्वाहवनीयसमीपं नीत्वा
 तस्य पश्चात्पूर्वमेव स्थापितेषु प्राग्नेषु कुशेषु उपसाद्य जान्वाच्य
 समिधमादध्यात् । आहवनीये “ रजतांत्वे ” ति यजमानेनाग्नय इदन्न-
 ममेति । समिदाधानवन्निपातितजानुरेवोदकं स्पृशेत् “ विद्युदाभि ”
 तिमन्त्रेण । अथ प्रदीप्तां समिधं द्व्यंगुलमात्रे देशेभिर्जुह्यात् जा-

न्वाच्य “भूर्भुवःस्वरोमि”ति मन्त्रेण । अस्याः पूर्वाहुतिरिति संज्ञा । यजमानः “अग्नयेज्योतिषइदं नममे” ति त्यजेत् । एतां हुत्वा कुशेषु स्रुचं सादयति निपतितजानुरेव । अथ तथाभूत एव गार्हपत्यमवेक्षते । “पशून्मेषच्छे” ति मन्त्रेण । अन्ये तु गार्हपत्यं गत्वा तस्यं पृश्वात् प्राङ्मुखो भूत्वा तमवेक्षेतेति मन्यन्ते । अथ जान्वाच्योत्तरासंज्ञकामाहुतिं जुहुयात् अमन्त्रकाम् । पूर्वस्याः आहुतेर्भूमिं तथा चासंस्पृष्टां पूर्वाहुतेः प्राग्दग्देशे उत्तरतो वा । अस्यामाहुत्यां हूयमानायां प्रजापतिशब्दं अनुत्थयितं ध्यायेत् । स्वाहाकारस्य के चिद्ध्यानमिच्छन्ति । के चिदुपांशुप्रयोगम् । “प्रजापतये इदं न ममे” ति त्यागः । अग्निहोत्रहोमादन्यत्रापि तूष्णीं होमेषु चोद्यमानेषु एष एव त्रिधिः प्रत्येतव्यः । अथ उत्तरस्या आहुतेर्भूमिष्ठं स्रुच्यवस्थाप्य तदाहवनीयस्योपरि त्रिरनुप्रकम्प्य कुशेषु स्रुचं निधाय पुष्करलेपमग्रमारभ्य विलमानीय हस्तलेपं कुशमूलेषु निमार्ष्टि “पशुभ्यस्त्वे”ति मन्त्रेण । अथ दक्षिणत अंगुली उत्तानाः करोति कुशानां दक्षिणतो न कुशमूलानाम् । अथ प्राचीनावीती भूत्वा अंगुलीरंगुष्ठं चान्तरेण तूष्णीं “स्वधापितृभ्य” इति वा मन्त्रेण आपोऽवनीय “वृष्टिरसी” ति मन्त्रेणोपस्पृश्य स्वीयमन्त्रैरं कर्म कुर्यात् । अथ याजमानमुच्यते । तत्र क्षीरहोता समिधमाधीयमानामाहिताग्निरनुमन्त्रयते समिदाधानमन्त्रेण । अस्वाहाकारेण तेन ऋषिणेत्यनेन च । “ता अस्यस्तुददोहुस” इत्यृचा पूर्वाहुतिमनुमन्त्रयेत् हूयमानाम् । उत्तराहुतिमुत्थायानुमन्त्रयेत् “भूर्भुवःस्व” रिति मन्त्रेण । अथ वाहुतिमीक्षमाण एव मन्त्रोक्तानि फलान्याकाङ्क्षेत । “उपत्वाग्नेदिवेदिव” इति तिसृभिः आग्नेयीभिश्च प्रत्यहमुत्तराहुतिमनुमन्त्रयते । “अग्नआयुंषिपवस” इति तिसृभिः संवत्सरे संवत्सरेनुमन्त्रयते । तदाह च । “उपत्वाग्नेदिवेदिव” इ-

सामां निवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वाग्नेयीभिरग्नेरनुमन्त्रणमिच्छन्ति नाहुतेः । इति याजमानम् ॥ स्वयं होमित्वे तु विशेष उच्यते । तत्र समिदाधानानन्तरं समिदनुमन्त्रणमित्येके । पूर्वाहुतेः अनुमन्त्रणं कुशेषु सादनादूर्ध्वं कार्यम् । के चित्तु समित्पूर्वाहुत्योरनुमन्त्रणं गार्हपत्यावेक्षणादूर्ध्वमिच्छन्ति । उत्तराहुत्यनुमन्त्रणं स्रुग्घस्त एवोत्थाय भवति । इति स्वयं होमित्वे विशेषः । अन्यत्र क्षीरहोत्रा व्याख्यातं वेदितव्यम् ॥

अथाग्निहोत्रं यवाग्वा पयसा वा स्वयं पर्वणि जुहुयात् न द्रव्यान्तरेण । तथा स्वयमेव । पर्वणोन्यत्र काले ऋत्विजां मध्ये कंश्चिदेको जुहुयात् । शिष्यो वा जुहुयात् । अथ क्षीरहोतुः प्रयोगः ॥ यदुक्तं "वृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानममुश्चद्रे"त्यप उपस्पृश्येति । तदनन्तरमुदग् आवृत्य भक्षयेत् हुतशेषं यद्यपरयोर्होमः । होमे त्वपरयोरग्न्योर्हुत्वा भक्षयेत् । "आयुषेत्वे" ति प्रथमं भक्षयेत् "अन्नाद्यायत्वे" ति उत्तरं भक्षयेत् । यथा प्रथमभक्षे मन्त्वान्ते प्राशनामीति तथोत्तरेपि वेदितव्यः । अथापरयोर्होमः । प्रत्यगुदगुपविश्य जान्वाच्येत्यादिभिराहवनीयसमिद्धर्मैरुपेतो गार्हपत्ये समिधमादध्याचूर्णीम् । अथ तथाभूत एव स्थाल्याः स्रुवेणादाय "अग्नेगृहपतये स्वाहे" ति मन्त्रेण प्रदीप्तां झंगुलभात्रेभिजुहुयान् । उत्तराहुतिराहवनीयवद्रेदितव्या । इति गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ समिदाधानं गार्हपत्यवद्रेदितव्यम् । "अग्नयेसंवेशपतयेस्वाहे"ति दक्षिणाग्नौ पूर्वाहुतिः । "अग्नयेन्नादायान्नपतयेस्वाहे"ति वा । उत्तरा तु नित्या वेदितव्या । आहवनीयहुतशेषं विहारद्रुहिर्यथोक्तकाले भक्षयित्वा विहारं प्रविश्याभ्यात्ममपः स्रुचा निनयते "सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहे" ति मन्त्रेण । त्रिवारं मन्त्रः क्रिया च । अथैनां कुशैः प्रक्षाल्य चतस्रः पूर्णाः स्रुचोऽपराजितायां निषिञ्चति "ऋतुभ्यः

स्वाहे” त्पादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः । पञ्चर्मां स्रुचं कुशदेशे पूर्णां निन-
यति “पृथिव्याममृतमिष्टे”ति मन्त्रेण । पष्ठीं स्रुचं तूदकपूर्णांमेव प-
श्चाद्गार्हपत्यस्य निनयेत् “प्राणममृते” ति मन्त्रेण । अथ गार्हपत्ये
स्रुचं प्रतापयेदित्येके । आहवनीय इत्यपरे । अथान्तर्वेद्याः स्रुचं
स्थापयति । परिचारकाय वा प्रयच्छेत् । अथ समिधो गृहीत्वाग्नेणा-
हवनीयं गत्वा तस्य तस्याग्नेर्दक्षिणत उदङ्मुखस्तिष्ठन्नेकैकस्मिन्न-
ग्नौ तिस्रः तिस्रः समिध आदध्यात् । सर्वत्रापि प्रथमं संमन्त्रं
द्वितीयतृतीये तु सर्वत्रापि तूष्णीमादध्यात् । के चिदाहवनीये
समिध आधायोत्तरेणाहवनीयमपरेण गार्हपत्यं गत्वा गार्हपत्य-
दक्षिणाग्न्योः समिदाधानमिच्छन्ति । अपरे तु दक्षिणेन दक्षिणा-
ग्निं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः समिदाधानमिच्छन्ति । अत्र यदुचितं
तद्ब्राह्मणम् । आहवनीये प्रथमसमिदाधाने मन्त्रः “दीदिही” ति ।
गार्हपत्ये “ दीदाये ” ति । दक्षिणाग्नौ “ दीदिदाये ” ति । ए-
तेषु मन्त्रेषु के चित्स्वाहाकारमन्ते कुर्वन्ति । “ ऋतसत्याभ्यां-
त्वे ” ति पर्युक्षणमुक्तं तदत्रापि कर्तव्यम् । ताभ्यां पर्युक्षणा-
भ्यां परिसमूहने व्याख्याते । पर्युक्षणयोः पूर्वं भवतः । ततश्चायं
पर्युक्षणधर्मः त्रिस्त्रिरंकैकं पुनः पुनरुदकमादायेति । तत्र क्रमः ।
तथा मन्त्रः । एते सर्वे परिसमूहनेपि भवन्ति । सर्वेषामतिदेशात् ।
तत्र मन्त्रलिङ्गत्वा “ हतसत्याभ्यां त्वापरिसमूहामी ” त्यूहितव्यमित्ये-
के । अन्ये तु मन्त्रं नेच्छन्ति विलिङ्गात् । ऊहस्य चानभिप्रेतत्वात्
यत्र हि सूत्रकारस्य समानप्रकारेषु शब्दान्तरमभिप्रेतं भवति तत्र
दर्शयति रात्र्यायदेनइति तु प्रणयेदिति । तथा च एवमुत्तरा अक्रा-
तामक्रतेति यथार्थमिति । अत्र चैवमदर्शितत्वान्न मन्त्रविकारोत्रा-
भिप्रेत इति ज्ञायते तस्मान्न मन्त्र इति ॥ इति सायंहोमः ॥ एवमेव
प्राबर्होमेषु सर्वं भवति । विशेषस्तृच्यते । उदयसमीपे अपहृते

तमसि उदिते वा आदित्ये सर्वोयं विधिर्भवति । प्रातः पर्युक्षणे
 “ सत्यऋताभ्यांत्वापर्युक्षामी ” ति मन्त्रः कार्यः । “ ओमुन्नेष्या-
 मी ” त्यतिसर्जनमन्त्रो भवति । “ हरिणींत्वासूर्यज्योतिषमहरिष्ट-
 कामुपदधेस्वाहे ” ति समिदाधानम् । “ भूर्भूवःस्वरोःसूर्योऽज्योति-
 ज्योतिः सूर्यः स्वाहे ” ति मन्त्रेण होमः कार्यः । न तु सायंहो-
 मवत्तथाभूतेनात्र, पुष्करमार्जनम् । किं तु विपरीतङ्कार्यम् । इत्य-
 ग्निहोत्रहोमः ॥

प्रवत्स्यन्नाहिताग्निः शुचिर्भूत्वा अग्निहोत्रवत्तूष्णीं विहृत्य
 प्रज्वाल्य विहाराद्बहिः कर्माङ्गाचमनं कृत्वा तीर्थेन विहारं प्रविश्य
 तं तमग्निमतिक्रम्य तस्य तस्य पश्चात्प्राङ्मुखः स्थित्वा तं तमु-
 पतिष्ठति । तत्र “ शंस्यपशुन्मेपाहि ” इति मन्त्रेणाहवनीयमुप-
 तिष्ठन् । अथ दक्षिणावृत्तेव गत्वा गार्हपत्यमुपतिष्ठते “ नर्यप्रजा-
 मेपाही ” ति मन्त्रेण । अथ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते “ अथर्वपितुं
 मेपाही ” ति मन्त्रेण । अथ तत्रस्थ एव गार्हपत्याहवनीयौ प-
 श्येत् । “ इमान्मेमित्रावरुणावि ” ति मन्त्रेण । अथ गार्हपत्यद-
 क्षिणाग्न्युपस्थानार्थं यथा आगतस्तथाहवनीयोपस्थानदेशपर्यन्तं प्र-
 त्यागत्याहवनीयस्य प्रदक्षिणं कुर्वन् तमेवोपतिष्ठेत् । “ ममनामे ”
 ति मन्त्रेणेत्येके । अन्ये तु यथेतं प्रत्येत्य विहारस्य प्रदक्षिणं कुर्वन्
 आहवनीयमुपतिष्ठत इति वदति । अथाग्नीन् रक्षमाणः प्रब्रजेत्
 “ माप्रगामे ” ति षट्कं मूक्तं जपन् । अत्र सूत्रे सूक्तग्रहणम-
 प्रतिरथसूक्तवद्व्याख्येयम् । मूक्तं समाप्य दूरादाग्निभ्यो वाचं वि-
 सृजेत् । अस्मात्प्राक्सर्वत्र वाग्यमः कार्यः । “ सदासुगः पितुर्माअ-
 स्तुपन्था ” इत्यनया ऋचा पन्थानमवरोहति । एवमग्निमुपस्थायैव
 प्रवसितव्यं नान्यथा । यदि बलानुपस्थिताग्निः प्रवासमापद्यते त-
 त “ इहैवमग्नि ” ति मन्त्रेण अग्निमुपतिष्ठते । प्रतिदिशं दल्प-

यित्वा । एतदुक्तं भवति । प्राच्यां दिश्याहवनीयं कल्पयेत् । प्रतीच्यां गार्हपत्यम् । दक्षिणस्यां दक्षिणाग्निम् । तेनैव मानेन पूर्ववत्कर्माङ्गाचमनं कृत्वा तीर्थेन प्रपद्य तं तमग्निमतिक्रम्य तरय पश्चात्प्राङ्मुखः स्थित्वा तन्तमग्निमेकैकमुपतिष्ठते “ इहैवसन्नि ” ति मन्त्रेण न युगपत्सुर्वान् । मन्त्रस्यैकप्रकाशत्वात् । अथ पूर्वोक्तं विधानेन प्रव्रजेत् । अथ उभयत्रापि प्रवसितोपि • याज्ञमानं कुर्यात् । तत्राप्यात्मसंस्कारान्यथा कुर्यात् यथा व्रतचर्यादीन धर्मान् तथानुमन्त्रणादींश्च । तत्र कार्यपरिममाप्तौ शुचिर्भूत्वा “ अपिपन्थामगन्मही ” त्येतया ऋचा प्रत्यागच्छति । अग्नेर्गृहसमीपं प्राप्यैव एतामृचं जपति । आगच्छगतां वा सेवाशान्त्यर्थमियमृग्भवतीति देवस्वामिनः । अथ गृहसमीपे शुचिर्भूत्वा समिप्ताणिर्वाग्यतोग्नीन् ज्वलतः श्रुत्वा आहवनीयसमीपमागत्याहवनीयमीक्षेत “ विश्वदीनी ” ति मन्त्रेण । अथ याः समिधो गृहीतास्तासामेकैकामेकैकस्याग्नेः समीपे निदधाति । अथ प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थाय तमेवोपतिष्ठते “ ममनामतवचे ” त्यनेन । ततो या उपनिहिताः समिधस्ता अग्निष्वभ्यादध्यात् । तत्र “ अगन्मविश्ववेदस ” मित्याहवनीये समिधमादध्यात् । “ अयमाग्निर्गृहपतिः ” इति मन्त्रेण गार्हपत्ये “ अयमाग्निः पुरीष्य ” इति मन्त्रेण दक्षिणाग्नौ । अथ तत्रस्थ एव गार्हपत्याहवनीयावीक्षेत “ इमान्मेमित्रावरूणांवि ” ति मन्त्रेण । अथ यथेतं प्रत्येत्य परिसमूहति प्राक् दशरात्रात् ॥

अथ नैमित्तिकम् । यदि तु ऊर्ध्वं दशरात्रात्प्रवासादागच्छति तदाज्यं संस्कृत्य प्रत्यगुदगाहवनीयादुपविश्य जान्वाच्य चतुर्गृहीतमाज्यं स्रुचा जुहुयात् “ मनोज्योति ” रिति मन्त्रेण । एकामेव । एके त्वाचार्या यावत्यो होमाहृतयः स्युस्तावत्य आ-

हुतयः कर्तव्या इति वदन्ति । तामेतामाहुतिमतीतहोमसंपन्च्यर्थं के-
चिन्मन्यन्ते । तेषां पक्षे होमो न कर्तव्यः । अन्ये तु कालातिपत्ति-
दोषनिर्घातार्थमाहुतिं मन्यन्ते । तेषां पक्षे होमोपि कर्तव्य एव ।
एवं दर्शपूर्णमासात्ययेपि पाथिकृतीं कृत्वा अतीतानि कर्मा-
णि कुर्यादित्येके । नेत्यपरे । अथ प्रयोगः । दशरात्रादाधिक-
प्रवासे आहुतिं हुत्वा परिसमूहति आहवनीयगार्हपत्यदाक्षिणाग्नी-
न् । अथ विहारादुदक् प्राङ्मुखस्तूष्णीमुपाविश्य “ भूर्भुवः स्व”
रितिवाचं विसृजेत् । अथ गृहान्पश्येत् । “गृहामाविभीत” इति-
मन्त्रेण । अनाहिताग्नेरूप्येष विधिः समानो वेदितव्यः । अथ
गृहान्प्रविशेत् “गृहानहंसुमनस” इति मन्त्रेण । अथ गृहानीक्षमाणः
“शिवंशग्म” मिति त्रिर्जपेत् । अस्मिन्नहनि गृहमागता मनुष्या
आहिताग्निना यदवगतं यच्चानवगतमप्रियं तदुभयविधमपि न ज्ञा-
पयेयुः । अनुपस्थिताग्नेरपि । “अपि पन्थामगन्मही” त्यादि समा-
नम् । अथ पक्षान्तरमुच्यते । प्रवसन्प्रत्येत्य च “अभयंवोभय”
इति मन्त्रेण सर्वानग्नीनुपतिष्ठते । नान्यथेति प्रवसन्ब्राह्मणः श्रू-
यते । अत्र के चिदस्मिन्नपि पक्षे प्रथमपक्षोक्तं सर्वमपि भवतीति
उपस्थानमात्रं निवर्तते इति वदन्ति । अन्ये तु एतस्मिन्पक्षे नान्य-
द्भवतीति । अस्मिन्पक्षे प्रयोगः कर्तव्यः । प्रवत्स्यन् शुचिर्भू-
त्वाग्नीन्प्रज्वाल्याचम्य तीर्थेन विहारं प्रविश्य गार्हपत्यस्य पश्चाद्-
वस्थाय सर्वानग्नीन्युगपदुपतिष्ठते । अथ प्रव्रजेदनपेक्षमाण
इति प्रथमकल्पेन समानम् । अनुपस्थिताग्नेरपि प्रतिदिशमग्नी-
न्कल्पयित्वानेन विधिनोपस्थाय प्रथमकल्पवद्भुजेत् । अथ कार्य-
समाप्तौ शुचिर्भूत्वा “अपिपन्थामगन्मही” इति मन्त्रेणागत्याचम्या-
ग्नीन् ज्वलतः श्रुत्वा विहारं तीर्थेन प्रविश्य प्रत्यगृगार्हपत्याद्-
वस्थाय सर्वानग्नीनुपतिष्ठते “अभयं व” इति मन्त्रेण । अथ विहा-

रादुदगुंपविश्येत्यादि प्रथमकल्पेन समानम् । इत्यनुपस्थिताग्नेरपि समानमेव सर्वम् । अहरहर्वाग्निहोत्रहोपोपस्थानसमये सायं प्रातः “अभयं” इतिमन्त्रेणोपस्थानं कुर्यात् । अनाहिनाग्नेस्तु प्रवास-
विधिं गृह्ये वक्ष्यामः ॥ इति प्रवासोपस्थानविधिः ।

अथ पिण्डापितृयज्ञः ॥ अमात्रास्यायामपराह्णे पिण्डापितृयज्ञः कार्यः । यदा तूभयोस्न्होरमात्रस्या भवति तदा तु यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते तदहरपराह्णे पिण्डापितृयज्ञः कार्यः । तत्र शुचिर्भूत्वा विहारं प्रविश्य दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं प्राग्दक्षिणस्यां दिशि प्रणयेत् “ये रूपाणी” ति मन्त्रेण । एतदुक्तं भवति । क्व चित्काष्ठे अनेक-
मुलमुकं भवति क्व चिदेकं तत्र यदेकं तत्प्रणयेत् नान्यदिति । येषां कर्मणाभत्र दिशो नाद्दिष्टास्तानि सर्वाणि प्राग्दक्षिणां दिशं कृत्वा कर्त्तव्यानि । यथा मध्यात्प्राग्दक्षिणार्धाच्चावदानम् । येषां वा दिगादेशः कृतस्तानि यथादिशमेव भवन्ति । यथा दक्षिणाग्नेः प्राग्ददिति । अथातिप्रणीतस्याग्नेरुपममाधानं कुर्यादित्येके । दक्षिणाग्नेरित्यन्ये उभयोस्त्यपरे । अथातिप्रणीतदक्षिणाग्निं परि-
स्तीर्य दक्षिणाग्नेः प्राग्दक्षिणस्यगुदग्नेकैकशः पात्राणि सादयेत् । चरुस्थालीशूर्पस्फ्योलूखलमुसलस्खध्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्ने-
धमेक्षणकमण्डलूनित्येतेन । अत्र चरुस्थालिशूर्पं गृहीत्वा दक्षि-
णतोग्निष्ठं शकटमुच्यते तदारूह्य तत्र शूर्पं चरुस्थालीं कृत्वा स-
शिस्वा यथा भवति तथा व्रीहीन् पृरयेत् । अथ तां शिखां छि-
न्द्यात् । शूर्पं पतितान् व्रीहीन् अग्निष्ठे निदध्यात् । अथ कृ-
ष्णाजिने उलूखलमुसले कृत्वा स्थाल्यां ये व्रीहयः तानवहन्त्यात् । व्रीहितण्डुलान्निविच्य एवं यावत्सर्वे तण्डुला भवन्ति । तानवहतान्स-
कृत्पक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयेत् । ततो दक्षिणाग्नेरारभ्य अर्वाग-
तिप्रणीतात् स्फ्येन लेखामुल्लिखेत् “अपहतामसुरा” इतिमन्त्रेण ।

ततस्तां लेखांभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैर्दधैरवस्तृणाति । अथाज्यं सर्पिर-
 नुत्पूतं नवनीतं वा तूष्णीमुत्पूतं भवति । ततस्तदाज्यं ध्रुवायां
 कृत्वा दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः स्थापयेत् । आजनाभ्यञ्जनकशिपूपव-
 र्हणानि च । अथाज्येनाभिघार्य स्थालीपाकं प्राग्दक्षिणत उद्रास्य
 लेखायामासादयेत् । यद्यपि मूत्रे स्थालीपाकासादनं पूर्वमेव पाठितं
 तथाप्येतावत्कृत्वासादयेदिति सूत्रं योज्यम् । अथ प्राचीनावीती
 भूत्वा दक्षिणाग्नौ तूष्णीमिध्मं प्रक्षिपेत् । अथ मेक्षणेनादायावदान-
 नसंपदा जुहुयात् । एतत्तदुक्तं भवति । स्रुवेण मेक्षणमभिघार्य मे-
 क्षणेन स्थालीपाकाद्द्विरवदाय स्रुवेण प्रत्यभिघार्य हविरवत्तं च
 दक्षिणाग्नेः प्रत्यगुदगुपविश्य जुहुयात् “सोमायपितृमत” इति म-
 न्त्रेण । द्वितीयामप्याहुतिमेवं जुहुयात् । “अग्नयेकव्यवाहनाये” ति
 मन्त्रेण । आहुतिद्वयमपि स्वाहाकारेण जुहुयात् । तदाग्निं पूर्वं सोमं
 तु पश्चाज्जुहुयात् । यज्ञोपवीती च । स्वाहाकारपक्षे विप्रतिपत्तिः । के-
 चित्सोमायपितृमते स्वधानमः स्वाहेत्यधिकं स्वाहाकारमिच्छन्ति ।
 एव “अग्नयेकव्यवाहनाये” त्यत्रापि । अन्ये तु स्वधानम इत्यस्य
 स्थाने स्वाहाकारमिच्छन्ति । तेषां पक्षे “सोमायपितृमते स्वाहा
 अग्नयेकव्यवाहनाये” त्येवमेव । अथ यथाभूतेन होमः कृतस्तथा-
 भूतेनैव मेक्षणमनुग्रह्य प्राचीनावीती भूत्वा लेखां त्रिरुदकेनोप-
 सिञ्चेत् । “शुन्धन्तांपितर” इति त्रिभिर्मन्त्रैः । यत्र यत्र लेखो-
 परि उदकं निक्षिप्तं तत्र तत्र पिण्डं दद्यात् । पराङ्मुखेन पाणिना
 पितृतीर्थेन पितामहाय प्रपितामहाय चेति “एतत्त” इति मन्त्रे-
 ण । अत्र मन्त्रे अमाविति पदस्थाने प्रथमया आमन्त्रणाविभ-
 क्त्या तस्य नाम गृहीयात् । अथाचार्यमतान्युच्यन्ते । गा-
 णगारिमत् । तेषां पितृपितामहप्रपितामहानां ये प्रेताः स्युः
 तस्मै तस्मै पिण्डान्निष्पृणीयात् । ये तु जीवन्ति तान्प्रत्यक्षम-

र्चयेत् । अस्याः क्रियायाः पित्राद्यर्थत्वात् । तौत्वलिप्तम् । यद्यपि जीवान्तर्हितास्तथापि पित्रभ्यः प्रतेभ्य एव दद्यात् । न जीवतामर्चनं कार्यम् । क्रियां प्रति पित्रादीनां गुणत्वात् । गुणत्वं च नानाजातिगंतानां पिण्डभोक्तृत्वयोग्यत्वात् । अथ गौतममत्स्र । पित्रपितामहप्रपितामहानां मध्ये यो जीवति तस्यापि पिण्डदानं कार्यमेव । क्रियाया ह्यर्थकारित्वात् । अथास्माभिर्जीविमृतानामुपायविशेषः कथ्यते । यदुक्तं परेभ्यो दद्यादिति । न तादत्र कर्त्तव्यमनधिकारात् । यदुक्तं प्रत्यक्षमर्चयेदिति तदपि न कर्त्तव्यम् । अनधिकारादेव । यदुक्तं जीवान्तर्हितभ्यो निपृणीयादिति तदपि न । अनधिकारादेव । एतानि पक्षे दूषणानि यथासंभवं वेदितव्यानि । किं तर्ह्यनुष्ठेयं भवति, ये पित्रादीनां षण्णां मध्ये जीवा भवन्ति तेषां पिण्डान् जुहुयात् । न तेभ्यो निपृणीयात् । यस्य तु सर्वे जीवा भवन्ति तस्य सर्वहुतं भवति । अथ सर्वसम्मतः प्रयोगः । यदि पित्राणां नामानि न जानीयात् तथा सति पिण्डदानमन्त्रे नामस्थाने ततः पितामहप्रपितामहेत्येतान् शब्दान्कुर्यात् । अथ निपृतात्पिण्डाननुमन्त्रयेत् न हुतान् “अत्रपितर” इति मन्त्रेण । सव्यावृद्धदुद्भुखोनुच्छ्रमन्नास्ते यावच्छक्रोति । अथ पिण्डान्प्रतिपर्यावर्तते “अमीमदन्ते” इति मन्त्रेण । अथ चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत् । अथ यदुक्तं निनयनं प्राचीनावीती लेखां विरुदकेनोपनयेदित्यादि, तदत्र पिण्डेषु कर्त्तव्यम् । अथ पिण्डेष्वभ्यञ्जनं तैलेन करोति । “असावद्भक्ष्वे” इति मन्त्रेण । असावित्यस्य स्थाने पिण्डदानवन्नामपदं वेदितव्यम् । अथ पिण्डानञ्जनेनाञ्जयेत् “असावद्भक्ष्वे” इति मन्त्रेण । असावितिमन्त्रपदं पूर्ववद्वाःख्येयम् । अथ पिण्डेषु वासार्थे दशां दद्यात् ऊर्णसूत्रं वा । पञ्चाशद्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं यो यजमानः स्यात्स वासार्थे स्वलोम दद्यात् “एतद्रः पितर” इति मन्त्रेण । द-

शादिष्वपि मन्त्रः । अत्र के चिदभ्यञ्जनाञ्जनवत्प्रतिपिण्डेष्वभेदेन
वासोदानमिच्छन्ति मन्त्रावृत्तिं च । अन्ये तु पिण्डत्रयेपि सकृदेव
मन्त्रं मन्यन्ते । अथोत्थाय सर्वान्पिण्डानुपतिष्ठते “नमोवः पित-
र” इति मन्त्रेण । “मनोन्वाहुवामह” इति च तिसृभि ऋग्भिः ।
पिण्डेष्वेव च भक्तिः कार्या । उपस्थाय पिण्डान्प्रगमयेत् “परेनने”
तिमन्त्रेण । अथ दक्षिणावृत्तिपिण्डदेशाद्दक्षिणाग्निं प्रत्यागच्छेत् । “अ-
ग्नेतमद्याश्वन्नस्तोमै” रित्यृचा ततो गार्हपत्यं प्रत्येयात् “यदन्तरि-
क्षे” इतिमन्त्रेण । अथ “वीरमेदत्तपितर” इतिमन्त्रेण पिण्डानां म-
ध्यममाददीतेति सूत्रे क्रिषापदमध्याहर्तव्यम् । अथ पत्नीं प्राशयेत् ।
अथ पत्नीं प्राश्नाति तथा ब्रूयादित्यर्थः । “आधत्तपितर” इतिम-
न्त्रेण मध्यमं पिण्डं प्राश्नीयात् । इतरावप्सु क्षिपेत् । अथ वातिप्र-
णीतेग्नौ । अथ वा यजमानस्य अभिनवान्नकाम्याभावे स तौ
पिण्डौ प्राश्नीयात् महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयात् । मरणजी-
वनयोरन्यतरां गतिं गच्छेत् ॥

अथानाहिताग्नेः पिण्डापितृयज्ञ उच्यते ॥ यथाहिताग्निर्दक्षि-
णाग्नौ करोति एवमेवाऽनाहिताग्निर्गृह्याग्नौ कुर्यात् । अयन्तु
विशेषः । स्थालीपाकं श्रपयित्वातिप्रणयनं कुर्यात् । ततो जुहु-
यादिति वेदार्थक्रमे विशेषः । तथा “ अग्नेतमद्याश्वन्नस्तोमैः, य-
दन्तरिक्ष ” इतिमन्त्राभ्यां गृह्याग्निं प्रत्यागच्छेत् । “ यदन्तरि-
क्ष ” इतिमन्त्रे गार्हपत्यशब्दलोपः कार्य इति विशेषः । अन्यदा-
हिताग्निवत् । अथाहितानाहितान्योः समानं द्वाभ्यां द्वे द्वे पात्रे
उत्सृजति । अतिरिक्ते कमण्डलौ तृणं द्वितीयं गृहीत्वा उत्सर्गो
भवति । इति पिण्डापितृयज्ञः ॥

अथाऽन्वारम्भणीयेष्टिः ॥ अथ प्रकृताग्न्याधानस्यानन्तरायां
पौर्णमास्यां दर्शपूर्णमाणारम्भः । तत्र दर्शपूर्णमासारम्भेष्टिर्भवति ।

तस्याः प्रयोग उच्यते । तस्यामग्नाविष्णु सरस्वती सस्त्वानग्नि-
 र्भगी इति चतस्रो देवताः । आवाहने आज्यभागावावाह्य “ अ-
 ग्नाविष्णु ३ आवह सरस्वन्तम् आवह अग्निभगिनम् आ-
 वह देवां आज्यपामि ” त्यादि पञ्चमे प्रयाजे । “ ये ३ स्वाहाग्निस्वाहा
 सोमस्वाहा अग्नाविष्णुस्वाहा सरस्वतीस्वाहा सरस्वन्तस्वाहा अ-
 ग्निभगिनस्वाहा देवा ” इत्यादि । वार्त्रघ्ना आज्यभागौ । प्रधान-
 स्य । “ अग्नाविष्णुसजोषमे ” ति द्वे कल्पजे अग्नाविष्णवोः ।
 “ पावकानः सरस्वतीपावीरवी ” ति सरस्वत्याः “ पीपिवांसं-
 सरस्वतोदिव्यमुपर्णवयस ” मिति सरस्वतः । “ आमवंसवितु-
 र्यथांसनोराधास्याभरे ” त्यग्नेर्भगिनः । प्रकृतिवत्संयाज्ये । “ ये ३
 ग्निस्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रियाधामान्वयाद्सोमस्यं ढग्नावि-
 ष्वोः प्रि० सरस्वत्याः प्रि० सरस्वतः प्रि० अग्नेर्भगिनः प्रि०
 देवानामि ” त्यादि सूक्तवाके । “ अग्निरिदं० सोमइदं० अग्ना-
 विष्णुइदं० जुपेतामवीष्टधेतामहो० क्रातां सरस्वतीइ० सरस्वानइ०
 अग्निर्भगीइदं० देवा आज्यपा ” इत्यादि । पौर्णमासवदन्यत्सर्वं
 संस्थाजपान्तं ॥ इत्यन्वारम्भणीयोष्टः ॥

आधानानन्तरं तस्मिन्नेव संवत्सरे महान्वयाधिः पुत्रादिहा-
 निर्भवेत्तदा उत्सर्गेष्ट्याऽग्नीनुत्सृज्य पुनराधानं कुर्यात् । अथ उ-
 त्सर्गेष्टिराचार्येणानुक्तापि पूर्वकारिकानुसारेणोच्यते । तस्याग्निः,
 अग्निवैश्वानरः, वरुणः, अग्निरंशुमान्, मित्रः इति पञ्चदेवताः ।
 आवाहने आज्यभागावावाह्य “ अग्निमावह अग्नि वैश्वानरमावह
 वरुणमावह अग्निंशुमन्तमावह देवां आज्यपामि ” त्यादि । पञ्चमे
 प्रयाजे “ ये ३ स्वाहाग्निस्वाहा सोमस्वाहाग्निवैश्वानरस्वाहा
 वरुणस्वाहाग्निंशुमन्तस्वाहा मित्रस्वाहा देवा आज्यपा ” इत्यादि ।
 वार्त्रघ्ना आज्यभागौ । प्रधानस्य “ अग्निमूर्धाभुवोयज्ञस्ये ” त्य-

ग्नेः । “वैश्वानरोअजीजनत्पृष्ठोर्दिवी ” ति अग्नेर्वैश्वानरस्य । “अ-
वतेहेड उदुत्तममि ” ति वरुणस्य । “ अप्स्वग्नेसधिष्ठवयदग्नेदि-
विजाअमी ” त्यग्नेरंशुमतः । “ मयोदध ” इति वा याज्या ।
“अभियोमहिनादिवंप्रसमित्तमर्तो अस्तु प्रयस्वानि ” ति मित्रस्य ।
प्रकृतिवत्संयाज्ये । “ ये ३ ग्निस्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रियाधा-
मान्ययादूमोमस्य प्रियाधामा० अग्नेः प्रि० अग्निवैश्वानरस्य
प्रि० वरुणस्य प्रि० अग्नेरंशुमतः प्रि० मित्रस्य प्रि० देवानामि ”
त्यादि सूक्तवाके “ अग्निरिदं० सोमइदं० अग्निरिदं० अग्निर्वै-
श्वानरइदं० वरुणइदं० अग्निरंशुमानिदं० मित्रइदं० देवाआज्यपा ”
इत्यादि पौर्णमासवत्संस्थाजपन्तम । उत्सर्गेष्ट्या देवताद्वित्वमपि
के चित् आग्निः, अग्निर्वैश्वानरश्चेति ॥ इति उत्सर्गेष्टिः ॥

अथ पुनराधेयोष्टिः ॥ तस्यां बुद्धिमदिन्दुमद्गुणविशिष्टाव-
ग्नी आज्यभागदेवते । गुणयोगवाहनादौ व्यपदेशः कार्यः । बु-
द्धिमदिन्दुमन्तावित्याचक्षते । तथानुवृत्तिरित्यत्रेति वचनात् । अ-
ग्निः अग्निरग्निः पवमान आज्यभागौ । आवाहने “ अग्निबुद्धि-
मन्तमावह अग्निमिन्दुमन्तमावह अग्निमावह देवां ” इत्यादि ।
इत्यनुब्राह्मणपक्षे । “ अग्निमग्नआवह अग्निं पवमानमावह अ-
ग्निमावह देवां ” इत्यादि । इत्यनुब्राह्मणपक्षे । प्रयज्ञिषु विभ-
क्तिप्रयोगः “ समिधः समिधेःग्नेग्नआज्यस्यव्यन्तुवौ० तनूनपाद-
ग्निमग्नआज्यस्यवेतुवौ इ० नराशंसोअग्नआज्यस्यवेतु । इडोअ-
ग्निनाग्नआज्यस्यव्यन्तु वहिरग्निरग्नआज्यस्यवेतु ये ३ स्वाहा-
ग्निबुद्धिमन्तंस्वाहा अग्निमिन्दुमन्तंस्वाहा अग्निस्वाहादेवा ” इ-
त्यादि अनुब्राह्मणपक्षे “ स्वाहाग्निस्वाहाग्निपवमानंस्वाहाग्नि-
स्वाहादेवा ” इत्यादि । “ समिधाग्निदुवस्यतेह्युषुब्रवाणित ” इ-
त्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये “ ये ३ यजामहेग्निबुद्धिमन्तंजु-

षाणो अग्निराज्यस्यवेतूवौ० ये ३ महोग्निमिन्दुमन्तजुषाणो अ-
 ग्निरिन्दुमानाज्यस्यहविषोवेतू ३ वौ” । अनुब्राह्मणपक्षे प्रथमा-
 ज्यभागस्य पौर्णामासवद्याज्यानुवाक्ये । द्वितीयस्य “अग्नआयूंषि-
 पवस ” इत्यनुवाक्या । ये ३ यजामहेग्निपवमानंजुषाणो अग्निः
 पवमानाज्यस्यहविषोवेतूवौ ३” । प्रधानस्य “ अथाहग्नेक्रतोर्षद्र-
 स्याभिष्टेअद्यगीर्भिर्गृणन्त ” इत्युच्चावग्नेर्याज्यानुवाक्ये । अथ स्व-
 ष्टकृतः “ एभिर्नोअकैरि ” त्यनुवाक्या । आर्ग्यं “ अग्निस्विष्टकृ-
 तमयाडग्निरग्नेर्बुद्धिमतःप्रियाधामान्ययाद् अग्नोरिन्दुमतः प्रिया०
 अग्नेः प्रि० देवानामि ” त्यादि “ जुषतांहविरग्नेतमद्ये ” ति
 याज्या । अनुब्राह्मणपक्षे “ अग्निस्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया०
 अग्नेः पवमानस्यप्रि० देवानामि ” त्यादि० “ जुषतांहविरग्ने-
 तमद्ये ” ति याज्या । अनुयाजेपि विभक्तिप्रयोगः “ देवंहिर-
 ग्नेर्वसुवनेवमुधेयस्यवेतु देवानराशंमोग्नौवसुवनेवमुधेयस्यवेतु ”
 तृतीयामु प्राकृत एव । सूक्तवाके । “ अग्निर्बुद्धिमानिदंहविः अ-
 ग्निरिन्दुमानिदंहविः अग्निरिदं० देवा ” इत्यादि । अनुब्राह्म-
 णपक्षे “ अग्निरिदंहविः अग्निः पवमानइदंहविः अग्निरिदंहविः
 देवआज्यपा ” इत्यादि । अन्यत्सर्वं संस्थाजपान्तं पौर्णामासवत् ।
 प्रागुत्तमादनुयाजात्सर्वमप्युपांशुस्वरेण सुमन्द्रस्वरेण वा प्रयोक्तव्य-
 म् । प्रधानं तूपांश्वेव । त्रयोपांशुन्वे आवहादीनां मन्द्रस्वरः । मन्द्रा-
 ण्युपांशुन्त्राणीति वचनात् । सुमन्द्रपक्षे तन्त्रस्वरो भवति । पुन-
 राधेये द्वितीया अपि वारुणीष्टिरपस्तम्बेनोक्ता, नाश्वलायनेन ।
 तस्यामग्नीवरुणौ देवता । “ त्वेनोअग्ने, मत्वन्नोअग्ने ” इति या-
 ज्यानुवाक्ये द्वे । अन्यत्सर्वं पौर्णामासवत्संस्थाजपान्तम् ॥ इति पु-
 नराधेयोष्टिः ॥

अथाग्रयणेष्टिः ॥ आग्रयणं व्रीहिडयामाकयवानाम् । प्रत्येकमा-

दुतयः पृथक् पृथक् भवन्ति । एकमेव च समानतन्त्रं वा । तस्याः प्रयोग उच्यते । सामिधेनीषु “पृथुयाजा अमर्त्य” इति द्वे धाय्ये । आवाहने आज्यभागावावाह्य अनन्तरम् “अग्निमावह इदाग्नी आवाहविश्वान्देवानावह सोममावह द्यावापृथिवी आवह” इति चतस्रो देवताः । अस्यामिष्टौ आद्यं हविरुच्चैः । इतराप्युपांशु । पञ्चमे प्रयाजे “स्वाहाग्निस्वाहा सोमस्वाहाग्निस्वाहेन्द्राग्नीस्वाहा विश्वान्देवानस्वाहा द्यावापृथिवी स्वाहा देवा” इत्यादि । “स्वाहाग्नेन्द्रौ स्वाहे”ति वा वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । वृधन्वन्तौ वा । प्रधानस्य “अग्निर्मूर्द्धाभुवोयज्ञस्ये” त्वग्नेः । “ऐन्द्राग्नी अवसागतङ्गीभिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान” इति इन्द्राग्न्योः । अग्नीन्द्रपक्षे तु “आद्याये अग्निमिन्धतेसुकर्माणः सुरुचोदेवयन्त” इत्यग्नीन्द्रयोर्वाज्यानुवाक्ये । “विश्वेदेवास आगतयेकेचज्जामहिनो अतिमाया” इति विश्वेपां देवानाम् । “सोमयास्तेमयोभ्रूयोयातेधामानिदिवियापृथिव्यामि”ति सोमस्य । “महीद्यौः पृथिवीचनः प्रपूर्वजेपितरानव्यसीभिरि”ति द्यावापृथिव्योः । विराजौ संयाज्ये “प्रेद्धो अग्ने, इमोअग्न ” इत्येते । “ अग्निस्विष्टकृतमयादग्नि० सोमस्य० अग्ने० इन्द्राग्न्योः अग्नेन्द्रयोर्वा विश्वेपां देवानां प्रि० सोमस्य० द्यावापृथिव्योः पि० देवाना”मित्यादि । अथ ब्रह्मणः प्राशित्रभक्षणे विशेषो भवति । ब्रह्मा प्राशित्रं गृहीत्वा दक्षिणेन पाणिना सव्ये पाणौ कृत्वा इतरेणाभिमृशेत् । “ प्रजापतयेत्वे ”ति मन्त्रेण । ततो निष्कम्प्य उपविश्य प्राङ्मुखो भूत्वा नित्यप्राशित्रं जपित्वा “ भद्रान्त” इत्यनेन प्राश्नाति । अवान्तरेडायां यो विहितो भक्षजपो मन्त्रश्च एवं ग्रहणे निर्दिष्टमाचार्येण स तस्य जपस्य अवान्तरेडायाः प्राप्तत्वात् । प्राशनस्थानं स्पर्शविधानात्प्राप्नोति । न तस्योदनप्राशने वचनम् । इतरथा ह्येतेन भक्षिणो भक्षान् । नित्यनिर्देशात् । अ-

न्यस्यापि । देवस्वामिनः सर्वेण नाभिमृशेत् “ प्रजापतयेत्वे ” ति मन्त्रेण । नैष्ठिति पाठः । निस्यवचनं किमर्थं माभूदुपदेश इत्युपदेशः । इत्युपदेश इत्यनेन भक्षिणो भक्षानि प्राश्येति वा वचनात् । “सत्येनत्वे”त्यनेन पूर्ववदाचम्य ततो नाभ्यालम्भनं कुर्षीत् “अमामसी”ति मन्त्रेण । इति ब्रह्मणो विशेषः । होतुरवान्तरेडाभक्षणे विशेषः । “इडेभाग” मिति जपित्नावान्तरेडां सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनाभिमृशेत् “ प्रजापतयेत्वे ” ति मन्त्रेण । “भद्रान्तः” इति प्राश्य आचम्य नाभिदेशं दक्षिणेन पाणिनाभिमृशेत् “ अमामसी ” ति मन्त्रेण । ततः सूक्तवाके । “अग्निरिदं हविः सोम इदं० इदाशी० पेटां०क्रातां०” । पक्षे देवताद्वन्द्वे चेति सूत्रेण आनङ् भवति । “अनेद्रौ० षे० धे० क्रातां विश्वेदेवा इदं० षन्तां० धेत० क्रत० सोम इदं० द्यावापृथिवी इदं०, पेटा० धेता० क्रातां देवा आज्यपा” इत्यादि । पौर्णमासवत्संस्थाजपान्तं सर्वम् ॥ इत्याग्रयणेष्टिः ॥

नैमित्तिकी यज्ञविश्रेष्टिरुक्ता आपस्तम्बेन ॥ तस्यामग्निरिन्द्रः सोमो देवता । आज्यभागावावाह्य अनन्तरम् “अग्निमावह इन्द्रमब्रह्म सोममावह देवांआज्यपामि” त्यादि । पञ्चमे प्रयाजे । “स्वाहाग्निस्वाहा सोमंस्वाहाग्निस्वाहेन्द्रंस्वाहा सोमंस्वाहा देवा” इत्यादि । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ “ अग्निर्मूर्द्धाभुवोयज्ञस्ये”त्यग्नेः । “ऐन्द्रं सानसिररियिप्रससाहिप” इतीन्द्रस्य । “ सोमयास्तेमयोभुवोयातेधामनि” इति सोमस्य । प्रकृतिवत्संस्थाज्ये । “ अग्निंस्विष्टकृतमयाङ्गिरग्नेः प्रिया० सोमस्य प्रि० अग्नेः प्रि० इन्द्रस्य प्रि० सोमस्य प्रि० देवानामाज्यपा”मित्यादि । सूक्तवाके । “अग्निरिदं० सोम इदं० अग्निरिदं० इन्द्र इदं० सोम इदं० देवा आज्यपा” इत्यादि । पौर्णमासवत्संस्थाजपान्तम् ॥ इत्यापस्तम्बोक्ता वि-

भ्रष्टेष्टिः ॥

अथ काम्येष्टयो वक्ष्यन्ते ॥ तत्रायुष्कामेष्टिः ॥ तस्याम् “आ-
नो अग्नेषु चेतुनात्वं सोममहेभग”मिति जीवातुमतोराज्यभाग-
योरनुवाक्ये । नित्ये याज्ये । द्वे प्रधानदेवते । अग्निसायुष्मान्,
इन्द्रस्त्राता । “आयुष्टेविश्वतो दधादि” ति द्वे कल्पजे याज्यानु-
वाक्ये अग्नेरायुष्मतः* । “त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रंमाते अस्यां स-
हसावन्यरिष्ठावि”तीन्द्रस्य त्रातुः । “ पाहिनो अग्ने पायुभिरग्नेत्वं
पारयानव्यो अस्मानि” ति स्विष्टकृतः संयाज्ये । पौर्णमासवद-
न्यत्सर्वं संस्थाजपान्तम् ॥ इति आयुष्कामेष्टिः ॥

अथ स्वस्तिगमनार्थं स्वस्त्ययनीष्टिः ॥ “ अग्नेरक्षाणो अंहस-
स्वन्तः सोमविश्वतोरक्षाराजन् ” इति रक्षितवन्तावाज्यभागयोः
पुरोनुवाक्ये । नित्ये याज्ये । “ अग्निः स्वस्तिरिमान्देवता, स्व-
स्तिनोदिवो अग्ने पृथिव्या आरे अम्मदमतिमारे अंह ” इति या-
ज्यानुवाक्ये । “पाहिनो अग्नेपायुभिरग्नेत्वं पारयानव्यो अस्मानि”
ति संयाज्ये । पौर्णमासवदन्यत्सर्वं संस्थाजपान्तम् ॥ इति स्वस्त्य-
यनेष्टिः ॥

अथ पुत्रकामेष्टिः ॥ अग्निः पुत्री देवता । वार्त्रिघ्नावाज्यभा-
गौ । “यस्मैत्वंमुकृतेजातवेदोयस्वाहृदाकीरिणामन्यमान” इत्यग्नेः
पुत्रिणः । “अग्निस्तुविश्रवस्तममि”ति द्वे संयाज्ये । पौर्णमासव-
दन्यत् ॥ इति पुत्रकामेष्टिः ॥

अथाग्नेयीष्टिः ॥ तस्यां धाय्ये विराजौ । अग्निर्मूर्द्ध्वान्देवता ।
वार्त्रिघ्नौ । “ अग्निर्मूर्द्धा भुवोयज्ञस्ये ” सग्नेर्मूर्धन्वतः । ममानं
संस्थाजपान्तम् ॥ अथाऽपराऽऽग्नेयीष्टिः ॥ धाय्ये विराजौ । अ-
ग्निः कामो देवता । “तुभ्यन्ता अङ्गिरस्तमाश्यामतं काममग्नेत-
वोती”ति अग्नेः कामस्य । पौर्णमासवदन्यत् ॥

आइवलायनसूत्रप्रयोगदीपिका ।

अथ वैमृशीष्टिः ॥ धार्ये विराजौ । इन्द्रो वैमृशो देवता । “वि-
नउन्द्रमृशोजहि मृगानभीमः कुचरोगिरिष्ठा” इति याजानुवाक्ये ।
पौर्णमासवदन्यत् ॥ अपरावैमृशीष्टिः ॥ धार्ये विराजौ । इन्द्रो वै-
मृशो देवता । “सद्युतिमिन्द्रे”ति द्वे कल्पजे याज्यानुवाक्ये । पौ-
र्णमासवदन्यत् ॥

अथेन्द्रीष्टिः ॥ धार्ये विराजौ । इन्द्रो जाता देवता इन्द्रः
पुनर्जाता देवता । “यतीनोधनानी”ति द्वे कल्पजे उभयोरपि या-
ज्यानुवाक्ये पौर्णमासवदन्यत् ॥

अथाशाष्टिः । धार्ये विराजौ । आशा देवता आशापाला
वा । “आशानामाशापालेभ्य” इति द्वे कल्पजे उभयोरपि या-
ज्यानुवाक्ये । पौर्णमासवदन्यत् ॥

अथ लोकोष्टिः ॥ धार्ये विराजौ । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति
तिस्रो देवताः । “पृथिवीमानरंभहीमि”ति तिस्रः कल्पजास्त्रया-
णां याज्यानुवाक्याः । अत्रे तु पृथिव्याः, द्वितीयतृतीये, अन्तरि-
क्षस्य तृतीयप्रथमे दिवः । पौर्णमासवदन्यत्सर्वम् ॥

अथ मित्रविन्देष्टिः ॥ महावैराजी तस्या एव संज्ञा । धार्ये
विराजौ । अग्रः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः संविता पू-
षा सरस्वती त्वष्टेत्येकप्रदाना दश देवताः । आवाहनकाले द्वि-
तीयाविभक्त्या पृथक् आदिश्य सकृदेवावहशब्दं कुर्यात् । सर्वा
आदिश्य सकृदेकप्रदाना इति वृचतात् । पञ्चमे प्रयाजे पुरस्ता-
त्सकृदेव स्वाहाकारमुक्त्वा सर्वा देवता आदिश्य “स्वाहादेवाआ-
ज्यपा” इत्यादि । “अग्निः सोमोवरुण” इति विकल्पजा पुरोनु-
वाक्या । प्रतिलोममादिश्य “यजच्चष्टारं सरस्वतीं पूषणं स-
वितारं बृहस्पतिमिन्द्रे मित्रं वरुणं सोममग्निमि”त्यादिश्य “त्व-
ष्टारूपाणी ” त्यनया कल्पजया यजति । मित्रपृकृति षष्ठ्या वि-

भक्त्या सर्वाः पृथगादिश्य सकृदेव प्रियाधामान्ययाद्दशब्दमुक्त्वा देवानामाज्यपानामित्यादि । सूक्तत्राके । प्रथमया विभक्त्या सर्वाः पृथगादिश्य सकृदेव “ इदंहविरजुषतामि ” त्यादि एकवच्छब्देन ब्रूयात् । तथा चोक्तम् । तथोत्तरेषु निगमेष्वेकामिव संस्तुयात् । पौर्णमासवदन्यत् । आग्नेयादीनां मित्रविन्दान्तानामिष्टीनामनुक्तकामानां शास्त्रान्तरात् कामा अन्वेषणीयाः ॥

अथ स्नुषाश्वथुरीयेष्टिः । तथाभिचरन्यजेत । इन्द्रः सूरौ देवता । “ इन्द्रः सूरौ अतरद्रजांसी ” ति द्वे कल्पजे याज्यानुवाक्ये । “ जुष्टोदमूना अग्नेशर्द्धसहतेसौभगाये ” ति संयाज्ये । पौर्णमासवदन्यत् ॥

विरुद्धानां सम्पत्तिकामः संज्ञानीष्ट्या यजेत ॥ अग्निर्वसुमान् सोमो रुद्रवान् इन्द्रो मरुत्वान् वरुण आदित्यवान् इत्येकप्रदानाश्चतस्रो देवताः । एकप्रदानप्रयुक्तविशेषा मित्रविन्दायामुक्ताः । “ अग्निः प्रथमोवसुभिरि ” ति द्वे कल्पजे याज्यानुवाक्ये पौर्णमासवदन्यत् ॥

विरोधकाम ऐन्द्रामारुत्या यजेत ॥ इन्द्रो मरुतश्च द्वे द्वे देवता । “ ऐन्द्रसानसिरियिप्रससाहिष ” इतिन्द्रस्य । “ मरुतोयस्य हिक्षयेप्रशर्द्धायमारुतायस्वभानव ” इति मरुताम् । तत्रैवं विशेषः । “ ऐन्द्रसानसिमि ” ति पुरोनुवाक्यामनूच्य “ प्रशर्द्धाय मारुतायस्वभानव ” इति यजति । “ मरुतोयस्यहिक्षय ” इति पुरोनुवाक्यामनूच्य “ प्रसाहिष ” इति यजति । ऐन्द्रीमनूच्यं मारुत्या यजति मारुतीमनूच्यैन्द्र्या यजेति । इन्द्रपूर्वं निगमेषु आवाहनादिषु उक्तमे प्रयाजे च । प्रधानादूर्ध्वं स्विएष्टकृदादिषु मरुतः प्रथमं पश्चादिन्द्रम् । पौर्णमासवदन्यत् ॥ अथेयमिष्टिः सम्पत्तिकामानां प्रकृत्या भवति ऐन्द्रीमनूच्यैन्द्र्या यजेत । मारुतीमनूच्य मा-

रुत्यां यजेत । उक्ता याज्यानुवाक्याः । प्रकृत्यैव त्रिगमनम् ।
अन्यत्पौर्णमासेन समानम् । संपुत्तिकामः संज्ञानी च कुर्यात् । सा
च पूर्वमेवोक्ता ॥

अथ शत्रुभिरभिभूयमानः प्रभूष्यमाणः ऐन्द्रा वार्हस्पत्या
यजेत ॥ इन्द्रावृहस्पती देवता । “आन इन्द्रावृहस्पती अस्मे इन्द्रावृ-
हस्पती” इति याज्यानुवाक्ये । केवलेन्द्रपक्षेप्येते एव । अन्यत्समानम् ॥

अथ वैश्वानरीयेष्टिः ॥ अग्निर्वैश्वानरो देवता । “वैश्वानरो
अजीजनत्पृष्टेदिवी” इति याज्यानुवाक्ये । अन्यत्समानम् ॥

अथ व्रतपत्येष्टिः ॥ अग्निर्व्रतपतिर्देवता । “त्वमग्ने व्रतपा अ-
सि यद्गोवयं प्रमिनामव्रतानी” इति याज्यानुवाक्ये । अन्यत्समानम् ॥

अथ पवित्रेष्टिः ॥ तस्याम् “अपाभिदन्ययनं नमस्तेर्हरसेशोचिप”
इति द्वे कल्पजे धार्ये “पृथुयज्ञा अमर्त्य” इत्येतयोः स्थाने पावकवन्ता-
वाज्यभागौ आज्यभागवावाह्य प्रधानदेवता आवाहयति । अग्निप-
वमानं मरस्वतीं प्रियामग्निं पावकं सवितारं सत्यप्रमवमग्निं शुचिं वायुं
नियुत्वन्तमग्निं व्रतपतिं दधिक्रावाणमग्निं वैश्वानरं विष्णुं शिपिवि-
ष्टमिति दश । “अग्नीरक्षामिमेधतियोधारयापावकये” त्याज्य-
भागयोः पुरोनुवाक्ये । “यत्तेपवित्रमर्चिपी” इति पूर्वस्याज्यभाग-
स्य याज्यां । “आकलशेयुधावती” त्युत्तरस्य याज्या । अथ प्रधा-
नानाम् । “अग्न्यायुषिपवसे अग्नेपवस्वपा” इत्यग्नेः पवमानस्य ।
“उतनः प्रियाप्रियास्विमाजुहानायुष्मदानमोभि” इति मरस्व-
त्याः प्रियायाः । “सनः पावकदीदिवेभ्रेपावकरोचिपे” सग्नेः पा-
वकस्य । “आविश्वदेवंसत्पतिनप्रमियेसधितुर्देव्यस्यतदि” इति स-
वितुः सत्यप्रमवस्य । “अग्निः शुचिव्रतमउदग्नेशुचयस्तवे” त्यग्नेः
शुचेः । “वायुरग्नोयज्ञप्रीर्वायोशुक्रोअयामित” इति वायोर्नियुत्व-
न्तः । “त्वमग्नेव्रतपा असि यद्गोवयं प्रमिनामव्रतानी” त्यग्नेर्व्रतपतेः ।

“दधिक्रावणो अकारिषमादधिक्राः शवसापंचकृष्टिरि” ति दधिक्रा-
वणः । “वैश्वानरो अजीजनत्पृष्टोद्वित्री” त्यग्नेर्वैश्वानरस्य । “व-
षट्नेविष्णवाम आकृणोमिप्रतत्ते अद्यशिपिविष्टनामे” ति विष्णोः
शिपिविष्टस्य । “जुष्टोदमूना अग्नेशर्द्धमहतेसौ भगाये” ति संया-
ज्ये । पौर्णमासवदन्यत् ॥ एषा इष्टिराचार्येण चोक्तां इति के-
चित् । तेषां मते अत्र्युवशादाग्नेयव्यतिरिक्तानां पञ्चानामेवोपा-
शुत्वं नाग्नेयानाम् । वैश्वानरी व्रातपती पवित्रेष्टिरिति तिस्र इष्टयः
पापक्षयार्थाः । तदुक्तम् । वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋणावृत्तौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपौरुषामिति । तथा च दशपूर्वाब्दि-
शापरानित्यनेन महैकविंशतिपक्तिं पुनातीति बाधायनोक्तम् ॥

अथ वर्षकामेष्टिः कारीरी ॥ तस्यां “प्रतित्यं चारुमध्वरमीडे
अग्निस्ववमन्नमोभिरि” ति धाव्ये पृथुयज्ञा अमर्त्य इत्येतयोः स्थाने ।
“अप्स्वग्नेसधिष्ठवप्मुमेसोमो अत्रवीदि” त्यप्मुमन्तावाज्यभागयोः
पुरोनुवाक्ये । नित्ये याज्ये । अग्निर्धामच्छत् केवलाग्निर्वा म-
रुतः सूर्य इति तिस्रो देवताः । आवाहने आज्यभागावावाह
“अग्निधामच्छदं आ० मरुत आवह सूर्य आ० देवां” इत्यादि ।
उत्तमे प्रयाजे “ये० स्वा० ग्नि० सो० स्वा० धामच्छदं स्वा० म-
रुतः स्वा० सूर्य स्वा० मरुतांपि० मरुतः स्वाहादेवा” इत्यादि ।
“ये० ग्निं स्विष्ट० रग्ने पि० दूमो० पि० इग्नेर्धामच्छदः पि०
मरुतां सूर्यस्य पि० देवाना० जुपतां यत्वादेवापि०” सूक्तवाक्ये
“अ० सो० अग्निर्धामच्छद इदं० मरुत इदं० पन्तां सूर्य०” प्रधा-
नाम् । “त्वंत्याचिदच्युता धामन्ते विश्वं भवनमि” ति अग्नेर्धाम-
च्छदः । केवलाग्निपक्षे । “हिरण्यकेशो रजमो विसार” इति द्वे ।
“वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महिबृद्धो विभाये” ति मरुताम् । “सृ-
जन्तरश्मिजसावहिष्वेभिर्विहरन्यासी” ति सूर्यस्य । “अग्नेवा-

धस्वविमृत्रोयंत्वादेवापिरि”ति संधाज्ये । पौर्णमासवदन्यत् । प्राय-
श्चित्तहोमानन्तरम् “अच्छावद्मि”ति चतसृभिः प्रत्युचं चतस्रो दिश
उपतिष्ठते । सूक्तेन सूक्तेन वेकैकं दिशमुपतिष्ठते । उपस्थाय सं-
स्थाजपं कुर्यात् । तिस्रः पिण्ड्य उत्तराः पिण्डीद्रव्या मरुहेव-
त्याः । इष्ट्यात्मको दर्विहोमात्मको वर्षकःमस्य भवति । तत्र द-
र्विहोमपक्षे न होतुः प्रयोगः । इष्टिपक्षे तु । “उदीर्यथा प्रवोमरुतः
आयन्नरोविद्युन्महमः कृष्णं निपानं नियुत्वन्तोग्रामजित” इति
त्रयाणां याज्यानुवाक्याः । अन्यत्सर्वं कारिरीवदेव ॥

अथ सांवत्सरिकाणीष्ट्ययनान्युच्यन्ते ॥ तेषां फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोगः । कामविशेषा अध्वर्युतो ज्ञातव्याः ॥
तुरायणं नामेष्ट्ययनं सांवत्सरिकम् ॥ अहरहरनुमवनं तिस्र इष्टयो
भवन्ति । आग्नेयी प्रातः सवनं, ऐन्द्री माध्यन्दिने, अपराह्णे वैश्वदेवी ।
अथ वा एकैव त्रिहविका प्रातःभवन एव कर्तव्या । “अग्निर्मूर्धा
भुवोयज्ञस्ये ” त्यग्नेः । “ ऐन्द्रमानसिरयिप्रससाहिप ” इतीन्द्र-
स्य । “विश्वेदेवास आगतयेकेचज्यामहिन” इति विश्वेषां देवाना-
म् । पौर्णमासवदन्यत् ॥ दाक्षायणो नामेष्ट्ययनम् ॥ तस्मिन् द्वे पौर्ण-
मास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत । एतदुक्तं भवति । या पौर्णमासी
या अमावास्या ते एव स्वकाले द्विरावर्तयितव्ये इति । आ-
वृत्तयोः पूर्वे ये ते उक्ते एव न विकृत एव । अग्निरग्नीपो-
मौ पूर्वपौर्णमास्याम् । अग्निरिन्द्रश्चोत्तरस्यां पौर्णमास्याम् । या-
ज्यानुवाक्याः प्राकृता एव । अग्निरिन्द्राग्नी पूर्वामावास्यायाम् ।
याज्यानुवाक्याः प्राकृता एव । उत्तरस्याममावास्यायां अग्निमि-
त्रावरुणौ देवते । अग्नेः प्राकृत एव याज्यानुवाक्ये । “आनोमित्रा-
वरुणायद्रहिष्ठं नातिविधेषुदान्” इति मित्रावरुणयोः ॥ इडादधो
नामेष्ट्ययनम् ॥ तत्र प्रजापतिर्देवता । “प्रजापतेनत्वंदेवान्यन्यस्तवे-

मालोकाः प्रदिशोदिशश्चे”ति याज्यानुवाक्ये । पौर्णमासवदन्यत् ॥
 द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ट्ययनम् ॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामुपक्रम्य
 पौर्णमासेन अमावास्यापर्यन्तं यजेत् । अमावास्यामुपक्रम्य पौर्ण-
 मानीपर्यन्तमहरहरमावास्येन यजेत् । तयोरुक्तः प्रयोगः । एवं
 व्यत्यस्य संवत्सरं यजति । अत्र दर्शपूर्णमासयोः पुनः क्रिया
 नास्ति ॥ इति द्यावापृथिव्योरयनम् ॥

अथास्मिन्सूत्रे अमाम्नातानामिष्टीनां शाखान्तरे विहितानाम-
 नुक्तयाज्यानुवाक्यानां देवतालक्षणयाज्यानुवाक्येत्यादिलक्षणवि-
 शिष्टा याज्यानुवाक्यां ग्राह्याः । तादृगलक्षणप्रयुक्तानामनभिगमे या-
 ज्यानुवाक्याभ्यां याभ्यां काभ्यां चिदाग्नेयीभ्यां यजेत् । व्याहृति-
 भिर्वा यजेत् । व्याहृतिपक्षे देवतामादिष्य प्रणुयाद्यजेच्च ।
 यथा “अग्निभूर्भुवःस्वरोऽमि”त्यनुवाक्या । “ये ३ यजामहेग्नि-
 भूर्भुवःस्वरग्नी ३र्वोपडि”ति निदर्शनम् । नम्राभ्यां वा यजेत् । “इ-
 ममाश्रुणुधीहवमि”ति द्वे कल्पजे याज्यानुवाक्ये एते द्वे नष्ट्रे प्र-
 युज्येते । याः पुनः शाखान्तरे विहितास्तत्रैव याज्यानुवाक्यामृ-
 गारेष्टिप्रभृतयस्तासां तथैव प्रयोगः । अग्निमन्थनसंयुक्तानां तु
 वैराजतन्त्रं भवति । अग्निमन्थनेपि धारये एव । केवलविराजा-
 विति केचित् ॥

अथ चातुर्मास्यान्युच्यन्ते ॥ तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चै-
 व्य्यां वा प्रारम्भः । प्रारम्भमाणः पूर्वेद्युरन्वारम्भणीयां वैश्वानरप-
 र्जन्यामिष्टिं कुर्यात् । अग्निवैश्वानरपर्जन्य इति देवते । “वैश्वान-
 रोअजीजनत्पृष्टोदिवी ” त्यग्नेवैश्वानरस्य । “पर्जन्यायप्रगायत-
 प्रवांती ” ति पर्जन्यस्य । पौर्णमासवदन्यत् । अग्न्याधेयप्रभृ-
 त्येतदन्तानामिष्टीनां प्रधानहवींषि उपांशुस्वरेण । तत्रोत्पमर्गेष्टिवै-
 श्वानरी व्रातपती पवित्रेष्टिरित्येताश्चतस्रः सूत्रकारोक्ता न भवन्ति ।

ततस्तासामध्वर्युवशात्तन्त्रस्वर एव । चातुर्मास्येष्वपि वैश्वदे-
ववरुणप्रघासमाहेन्द्रशुनासीराणां प्रधानहव्रियुपांश्वित्येके ॥

अथ प्रातर्वैश्वदेवीष्टिर्भवति ॥ तत्र प्रेषितो होता स्थानाचमने
कृत्वा पश्चात्सामिधेनीस्थानस्य पदमात्रेऽवस्थाप्य प्रेषितोभिर्हिकृ-
त्य अग्निमन्थनीया अन्वाह । “ अभित्वादेवसवितरि ” त्येका ।
“ महीद्यौः पृथिवीचन ” इत्येका । “ त्वामग्नेपुष्करादधी ” ति
तिमृणामद्धर्चं शिष्टारमेत् । आप्रैपात् । यदि अग्निः शीघ्रं न
जायेत तदा एतस्मिन्नेवावमाने “ अग्नेहंमिन्पत्रिणी ” ति नवर्चं
सूक्तमावपेत पुनः पुनराजन्मनः । जातायेति संप्रिपितः अनन्तरप्र-
णवेन धनञ्जयरणरणेमुतब्रुवन्तुजन्तवइत्येतामुपसन्तनोति । “ आ-
यंहस्तेनस्वादिनामि ” त्येका असंया अर्द्धर्च आरमेत् । प्रहीयमा-
णायेति प्रेषितः “ विशामग्निस्वध्वरोप्रदेवं देववीतय ” इति द्वे
“ अग्निनाग्निरि ” त्येका “ तमर्जयन्तुसुक्रतुमि ” त्येका “ यज्ञे-
नयज्ञमयजन्तदेवा ” इति परिदध्यात् । आद्योत्तमे त्रिः । अथ
सामिधेनीस्थाने स्थित्वा सामिधेनीरन्वाह । “ पृथुयाजाअमर्त्य ”
इति द्वे धाय्ये । आज्यभागावावाह्य अष्टौ प्रधानदेवता आवाह-
यति । “ अग्निमावह सोममावह सवितारमावह सरस्वतीमावह पूष-
णमावह मरुतः स्वतवमआवह ” केवलपक्षे “ मरुतआवह वि-
श्वान्देवानावह द्यावापृथिवीं आवह देवांआज्यपा ” इत्यादि नव
प्रयाजाः । प्रागुत्तमाच्चतुर आवपेत “ दुरोअग्ने, उपामानक्त्वा, दैव्या-
होतारा, तिस्रोदेवी ” उत्तमे प्रयाजे “ येस्वाहाग्निस्वाहा सोमं
स्वाहाग्निस्वाहा सोमंस्वाहाउ सवितारंस्वाहा सरस्वतींस्वाहा पूष-
णंस्वाहामरुतः स्ततवमः ” मरुतपक्षे “ मरुतः स्वाहाविश्वान्देवा-
न्स्वाहाउ द्यावापृथिवीस्वाहादेवा ” इत्यादि । वार्त्रघ्नावाज्यभा-
गी । प्रधानस्य । “ अग्निर्मूर्धाभुवोयज्ञस्य ” इत्यग्नेः “ सोम-

यास्तेमयोभुवोयातेधामानी” ति सोमस्य । “ आविश्वदेवं वामम-
 ये ” ति सवितुः । “पावकानः सरस्वतीपावीरवीकन्याचित्रायुरि”
 ति सरस्वत्याः । “पूपन्तवव्रतेवयंशुक्रन्तेअन्यदि ” ति पूष्णः । “इ-
 हेहवस्वतवसः प्रचित्रमर्कगृणतेतुराये ” ति मरुतां स्वतवमाम् ।
 “ मरुतोयस्यद्विक्षयेराइवेदचरमाअहेवे ” ति केवलमरुत्पक्षे ।
 “ विश्वेदेवामआगतयेकेचज्मा ” इति विश्वेषां देवानाम् । “ म-
 हीद्यौः पृथिवीचनः प्रपूर्वजेपितरानव्यमीभिरि ” ति द्यावापृथि-
 व्योः । विराजौ संयाज्ये । “ प्रेद्धो अग्रइमो अग्न ” इति । “ये ३
 ग्निस्विष्टकृतमयाडीग्नरग्नेः प्रि० सोमस्य प्रि० इग्नेः प्रि० सोम-
 स्य प्रि० सवितुः उ प्रि० सरस्वत्याः प्रि० पूष्णः प्रि० मरुतां
 स्वतवसां प्रि०” केवलपक्षे “मरुतां प्रि० विश्वेषां देवानां प्रि० द्या-
 वापृथिव्योः उ प्रि० देवानामि ” त्यादि । “ जुपतांहविरिमोअ-
 ग्न ” इति याज्या । नवानुयाजाः “ देवंत्रिंः १, देवद्विंः २,
 देवीउषामानक्ता ३, देवजिष्ठी ४, देवीऊर्जाहुती ५, देवीदैव्या ६,
 देवीस्तिस्त्रः ७, देवोनारशंसः ८, देवोअग्निः ९ ” सूक्तवाक्ये “अ-
 ग्निरिदं० सोमइदं० अग्निरिदं० सोमइदं० सविताउ० इदं० सर-
 स्वतीदं० पूष्णेदं० मरुतः स्वतवसइदं० प धंक्रत” । केवलपक्षे
 “मरुत इदं० पं० क्रत, विश्वेदेवा इदं० पं० धं० क्रत, द्यावा-
 पृथिवी इदं० पता० धेतां क्रातां देवा आज्यपा” इत्यादि । अनु-
 याजानां सूक्तवाक्यस्य शंयुवाकस्य वोपरिष्ठाद्वाजिनयागः । “श-
 नोभवन्तुवाजिन” इत्यनुवाक्या । आदिश्य “वाजेवाज” इति ऊ-
 र्वञ्जुरनवानं यजति । प्रकृत्यैव तिष्ठतोनुवपट्करोति । “अग्नेवी-
 हीवौषट्” । “वाजिनस्याग्ने वीही” ति वा । वाजिनभक्षमिडामिव
 प्रतिगृह्य “अर्ध्वर्यउपह्वयस्व, ब्रह्मन्नुपह्वयस्व, अग्नीनुपह्वयस्व,
 यजमानोपह्वयस्य, यन्पेरेत” इति मन्त्रेण प्राणभक्षं भक्षयेत् ।

ब्रह्मा च । यजमान एव प्रत्यक्षं भक्षयति । पौर्णमासबदन्यत् । पौर्णमासं कृत्वा चातुर्मास्यव्रतानि कुर्यात् । केशानि वर्तयेदित्यादि । आद्योत्तमयोर्वैत्यन्तम् ॥

अथ पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा भवन्ति ॥ तीर्थेन प्रविश्य पश्चाद्दर्शपौर्णमासिकाया वेदेर्निरसनोपवेशने कृत्वा प्रेषितो-ग्निप्रणयनीयां अन्वाह । अभिर्हिकृत्य । “भदेवं देव्याभिये”ति तिस्रः । आद्यां सप्रणवामुपांशु त्रिरन्वाह । तृतीयवचने प्रणवेनावमाय “ अनुद्धस्य अग्निमद्ब्रज त्रयमुष्मप्रदेवयुरि” त्याद्याः प्र-तिपद्यते । “इडायास्त्वापदेवयमि”त्येका । “अग्नेन्निश्वेभिरि”त्येका ॥ अस्यां अर्द्धर्च आरमेत् । निहितेग्नावर्षापतः “कुलायनमि”त्यर्ध-र्चे “सीदहोतरि”त्येतामुपसन्तनुयात् । “निहोताहोतृपदं” इति द्वे । उत्तमया परिधानीयया परिधाय प्रक्रमस्थाने निरसनोपवेशने कृत्वा “भूर्भुवःस्वरि”ति वाचं विसृजेत् ॥ अथ ब्रह्मा अग्निप्रणयने क्रियमाणे तदा वाग्यमनं दक्षिणतश्च ब्रजन् जपति “आशुःशिशान” इति सूक्तं समाप्य दक्षिणतोग्नेर्निरसनोपवेशने कृत्वा ब्रह्मजपं जपति । इति ब्रह्मत्वम् ॥ अथ हविष्वासन्नेषु होता मन्त्रितस्थानाचमने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य अग्निमन्थनादिपूर्वकं वैश्वदेववत्कुर्यात् । विशेषस्तूच्यते । आवाहने पृषान्तं वैश्वदेववदावाह । “इन्द्राग्नी आवह, मरुत आवह, वरुणमा० कमावह, देवां आज्यपामि ” त्यादि । स्तृगादापने विशेषः । “घृतवतीमध्वर्युस्सूचमास्येथां देवयुवं विश्ववारा” इति । घृतवतीपदस्य सूचमिति पदस्य च न ऊहः । अनर्थत्वात् । अत्र नव प्रधानदेवताः । अग्निः, सोमः, सविता, सरस्वती, पृषा, इन्द्राग्नी, मरुतः, वरुणः, कः इति । तत्राद्यानां पञ्चानां याज्यानुवाक्या वैश्वदेव्यामुक्ता । “इन्द्राग्नी अवसागतंश्रथदृष्टमि” तीन्द्राग्न्योः । “मरुतोयस्यहिक्षयेराइवदेचरमा”

इति षष्ठ्याम् । “इमस्मेवरुणतत्त्वायामी” ति वरुणस्य । “कयान-
 श्चित्रभ्राभुवद्गहिरण्यगर्भ” इति कस्य । वाजिनभक्ष उपवहयाचने
 प्रतिप्रस्थाता तृतीयो भवति । “वेदोसिवेदोविदीये” ति वेदद्वयं प-
 त्न्यै प्रदाय वाचयेत् । “वेदौस्थौविक्तीस्थौविदेयकर्मणीस्थः क-
 रणेस्थः क्रियासंमनीस्थः सनितास्थः सनेयंघृतवन्नं कुलायिनंरा-
 यस्पोपं सहस्रिणं वेदौदत्तांवाजिनं यंवहवउपजीवन्ति योजनानाम-
 सदृशीं तौविन्देय प्रजांविन्देय कामायवामि” ति । सर्वमन्यद्वैश्वदे-
 व्या समानम् । आहवनीयद्वित्वेपि यद्येकवचनेन संप्रेषः क्रियते
 तदा आहवनीयाभिधामिनामूहः कर्तव्यः । यदापुनरग्निभ्यां
 प्रणीयमानाभ्यामग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामि”ति द्विवचनयुक्तमपैषः
 क्रियते तदा ऋक्षु नोहः । अर्चं नोहेदित्युक्तत्वात् । निगदे तु आ-
 हवनीयाभिधायिनामूहः कर्तव्यः । स उच्यते । अग्ने महान्तौ स्थः
 ब्राह्मणभारतौ प्रवरोपि द्विवचनेनैव अभिधायकत्वात् वामिष्ठा
 मैत्रावरुणकौडिन्याविति । “देवेद्धौ मन्विद्धौ ऋषिष्णुतौ विप्रानु-
 मदितौ कविशस्तौ ब्रह्ममंशितौ घृताहवनौ प्रण्यौ यज्ञानां रथ्याव-
 ध्वराणां रथिनावि” ति केचित् । “अतूतौ होतारौतृणिर्हव्यवाहौ
 आस्यात्रेजुद्धौ देवानाचमसौ देवपानावरा इवाग्ने नेमिर्देवांस्युपा-
 परिभाकास्थ आवहतं देवान्यजमानाया अग्निमग्नआवहतमि ”त्या-
 दि । “आवहतं जातवेदसौसुयजायजेतमयाडग्निरग्नेः प्रियाधामानि
 यक्षतामग्नेर्होतुः प्रियाधामानियक्षतां स्वमहिमानमेज्याइषः कृणुतां
 सोअध्वराजातवेदसौ जुपेतां हविरि”त्यादि । एवं तु पदमप्यूहेत् ए-
 वमप्याहवनीयम् । संस्थितायामवभृथं व्रजन्ति । तत्रावभृथेष्टिः कृ-
 ताकृता उपरिष्ठाद्रक्ष्यामः ॥ समाप्तौ वरुणप्रद्यामः ॥ अथ द्वयोर्मा-
 सयोरैन्द्राग्नः ॥ तस्य प्रयोगस्तृतीयाध्याये वक्ष्यते ॥

अथ द्वयोर्मासयोः साकमेधाः ॥ तत्र पूर्वद्यस्तिस्त्र इन्द्रयः ।

अनुमवनं पूर्वाह्णे अग्नये नीकवतोष्टिः । तत्रान्नाहने आज्याभागावा-
वाह्य “अग्निमनीकवन्तमावह देवा आज्यया” इत्यादि । वार्त्रघ्नावा-
ज्यभागौ पञ्चमे “स्वाहाग्नि स्वाहा सोमं स्वाहाग्निमनीकवन्तं स्वाहा दे-
वा” इत्यादि । “अनीकवन्तमूतय” इति कल्पजानुवाक्या । “सैनानी-
केनसुविदत्र” इति याज्या । “प्रियाभामान्ययाडग्नेरनीकवतः प्रिया०
अग्निरनीकवानिदहविः” । पौर्णमासवदन्यत् ॥ मध्यन्दिने । मरुदुभ्यः
सान्तपनेभ्य इष्टिः ॥ आवाहने आज्यभागावावाह्य “मरुतः सान्त-
पनानावह” । पञ्चमे प्रयाजे “स्वाहामरुतः सान्तपनान्स्वाहादे-
वा” इत्यादि । वृधन्वन्तावाज्यभागौ । “भसान्तपनाइदंहवियर्नोम-
रुतोअभिदुर्हणायु” रिति प्रधानस्य याज्यानुवाक्या । “प्रियाभामान्य-
याण्मरुतांसान्तपनानांपि०मरुतः सान्तपनाइदं०पे०धं०क्रत” । पौ-
र्णमासवदन्यत् ॥ अपराह्णे मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इष्टिः ॥ आज्यभाग-
प्रभृतीदान्ते स्थानाचमने कृत्वा आज्यभागौ यजति । नात्र स्तू-
गादापनम् । केचित्स्तूगादापनं कुर्वन्ति । “आग्निनारयिमश्र-
वद्दयस्फानोअमीवहे” ति पुष्टिमन्तौ आज्यभागोः पुरोनुवाक्ये ।
निसे याज्ये । प्रधानस्य “गृहमेधासआगतप्रबुध्न्यावईरतेमहां-
सी” ति याज्यानुवाक्ये । विराजौ संयाज्ये । अनिगदोत्र भव-
ति । अनिगद इति वचनात् । “ये ३ यजामहोर्षिस्विष्टकृतमिमो
अग्नेवीततमे” ति याज्या । पौर्णमासवदन्यत् ॥ अथ यस्यां रात्र्यां
गृहमेधीया संस्थिता तस्या उग्रःकाले पौर्णादर्वं भवति । तत्र
यदि पूर्वकारिणो वपट्कारप्रदानं कुर्वन्तो होतारं चोदयेयुः तदा
होता शुचिर्भूत्वा तीर्थेन प्रविश्य निरसनोपवेशने कृत्वा “पूर्णा-
दर्वी” ति द्वे कल्पजे याज्यानुवाक्ये ब्रूयात् । याज्यायामिन्द्रं
शतक्रतुमादिशेत् ॥ अथ क्रीडिनेष्टिः ॥ मरुतः क्रीडिनो देवताः ।
आवाहने आज्यभागावावाह्य “मरुतः क्रीडिनआवह स्वाहा

मरुतः क्रीडिनः स्वाहे” त्यादि” । “उतब्रुवन्तुजन्तवोयंकृन्तुरगृ-
 भीत” इति परोक्षवार्त्तयोरराज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । नित्ये या-
 ज्ये । “क्रीडंवः शर्द्धोमारुतमत्यामोनयेमरुतः स्वंच” इति प्रधा-
 नस्य याज्यानुवाक्ये । “जुष्टोदमूनाअप्रेशर्द्धमहतेमौभगाये” ति-
 मंयाज्ये । “प्रियाधामान्ययाण्मरुतांक्रीडिनांप्रियाधामे” त्या-
 दि० “जुपतांहविर्ग्रेशर्द्धमहते” ति याज्या । “मरुतः क्रीडिन
 इदंहविः” । पौर्णमानवदन्यत् ॥ अथ माहेन्द्रीष्टिः ॥ सा वरुण-
 प्रधामेन व्याख्याता । विशेषस्तूच्यते । अष्टौ प्रधानदेवताः । अ-
 धिः, सोमः, सविता, सरस्वती, पूषा, इन्द्राग्नी, इन्द्रो, वृत्रहेन्द्रो,
 महेन्द्रो, वेति तिसृणां विकल्पः । विश्वकर्मा चेत्यष्टौ । इन्द्राग्नीप-
 र्यन्तानां वरुणप्रधामे आवाहनमुक्तम् । “तइन्द्रमावह वृत्रहेन्द्रमा-
 वह महेन्द्रमावह” । त्रयाणां मध्ये अन्यतमः । “विश्वकर्माण-
 मावह देवांआज्यपां” इत्यादि । उक्तमे प्रयाजे ऐन्द्राग्नेपर्यन्तं
 वरुणप्रधामवत् । “स्वाहेन्द्रंस्वाहावृत्रहेन्द्रंस्वाहामहेन्द्रं” वा । “स्वा-
 हाविश्वकर्माणं० स्वाहा” इत्यादि । वार्त्तयोरराज्यभागौ । प्रधानस्य
 ऐन्द्राग्नेपर्यन्तानां षण्णां वरुणप्रधामे उक्ता याज्यानुवाक्याः ।
 इन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तु दर्शे उक्ते । महेन्द्रस्य च । “आतूतइन्द्रवृ-
 त्रहंननुतेदायिमहइन्द्रियाये” ति वृत्रहेन्द्रस्य । “विश्वकर्मंहविषावा-
 वृधानो यातेधामानिपरमाणियावमे”ति विश्वकर्मणः । स्विष्टकृतः
 इन्द्राग्रान्तं वरुणप्रधामवत् । याडिन्द्रस्य वृत्रहेन्द्रस्य महेन्द्रस्य वा०
 यान्हविश्वकर्मणः । सूक्तवाके ऐन्द्राग्रान्तं वरुणप्रधामवत् । “इ-
 न्द्र इदं० वृत्रहेन्द्र इदं० महेन्द्र इदमि”ति वा । “विश्वकर्मा इदं
 ह०” । वाजिनावभृयवर्जं वरुणप्रधामवदन्यत् । रूगादापनवेदग्र-
 हणवत्रीवाचनानि प्रकृतिवत् ॥ दक्षिणाग्नेरग्निमतिप्रणीय पित्र्या ॥
 तस्मिन्नेवाग्नौ दक्षिणाश्रौ वा पित्र्या नामेष्टिः कर्त्तव्या । सा शंख-

न्ता सर्वत्र उपांशु प्रयोज्या । आगुरादय उचैरेव । आवाहनादिमन्द्र-
स्वराणि जपलोपे भवन्ति । होतावभृथवपट्टकारानुमन्त्रणाभिहिङ्का-
रवर्जम् । अत्र जपशब्द उपांशुत्ववर्माधिकमन्त्रोपलक्षणार्थः ।
वपट्टकारानुमन्त्रणस्य जपत्वाभावप्रतिषेधात् । तत्तूपांशु प्रयोज्याः
सर्वे मन्त्रा लुप्यन्ते । यानि प्राङ्मुखानि यानि दक्षिणामेव प्रार्थी
कृत्वा कर्त्तव्यानि ॥ अथ होता मन्त्रितः स्थानाचमने कृत्वा प्र-
तिप्रणीतविहारं दक्षिणाग्निविहारं वा तीर्थेन वेदिश्रोण्योत्तरयेत्ये-
वमादि कृत्वा प्रेषितोभिहिङ्ग्य “उशंतस्वानिधीमदी” त्येतामृचं
त्रिरनवानमन्वाह । ततः सामिधेयस्तासामुत्सवेन प्रणवेन “आवहदे-
वानं पितृन्वजमानाये”ति निगदभुपमन्तनोति । अर्था “दग्नेमर्हो
अभी”त्येवमादिनिगदस्यार्पेयस्य च लोपः । अस्यामिष्टौ देवाः
पितरश्चेज्यन्ते इति देवशब्दवत्सु मन्त्रेषु देवशब्दानन्तरं पितृशब्दं
धृयात् । देवशब्दं कवल्चन धृयात् । “इदमर्हदेवान् पितृनीडेन्या-
न्नमस्वा” इति । “इदं मेदेवाः पितरोहविर्जुपन्तामि”त्येवमादिषु
अर्थात्प्राप्तस्य प्रतिपत्तिवाक्यगो निगमार्थः अतः प्रतिपत्ति वाक्याद-
न्यत्र पितृशब्दो न प्रयोक्तव्य इत्येके मन्यन्ते । “आवहदेवान् पितृ-
न्वजमानाये”ति अवमाय आज्यभागावावाह “पितृन्त्सोमदत्त
आवह” अथ वा “भोमंपितृमन्तमावह” । अनयोर्विकल्पः । “पितृन्
वर्हिषदः आवह पितृनाग्निष्वात्तान् आवह” । यमपक्षे “यममावह”
वैश्वतपक्षे “वैश्वन्तमावह देवा आज्यया आवह” । अग्निहोत्रायेत्यस्य
स्थाने “अग्निं कव्यवाहनमावह आवहजातवेदः सुयजायजे”त्या-
वाहनम् । अत ऊर्ध्वं प्रादेशादि लुप्यन्ते । भीदहोतरित्युक्तः
तूष्णीं होतृमदनमेवस्य तूष्णीं निरसनोपवेशने करोति । मन्त्राणां
क्रियाविशेषणत्वान्मन्त्रलोपेपि न क्रियालोपः । तूष्णीं जानुशिरसा
वर्हिरुपस्पृश्य स्तृगादापनमाह वर्हिर्वर्जं चतुरः प्रयाजान्यजति ।

उत्तमे प्रमाजे “ये स्वाहाग्निं स्वाहासोमंस्वाहापितृन्सोमवतः स्वाहा सोमंपितृमन्तं वा स्वाहा पितृन्वर्हिषदः स्वाहा पितृन्प्रिष्वात्तान्” यमश्चेत्तदा “स्वाहायमं” वैवस्वतश्चेत्स्वाहावैवस्वतस्वाहा अग्निं कव्यवाहनं स्वाहा देवा” इत्यादि । “अनो अग्नेमुचेतुनात्वं सोममहेभगमि”ति जीवातुमतोराज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । नित्ये याज्ये ॥ अथ होता ब्रह्मा च सव्योत्तर्युपस्थौ प्राचीनावीतिनौ हविर्भिश्चरतः “उदीरतामवरउत्परासस्वयाहिनः पितरः सोमपूर्व” इति द्वे अनुवाक्ये पितृणां सोमवतामनवानमुक्त्वा शिष्टेनार्द्धर्चेन प्रणुयात् । अध्वर्युणा “स्वधे”ति प्रेषितः होता “ये स्वधामहे”इत्यागूर्य “ये स्वधेति” वा आगूर्य देवतामादिश्य “उपहृताः पितरः सोम्यास”इति याज्यामुक्त्वा “स्वधानध”इति । नित्याः प्लुतयः । एवमेवेतरेषामपि द्वे द्वे अनुवाक्ये तृतीया याज्या । “त्वं सोमं प्रचिकितोमनीषामोमोधेनुमि”त्यनुवाक्या । त्वं सोमपितृभिः संविदान”इति याज्या । “सोमस्यपितृमतः वर्हिषदः पितरआहं पितृनि”त्यनुवाक्ये । “इदं पितृभ्योनमो अस्वधे”ति याज्या पितृणां वर्हिषदाम् । “अग्निष्वात्ताः पितरोये चेहे” त्यनुवाक्या । “ये अग्निदग्धा” इति याज्या पितृणामग्निष्वात्तानाम् । यमपक्षे “इयमप्रस्तरमि” ति द्वे अनुवाक्ये । “परोयिवांसमि”ति यमस्य याज्या । वैवस्वतस्याप्येष एव । अयं तु विशेषः । आद्योत्तमे अनुवाक्ये मध्यमा याज्या । “येतानूपुर्देवत्राजेहसानात्वदग्नेकाव्यात्वन्मनीषा” इत्यनुवाक्या । “स प्रन्नप्वे”ति याज्या अग्नेः कव्यवाहनस्य । निगदोत्र न भवति । आवाहनेपि पित्र्यायां पशाविति वचनात् । आगूर्याग्निं कव्यवाहनमादिश्य यजेत् । अतः प्राकृतोपस्थं सव्यं चोभयोः तूर्णीं पर्वाञ्जनम् इडा प्रकृत्या भवति । प्रकृत्यात ऊर्ध्वमिति वचनात् । इडानिगदे उपांशुप्रयोज्यलोपं के चिदिच्छन्ति ।

यदि अध्वर्यवो वषट्कारक्रियां कुर्वन्ति तदा आज्यभा-
गाभ्यामूर्ध्वं प्रकृत्या भवति । वषट्कारक्रियायां चोर्ध्वमाज्यभागा-
भ्यामिति वचनात् । उभयथापि जपादिलोपस्तुल्य एव । अन्य-
न्मन्त्रलोपादिति वचनात् । वषट्कारक्रियापक्षे एकैकानुवाक्या ।
मध्यमा उद्धरेत् । “ यो अग्निः कव्यवाहनस्त्वमग्नीडतो जात-
वेद ” इति संयाज्ये । अनिगदे एव । अथेडासुपहृत्यागन्तरेहं प्रा-
णभक्षं भक्षयित्वा वहिष्यनुप्रहरेयुः । इडाभक्षणं चात्र नास्ति । न
वा मार्जनम् । वहिष्यर्जं द्रावनुयाजौ यजति । सूक्तवाके “ अग्नि-
रिदं० सोम इदं० पितरः सोमवन्त इदं० फन्ता० धन्तः क्रत० सो-
मः पितृमानिदं० कृते ” इति वा । “ पितरोवहिषदः इदं० जुपन्तां
न्धन्त० क्रत० पितरोग्निष्वात्ता इदं० पं० धं० क्रत० यमइं० कृते ” इति
यमपक्षे । वैवस्वतपक्षे “ वैवस्वत इदं० कृत अग्निः कव्यवाहनइं०
कृत देवाआज्यपा क्रत अस्यामृधे ” त्यादि । न चात्र नामादि-
शः । शंयुवाकः प्रकृत्या । एतदन्ता पिष्येष्टिः ॥ संस्थितायां प्राग्वा-
नुयाजाभ्यां दक्षिणावृद्भूत्वा दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते “ अयावि-
ष्टे ” त्यनेत मन्त्रेण । अततिप्रणीतपक्षे अनावृत्यैवोपस्थानं भव-
ति । तथास्थितस्यैवाभिमुखमम्भवात् । उभयोरपि पक्षयोरवृत्त्यैव
गार्हपत्याहवनीयावुपतिष्ठेत् । “ सुमंद्दशंत्वे ” इति आवहनीयम् ।
“ अग्निन्तमन्य ” इति गार्हपत्यम् । “ माप्रगामाग्नेत्वंन्न ” इति व-
ट्कचतुष्के जपन्त एनं गार्हपत्यं गच्छन्ति पृर्वेण गार्हपत्यं सृक्ते
समापयन्ति । यदि प्रागनुयाजादेव उत्थानं तदा सव्यावृतो-
नुयाजादि कुर्यात् । यदि संस्थितायां तदा सव्यावृतः सञ्च-
रार्थं व्रजति । तदाध्वर्यवो यदुपदिशन्ति तत्कर्तव्यम् ॥ अथ पि-
व्याब्रह्मत्वम् ॥ ब्रह्मा शुचिर्भूत्वा दक्षिणाग्निविहारं प्राविश्य वृत्तो
दक्षिणेनातिप्रणीतं गत्वा तूष्णीं निरमनोपवेशने करोति । ब्रह्म-

जपश्चात्र न भवति । लुप्तजपत्वात् । प्रणीतासर्जनादिषु जपाः सर्वत्र न भवन्ति । अतिसर्जने प्रणयेदित्यादि अतिसर्जननामैव भवति । अथ प्राशिञ्जावेक्षणं तूष्णीमेव गृह्णाति । तूष्णीमेव प्राग्दण्डं निदधाति । अद्गुष्टोपकनिष्ठिकाभ्यां गृहीत्वा तूष्णीमवधाय वर्हिष्यनुग्रहेत् । तूष्णीमन्वाचामति । प्राशिञ्जप्रक्षालनमभ्यात्ममपां निनयनं नेडाया भक्षणं न मार्जनं च । “ ओंप्रतिष्ठे ” इति समिधमनुजानीत । न च पूर्वो जपः । ततः संस्थितायां सर्वप्रायश्चित्तानि समन्त्रकाणि जुहुयात् । संस्थितायां प्राग्वानुयाजाभ्यामग्न्युपस्थानादि कुर्यात् । ततः संस्थाजपं करोतीति विशेषः । समाप्ता पित्र्या ॥ ज्यम्बकेभ्यः प्रत्येत्य आदित्येच्छ्या चरान्त ॥ तस्यां धार्यै विराजौ । आज्यभगावावाह्य “ अदितिमावह देवां आज्यपामि ” त्यादि । “ स्वाहादिर्निश्वाहे ” ति । पञ्चमे प्रयाजे “ अग्निनारयिमश्नवद्गयस्फानोअमीवहे ” ति पुष्टिमतोराज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । नित्ये याज्ये । “ उतत्वामदिते महिमहीमृषुमातरमि ” ति प्रधानस्य । “ प्रेद्धांअग्ने० प्रियाधामान्ययाडदित्याः प्रियाधा० हविरिमोअग्ने ” इति याज्या । “ अग्निरिदं० सोमइदं० अदितिरिदं० देवाआज्यपा ” इत्यादि । पौर्णमासवदन्यत् । अनीकवतेष्टीरारभ्य एतदन्ताः साकमेधा उच्यन्ते ॥ समाप्ताः साकमेधाः ॥

अथ पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयेष्टिः कार्या ॥ तस्यां वैश्वदेववत्कल्पः । विशेषस्तृच्यते । दश प्रधानदेवताः आपस्तंबोक्ताः अग्न्यादिषु पूषान्ताः पञ्च । इन्द्राग्नी विश्वेदेवा इन्द्रः शुनासीरः वायुः सूर्य इत्येताः पूषान्ताः । वैश्वदेव्यामुक्ता याज्यानुवाक्या । इन्द्राग्नोर्वरुणप्रयासे उक्ते । “ विश्वेदेवासआगतयेकेचज्मे ” ति विश्वेषां देवानाम् । “ इद्रं वयंशुनासीरमि ” ति क-

ल्पजानुवाक्या । “ अश्वान्तोगव्यन्त ” इतीन्द्रस्य शुनीसीरस्य याज्या । “ सत्वंनोदेवमनभेशानायप्रहुतिमि ” ति वायोः । “ तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रन्देवानामि ” ति सूर्यस्य अत्र सूर्य उपांशु । स्वपक्षे अष्टौ देवताः । वायुर्नियुत्वान्वायुर्वा षष्ठः । शुनासीरौ इन्द्रो वा शुनासीरः । इन्द्रो वा शुनः एतेषां त्रयाणामन्यतमः । सूर्योष्टमः । पृषान्तानामुक्तयाज्यानुवाक्याः । “ आवायोभूपशुचिपा उपनः प्रयाभिर्यासिदाश्वानमच्छे ” ति वायोर्नियुत्वन्तः । केवलवायुसूक्ते । शुनासीराविमांवाचञ्जुपेथांशुननः फालाविकृपन्तुभूमिमि ” ति शुनासीरयोः । इन्द्रस्य शुनासीरस्योक्ते । “ शुनानंहुत्रेममद्यवानमिन्द्रमश्वान्तोगव्यन्तोगव्यन्तोवाजयन्त ” इतीन्द्रस्य शुनस्य । सूर्यस्योक्ते वाजिनर्जमन्यद्वैश्वदेववक्रुर्वात् । समाप्य चातुर्मास्यानि सोमेन यजेत । अशक्तावैन्द्राग्नेन पशुना । अथ वा पुनश्चातुर्मास्यानि प्रयोक्तव्यानि । पुनः प्रयोगपक्षे न वैश्वानरपार्जन्यावभ्यमेत् ॥ चातुर्मास्याङ्गपञ्चकरणादशक्तस्य सवनीयेष्विष्टवैधायनोक्ता ॥ तत्राग्निसिन्द्रो विश्वेदेवा देवता । “ अग्निर्मुर्द्धाभुवोयज्ञस्ये ” त्यग्नेः “ ऐन्द्रमानमिप्रममाहिप ” इतीन्द्रस्य । “ विश्वेदेवासांयेकेचज्जामाहिहिनोअहिमाये ” ति विश्वेषां देवानाम् । तत्र श्लोकः । चक्षुर्मास्येषु सर्वेषु श्रथद्वृत्रं प्रयोजयेत् । ऐन्द्राग्नस्य मरुत्पक्षे “ मरुतो यस्यरा इव ” ॥

इति मन्त्रनार्यभट्टविरचितायामाश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ पाशुकं चातुर्मास्येषु ॥ कपिलपक्षे प्रयोगः उच्यते । तत्रायं विशेषः । पूर्ववद्वैश्वानरपार्जन्यौ । प्रातर्वैश्वदेवपर्वणि अग्निप्रणयनं भवति । परिव्यौ पशु नियुञ्जति । तत्र परिव्ययणीय प्राह “ युवामुवासा ” इति । स्थानाचमने कृत्वा अग्निमन्थनं

भवति । सामिधेनीषु द्वे धाय्ये आवपेत । आवाहने विशेषः । “अग्निमश्रावह सोममावह अग्निमावह सोममावह सवितारं उ० आवह सरस्वतीमावह पूषणमावह मरुतः स्वतवसावह विश्वान्देवानावह वनस्पतिमावह द्यावापृथिवी उ० आवह देवां आज्यपामि” र्यादि । संमार्गैः सम्मृज्य प्राच्यताहुतीर्जुहुयात् । “जुष्टोवाच” इत्यादि हुत्वा “प्रशास्तः तीर्थेन प्रपद्यस्वे” ति प्रशास्तरं प्रपाद्य “मित्रावरुणयोरि” ति मन्त्रेण दण्डदानम् । मैत्रावरुणोपि दण्डं प्रतिगृह्य “भूयासमि” त्यन्तेन उत्तरेण होतारमतिव्रजेदक्षिणेन दण्डं हरेन्न चानेन संस्पृशेदात्मानं वान्यं वा प्रैषवचनात् । दक्षिणो होतृपदनात्प्रदोवस्थाय वेद्यां दण्डमनष्टभ्य ब्रूयात्प्रैषान् । अथ होता होतृपदनाभिमन्त्रणादि स्फुगादापनान्तं कृत्वा एकादश प्रयाजान्यजति । मैत्रावरुणेन होता “यक्षदग्निमिधे” त्यादि प्रेषतः प्रेषितो होता प्रैषमाप्रीभिर्यजति । प्रैषमालिङ्गाभि ऋग्भिः । “समिधो अद्ये” ति ऋष्युक्तपक्षेणाप्रीर्जातव्याः । दशप्रयाजानिष्ट्वा “पर्यग्नये” ति प्रेषितो मैत्रावरुणो नभिर्हिकृत्वा “अग्निर्होतान” इति तृचमन्वाह । आद्योत्तमे त्रिर्ब्रूयात् । पुनः प्रेषितो “जैदाग्नि” रित्युपप्रैषं ब्रूयात् । प्रैषमुक्त्वा अन्तर्वेदि दण्डं निदध्यात् । अथ होता अग्निगुप्रैषं ब्रूयात् । “तैव्याः शमितारं मेधपतिभ्यो मेधं प्रास्मा अग्निमि” त्यादि । दक्षिणावृदावर्तते मैत्रावरुणश्च । संज्ञप्ते पशावावर्तत । “मैत्रावरुणस्ताकेभ्यो नुब्रूही” ति प्रेषितः । “जुषस्वसप्रथस्तममि” त्येका । “इमन्नो यज्ञामि” ति पञ्चर्चं सूक्तमाद्योत्तमे त्रिः । अथ होता तस्मिन्नेवासने पुनर्निरसनोपवेशने कृत्वोपविशति । ततः पुनः स्फुगादापनमाह “होतायक्षदग्निस्वाहे” ति प्रेषितः । उत्तमाप्री याज्या । सप्रैषपक्षे “अग्निर्दृत्राणि त्वंसोषासी” ति आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । मै-

त्रावरुणो ब्रूयात् । “होतायक्षदग्निमाज्यस्य जुपतामि” इति अग्नेः प्रैपः । “होतायक्षत्सोममाज्यस्ये” इति सोमस्य । “होता० ये० जुपाणोअग्निराज्यस्ये” इति याज्याग्नेः । “ये० जुपाणः सोमआज्यस्य हविष” इति सोमस्य । यजप्रैपपक्षं होतैव पौर्णमासवदाज्यभागौ यजति । अथ प्रधानानाम् । “अग्निर्मुर्द्धा भुवोयज्ञस्ये” न्यग्नेः । “सोमयास्तेमयोयज्ञेधामानी” इति सोमस्य । “आत्रिष्वदेवंसत्यातिवाममग्ने” इति सवितुः । “पावकानः मरस्वतीयात्रीरविकन्याचित्रायुरि” इति मरस्वत्याः । “पृपन्तवव्रतवयंशुकन्तेअन्यद्यजतन्तेअन्यदि” इति पूष्णः । “इहेहवस्वतवमः प्रचित्रवर्कंशृणुतेतुरायै” इति मरुतां स्वतवमाम् ॥

अथ वैश्वदेवः पशुः ॥ बर्दनु मानुषाया आमिक्षायाश्च सह प्रदानम् । “विश्वेअद्यमरुत” इति पुरोनुवाक्या । “मैत्रावरुणहोतायक्षद्विश्वान्देवानामिक्षायाञ्छगस्यवपायामेदमोजुपन्तां हविर्होतर्यज विश्वेदेवाः शृणुते महयंम” इति होता यजति । चात्वाले मार्जयित्वा द्यावापृथिवीभ्यां यजति । “महीद्यौः पृथिवीचनः प्रपूर्वजेपितरानव्यर्साभिरि” इति याज्यानुवाक्ये । ततः स्विष्टकृदादीडान्तं कुर्यात् । अथ वैश्वदेवेन पशुपुरोडाशेन यजति । “आनो देवानामुपवेतुशंम” इति पुरोनुवाक्या । मैत्रावरुणः “होतायक्षद्विश्वान्देवानुपुरोडाशस्य जुपतांहविर्होतर्यजे” इति प्रैपितः । “येकेचज्जामहिन” इति यजति होता । स्विष्टकृति“इडामग्न” इति पुरोनुवाक्या । “मैत्रा० होतायक्षर्गिन्पुरोडाशस्य जुपतांहविर्होतर्यजे” इति प्रैपः । “स्वदस्वहव्ये” इति यजति होता । तदिडाभक्षणम् ॥ अथ हविर्यागः ॥ अथ मनोतायै संप्रपितो मैत्रावरुणः अनाभिर्हिकृत्य “त्वंहग्नेप्रथमोमनोते” इति सूक्तं त्रयोदशर्चं सूक्तमन्वाह । आद्यात्तमे त्रिः । “आनोविश्वआक्रामन्तु

देवा” इति पुरोनुवाक्या । “होतायक्षद्विश्वान्देवांश्छागस्यहविष आदन्नद्यमध्यनोमेदउद्धूतंपुरादेदोभ्यः पुरापौरुषेय्याशुभः घसन्नृनंघासेअज्जाणां यवमप्रथमानासुमत्क्षणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः श्रितामतउत्सादतोङ्गादङ्गादवत्तानांकरन्नेवविश्वेदेवाजुपतां हविर्होतयर्ज” इति प्रैषः । “अग्नेयाहिदृत्यंमारिष” इति याज्या । अस्या अर्धर्च आरमेत् । वसाहोमान्ते “सरस्वतीमरुत” इत्यर्धर्चेन यजति । ततो वनस्पतियागः । “देवेभ्योवनस्पत” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षद्वनस्पतिं श्रित यत्राग्नेराज्यस्यहविषः प्रियाधामानियत्रसोमस्याज्यस्यहविषं नियत्रविश्वेपां देवानां छागस्यहविषः प्रियां नियत्र वनस्पतेः प्रियापाथांसियत्रैशानामाज्यपां नियत्राग्नेर्होतुः प्रिनितत्रैतन्प्रस्तुयमइं वनस्पातेर्जुपतां हविर्होतयर्जे” ति प्रैषः । “वनस्पतेरशनयानियुपे” ति याज्या । अथ स्विष्टकृतः “यिप्रीहिदेवां” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षदर्गिनिस्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेराज्यस्यहविषः प्रियाधामान्ययादसोमस्याज्यस्यहविषः प्रिद्विश्वेषान्देवानां” छागस्यहविषः प्रिं द्वनस्पतेः प्रियापाथांस्ययाददेवानामि” त्यादिं जुपतांहविर्होतयर्जेति । “अग्नेयदद्यविशोअध्वरस्ये” ति याज्या । तत इडावान्तरेडाप्रशानं च । तत एकादशानुयाजाः । तेषां “देवंवर्हिरे” त्यादयः प्रैषाः । सूत्रोक्ता याज्या एकादश । अथ सूक्तत्राकप्रैषः । “अग्निमद्यहोतारमृषीताययजमानः पचन्पुरोडाशंशृङ्गन्नय आज्यंशृङ्गत्सोमायाज्यं वध्रन्विश्वेभ्योदेवेभ्यश्छागंमृपस्था अद्यदेवोवनस्पतिरभवदग्नय आज्येनसोमायाज्येनविश्वेभ्योदेवेभ्यश्छागेनाक्षंस्तन्मेदमस्तप्रतिपचताब्रभीपुरस्वीष्टन्तपुरोडाशेन च्चामद्यर्पार्पेयऋषीणां नयादृषीतायं यजमानोवहूँ ३ हि इदन्त्यावापृथिवी” त्यादि । “अ-

ग्निरिदं० सोमइदं० अग्निरिदं० सोमइदं० सार्विताउ० इदं० सर-
स्वतीदं० पूषेदं० मरुतःस्वतवसूइदं० विश्वेदेवाइदं० द्यावापृथिवी
इदं० देवाआज्यपा” इत्यादि शंयुवाकान्तम् । अनुयाजानां सू-
क्तवाकस्य शंयुवाकस्य वोपरिष्ठाद्वाजिनयागो भवति । ततः प-
द्रीसंयाजादिप्रायाश्चिन्तान्तं कृत्वा हृदयशूत्रावभृथसंस्थाजिपं क-
रोति ॥ इति सपशुचातुर्मास्येषु वैश्वदेववत् समस्तम् ॥

अथ वरुणप्रघासे विशेषः ॥ मं वक्ष्यते । तत्राग्निप्रणमनम् ।
तत्र केचिदध्वर्यव एकवचनान्तं प्रैषं प्रयुञ्जन्ति । केचिद्विवचनान्ता-
म् । उभयत्राप्याग्निप्रणयने न कश्चिद्विशेषः । द्विवचनपक्षे तु “अग्ने-
महां अनी”त्याहवनीयाभिधाने ऊहो विशेषः । अथ यूपाञ्जनम् ।
अग्निमन्थनम् । “ नमः प्रवृक्क ” इति जपः । सामिधेनीषु धाम्ये
भवतः । आवाहने आज्यभागावावाह्य अग्न्याद्याः पञ्चदेवता आ-
वाह्य “ इद्राग्नी आवह मरुत आवह वरुणमावह वनस्पतिमा-
वह कं उ० आवह देवा आज्यपामि”त्यादि । संमार्गैः संसृज्य प्र-
वृताहुतीर्जुहोति । स्मृगादापने ऊहः । “ घृतवतीमध्वर्युस्तुचमा-
स्येधां देवयुवं विश्ववारा” इति । प्रयाजादि वैश्वदेववत् । अध्रिगौ
तु विशेषः । “ दैव्याः श० मेधपतिभ्योमेधौ प्राभ्यामग्निभरत न्वे-
नोमार्ता उदीचीमानयोः पदो० पृथिवीमशरीरे एकै० कैकधानयो-
स्त्वचावाप्यतात्पुरात्पुरानाभ्या अपि शसोवपेउन्स्विदतादन्तरन्तरे-
वोष्माणं वारयध्वात् श्येनमनयोर्वक्ष्मीकृणुतानप्रशस्यावाहुंच्छ-
लाहोषाणिकश्यपे वांमानाः क्रिद्राः श्रोणीकवपोस्तपेकपणाष्टीव-
न्तापड्विंशतिः पड्विंशतिरनयोर्विक्रयस्ता अनुप्य्याधान्यावयना-
दगात्रद्गात्रमनयोरनूने कृणुतात् उव० तात् अस्नार तात्० वनु-
प्टुजनयोर्माराविष्टोरुक्कंमन्यमानानद्रस्तोकत० तारः अध्रि० अपश-
मितायेय तात् ” द्वयोर्वपयोः श्रप्यमाणयोः स्तोक सूक्तं सकृत्

रूगादाग्रं स्वाहाकृतिप्रैषः । उत्तमाप्री याज्या । आज्यभागादि
 पूषान्तं वैश्वदेववत्कर्म भवति । तत् “ इद्राग्नीअवसागतं श्रथदृ-
 त्रमुतसनोतिवाजमि ” तीन्द्राग्न्योर्याज्यानुवाक्ये । अथ दक्षिणे वि-
 हारे प्रतिप्रस्थातुर्मरुती मेपी भवति । तदनु वपाया आमिक्षायाश्च
 सह प्रदानम् । “ शुचीवोहव्यामरुतः शुचीनामि ” ति अनुवा-
 क्या । “ होतायक्षन्मरुत आमिक्षायामेप्यावपायामेदसोजुपन्तां
 हविर्होतयजे ” ति प्रैषः । “ प्रचित्रमर्कगृणतेतुराये ” ति याज्या
 इति वपायाः । अथोत्तरे विहारे अश्वर्योर्वारुणो मेपो भवति ।
 “ अवसिन्धुंवरुणोद्यौरिवस्थादि ” त्यनुवाक्या । “ होतायक्षद्र-
 रुणमामिक्षायामेपस्य वपायामेदसोजुपतां हविर्होतयजे ” ति प्रैषः ।
 “ तत्वायामिब्रह्मणावन्दमान ” इति याज्या । इति वपायागः ।
 चात्वाले मार्जयित्वा कायेनैककपालेन यजति । “ कयानश्चित्र-
 आभुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र ” इति याज्यानुवाक्ये । स्वष्ट्र-
 कृदादीडान्तं वैश्वदेववत् । अथानन्तरं पशुपुरोडाशाभ्यां प्र-
 चरन्ति । “ नृष्टिरंमरुतोवीरवन्तमि ” त्यनुवाक्या । “ होतायक्षन्म-
 रुतः पुरोडाशस्यजुपन्तां० यजअराइवेदचरमाअहेवे ” ति याज्या
 इति मरुतां पुरोडाशस्य । अथ वारुणस्य पुरोडाशस्य । “ अयं
 सुनुभ्यंवरुणस्वभाव ” इत्यनुवाक्या । “ होतायक्षद्रुणं पुरोडा-
 शस्यजुपतां हविर्होतयजे तद्धिनक्तन्तद्दिवे ” ति याज्या । इति वा-
 रुणस्य । अथ स्वष्ट्रकृत् । “ इडामग्ने ” इत्यनुवाक्या । “ हो-
 तायक्षदग्निपुरोडाशयोजुपतांह० यज स्वदस्वहव्ये ” ति या-
 ज्या । इडाभक्षणम् । अथ हविर्यागः । मनोता पूर्ववत् । “ आ-
 वोहोताजोहवीतिस्त ” इत्यनुवाक्या । “ होतायक्षन्मरुतोमेप्याह-
 विषआदन्नश्मध्यतो० वसंनूनं करन्नेवमरुतोजुपन्तां यज यावः
 शर्मशशमानायसन्ती ” ति याज्या । अस्या अर्द्धर्चे वसाहोम आ-

रमेत् । इति मरुताम् । अथ वरुणस्य ! मनोता पूर्ववत् । “ एवा-
वन्दस्वरुणं बृहन्तामि ” त्यनुवाक्या । “ होतायक्षद्रुणमेषस्य
हविषआददद्यमध्यतोमेदउद्भवत्० घमंन्तून्द्या० करंदेवं वरुणोजु-
षतां हविर्होतयजत अस्तन्भाद्यामसुरोविश्वदेवा ” इति याज्यः ।
वसाहोमार्थमारभेत् । इति वरुणस्य । वनस्पतियागादिप्रायश्चित्तं
समानं वैश्वदेवेन व्याख्यातम् । तत्र वनस्पतिप्रैवे विशेषः ।
“होतायक्षद्रुणस्पति० तत्रसोमस्याज्यस्य० यत्रमरुतां मेप्याहविषः
पि० यत्रवरुणस्यमेषस्यहविषः प्रियाधाम० यत्रवनस्पतेः प्रिया-
पाथांमि यत्रदेवानामाज्यपानामि”त्यादि० । तत्र तो प्रस्तु०
इभीयमाविकृत्वीकरदेवं देवोदन्स्पतिर्जुषतां हवि० । त्रिष्टुक्-
त्पैवे विशेषः । “होतायक्षदग्निस्विष्टुकृतमयाडग्निरग्नेराज्यस्य ह-
विषः० ण्मरुतां मेप्याहविषः प्रिया० वरुणस्य मेषस्य हविषः
प्रिया० द्रुणस्पतेः प्रियापाथांस्ययाद्देवानामि”त्यादि० होतयज ।
अथ सूक्तवाक्यैः । “अग्निमद्य० पुरोडाशौ गृह्णन्नग्नय आज्यं
गृह्णत्सोमायाज्यं वध्नन्मरुद्भ्योभिषीवध्नन्वरुणायमेपं सूर्यस्याज्येन म-
रुद्भ्योभेष्यां वरुणायमेषेणाक्षस्तोभेद० भीपुरवीथ्वन्तपुरोडाशा-
भ्यान्वामुद्ये” त्यादि० । अथावभृथेष्टिहृदयशूलादिमंस्थाजपान्तं
समानम् । तत्र विशेषः । “शुचौस्थोयोस्मान्द्रेष्टियंचवयन्दिष्मस्त-
मभिषोचतम्” । एवं वारुणप्रघामिकर्म समाप्तम् ॥

अथ साक्येधा उच्यन्ते ॥ तत्र आमोहेन्द्र्याः प्रकृतिवादिष्टयः ।
अथ माहेन्द्री । तस्या वरुणप्रघामवत्कर्म भवति । तत्रायं विशे-
षः । “अग्निमग्नआवह सोमावह” । ऐन्द्राग्नान्तं वरुणप्रघामव-
त् आवाह्य “इन्द्रं वृत्रहणमावह वनस्पतिमावह विश्वकर्माणं०
आवह देवांआज्यपामि” त्यादि समानम् । अध्रिगौ विशेषः । मे-
धपतयेमेधमाज्यभागादि ऐन्द्राग्नान्त० वरुणप्रघामवत्प्रायः । तत

इन्द्रस्य वृत्रघ्नश्चरोर्वपायाश्च सह प्रदानम् । “अभिकृत्वेन्द्रभूरध-
 ज्मन्नि” त्यनुवाक्या । “होतायक्षदिन्द्रवृत्रहणंचरोश्छागस्यवपाया
 मेदसोजुपतामि” ति प्रैषः । “सहदानुंपुरुहृतक्षिपन्तमि” ति या-
 ज्या । मार्जयित्वा वैश्वकर्मणैककपालेन यजति । “विश्वकर्मन्ह-
 विपावांष्टधानोयातेधामानिपरमाणियावमे”ति याज्यानुवाक्ये ।
 स्विष्टकृदादीडान्तं पूर्ववत् । अथ पुरोडाशयागः । “त्वं महा इन्द्र-
 तुभ्यंहक्षा”इत्यनुवाक्या । “होतायक्षदिन्द्रवृत्रहणं पुरोडाशस्यजुपतां
 हविर्होतयज स्तुत इन्द्रे”ति याज्या । अथ स्विष्टकृदादिकर्म भवति ।
 अथ हविर्यागः । मनोता । “सत्राहणं दाधृषिन्तुम्नमिन्द्रमि”त्य-
 नुवाक्या । “होतायक्षदिन्द्रवृत्रहणं छागस्य हविष आददद्यमध्य-
 तोमेदउद्भूतं० घमन्नूनं० करदेवमिन्द्रोवृत्रहाजुपतां हविर्होतयज
 एवावस्वइन्द्रः सत्यः सम्नाडि” ति याज्या । वसाहोमः । अथ
 वनस्पतिप्रैषः । “यत्रेन्द्रस्यवृत्रघ्नश्छागस्यहविषः प्रिया० धामानि-
 यत्रवनस्पत” इत्यादि समानम् । अथ स्विष्टकृति विशेषः “पि-
 याधामान्ययाडिन्द्रस्य वृत्रघ्नश्छागस्यहविषः प्रियाधामान्ययाड्वन-
 स्पतेः प्रियापाथांस्ययाद् देवानांयज” । सूक्तवाकप्रैषे विशेषः ।
 “ अग्निद्य० डाशं० गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णत्सोमायाज्यं वन्यन्निन्द्रा-
 यवृत्रघ्नेच्छागंसूपस्था० द्रायवृत्रघ्नेनाद्यतमेदस्तः० ग्रभीद्वीवृध-
 तपुरोडाशेने” त्यादि समानम् । ततो हृदयशूलादिसंस्थाजपा-
 न्तम् ॥ एवं साकमेधिकर्म ॥

अथ शुनामीरीया ॥ सा राजिनवर्ज समाना वैश्वदेव्या । अ-
 ग्न्यादिपञ्चदेवता आवाह्य ततः पशुदेवताः “ वायुंनियुत्वन्तं०
 आवह वनस्पतिमावह इन्द्रं शुनामीरमावह सूर्यं० आवह ” । अ-
 ध्रिगौ विशेषः । “ मेधपतयेमेधम् ” । वैश्वदेववत्पञ्चदेवता इ-
 ष्ट्वा ततः पाशुकं तन्त्रम् । पयसश्च वपायाः सह प्रदानम् । “ आ-

वायोभूराशुचिपा ” इत्यनुवाक्या । “ होतायक्षद्रायुनियुत्वन्तं उ०
 पयमच्छागस्यवपायामेदसोऽनुपत्तं हविर्द्वैतर्त्यज पीवो अन्नारयि-
 वृधः सुमेधा ” इति याज्या । उपांशु मार्जयित्वा इन्द्रशुनासी-
 रादि इडान्तं करोति । ततः पशुपुरोडाशेन चरन्ति । “ प्रयाभि-
 र्यामिदाश्वामि ” त्यनुवाक्या । उपांशु । “ होतायक्षन् वायुं-
 नियुत्वन्तम् ” उपांशु “ पुरोडाशस्यनुपन्तांह० रायेनयज्जतूरोद-
 सीम ” इति याज्या । उपांशु स्विष्टकृदादिसमानं करोति । अथ
 हविर्पागः । मनोता । “ आनोनियुद्धिः शतिनीभिरध्वरमि ”
 त्यनुवाक्या । उपांशु । “ होतायक्षन् वायुनियुत्वन्तं उ० छा-
 गस्यर्हविषः आदान् उ० अग्रम० भः घमत् उ० न्नुनंघामे क-
 रत् उ० एवं वायुनियुत्वान्ने हविर्द्वैतर्त्यज प्रवायुमच्छावृहतीमनी-
 षे ” ति याज्या । उपांशु वैनस्पतिप्रैषे । यत्र वायोनियुत्वतः ।
 उपां० “ छागस्यहविष ” इत्येवमादि समानम् । सूक्तवाके “ च-
 धनन्वायवेनियुत्वते उ छागं सूपस्था अग्र० वायवेनियुत्वते उ छागे-
 नाद्यन्ते वृधतपुरोडाशेने ” त्यादि समानं शूलविभृथादिसंस्था-
 जपान्तम् । एवं शुनासीरीया समाप्ता ॥ इतिकपिल्लसूत्रस्थानि
 पशुजातुर्मास्यानि समाप्तानि ॥

अथ पशुबन्धप्रयोगो वक्ष्यते । तत्र पशवो द्विविधाः । सौ-
 मिका निरुद्धाश्चेति । तत्राग्नीषोमीयप्रकृतिकाः सौमिकाः । नि-
 रुद्धाश्चैन्द्राग्नप्रकृतिकाः । इदानीं निरुद्धानां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्रा-
 ग्नस्य निरुद्धपशोः प्रयोग उच्यते । स च पट्मु पट्मु मासेषु सं-
 वत्सरे वा कर्तव्यः । निर्मित ऐन्द्राग्नः पाण्मास्यः सांवत्सरो
 वेत्युक्तत्वात् । तस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्चेष्टिर्भवति । अथ वा पुर-
 स्तादेव नोपरिष्ठात् । उपरिष्ठाद्रा न पुरस्तात् । सा चेष्टिराग्नेयी
 भवति । आग्नावैष्णवी वा । अथ वा पुरस्तादाग्नेयी उपरिष्ठा-

दाग्नावैष्णवी वा । आग्नेय्यामुक्ते याज्यानुवाक्ये । “ अग्नावि-
 ष्णूमजोपसाअग्नाविष्णूमहिधामेत्य ” ग्नाविष्णोः । पौर्णमासव-
 दन्यत् संस्थार्जपत्रर्जम् । यत्रेष्टिः पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा वि-
 हिता सा निरूढैव वेदितव्या । न सौमिकेषु अग्निप्रणयनम् ।
 वरुणप्रघासवत् स्थानाचमने कृत्वा चात्वालोत्करावन्तरेण विहा-
 रं प्रविश्य पश्चात्पाशुबन्धिकाया वेदेर्निरसनोपवेशने कृत्वा प्रेपि-
 तोभिर्हृद्भृत्य यूपायाञ्जनीया अन्वाह । “ अञ्जन्तित्वामध्वरेदेव-
 यन्त ” इत्युत्तमेन वचनेनार्द्धर्च आरमेत् । आसम्प्रैपात् । अथ
 सम्प्रेषितो “ यदूर्ध्वस्तिष्ठा ” इत्यर्द्धर्चेन “ उच्छ्रयस्ववनस्पत ”
 इत्येतामुपसन्तनोति । “ समिद्धस्यश्रयमाण ” इत्येका “ ऊ-
 र्ध्वऊपुणऊतय ” इति द्वे । “ जातौर्ज्जयतेसुदिनत्वेअहामि ” त्य-
 र्द्धर्च आरमेत् । आप्रैपात् । अथ प्रेषितः “ पुनन्तिधीरा ” इ-
 त्यनेनार्द्धर्चेन “ युवासुवासा ” इति उपसन्तत्य तयैव परिदध्या-
 त् । अथाग्निमन्थनम् । वैश्वदेवीन्यायेनाग्निमन्थनीया अन्वाह ।
 अथ वेदिश्रोण्योत्तरयेत्येवमादिना स्थित्वा “ नमः प्रवक्र ” इत्या-
 दिसप्तदशसामिधेन्यः । आवाहने आज्यभागौ पशौ वैकल्पिकौ ।
 करणपक्षे आवाह्य “ इन्द्राग्नी आवह वनस्पतिमावह देवांआज्य-
 पामि ” त्यादि । आज्यभागाभावे “ इन्द्राग्नीअग्रआवहे ” ति वि-
 शेषः । अग्रआवहेति तु प्रथमदेवतामिति वचनात् । समागन्ति
 स्पृष्टोदकं प्रवृताहुतीर्जुहोति प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायेत्येवमा-
 दिना धर्मेण । “ जुष्टोवाचेभूयसामि ” त्येकामाहुतिं हुत्वा ततः
 पुनरादाय सकृद्गृहीतेन पश्चाहुतीर्जुहोति । “ स्वाहावाच-
 स्पतये स्वाहासरस्वत्यै स्वाहासरस्वते महोभ्यः सन्महोभ्यः
 स्वाहा स्वाहावाच ” इत्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणामन्ते स्वा-
 हाकारो न कर्तव्यः । मन्त्रादावेव पठितत्वात् । त-

था चोक्तं स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैर्न चेन्मन्त्रे पठित इति । सवनीयप-
 शावेवायं होमो नान्यत्रेति के चिद् । एषां मन्त्राणां लिङ्गोक्ता
 देवता । उत्तमस्य तु ब्रह्मा । अथ “प्रशास्तरतीर्थेनप्रपद्यस्व” ति
 प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपादयति । एवमुक्तो मैत्रावरुणश्चात्वालोत्क-
 रावन्तरेणाभिहृततरेण पादेन विहारं प्रपद्यते । होता तस्मै प्र-
 त्यङ्मुखायावस्थिताय प्राङ्मुखो दण्डं प्रयच्छति । दक्षिणोत्तरा-
 भ्यां पाणिभ्यां “मित्रावरुण प्रयच्छामी” त्यन्तेन मन्त्रेण । प्र-
 शास्ता तथाभूताभ्यामेव पाणिभ्यां होतृपाण्योरथस्ताङ्गुला-
 ति । “मित्राव० भूयासमि” त्यन्तेन मन्त्रेण । प्रतिगृह्य उत्तरेण
 होतारमतिब्रजेदक्षिणेन दण्डं हरेत् । न च दण्डेनात्मानं वान्यं
 वा उपस्पृशेत् अभिषेचनावत् । दक्षिणे होतृपदनात् वेदेरुत्तरश्रो-
 णेर्वहिः प्रहोवस्थाय प्रेषितो घ्रां दण्डमवष्टभ्य ब्रूयात् होता हो-
 तृपदनाभिमन्त्रणादि स्मृगादापनान्तं प्रकृतिवत्करोति । अथैकाद-
 शप्रयाजा भवन्ति । तेषां प्रैपाः । “ होतायक्षदग्निंसमिधात्सुपमि-
 द्दामि”ति प्रथमं सूक्तम् । अध्वर्युणा प्रेषितः मैत्रावरुणः प्रैपै-
 र्होतारं प्रेषयेत् । होता यजत्याप्रीभिः । तत्रापि तनूनपान्नराशंसयोः
 व्यवस्था प्रकृतिवद्गृह्या । अथाऽऽप्रव्यवस्थोच्यते । “ समिद्धो
 अग्निरि” ति शुनकानाम् । “जुषस्वनः समिद्धमि” ति वसिष्ठाना-
 म् । “समिद्धोअद्यमनुप” इति शुनकवसिष्ठव्यतिरिक्तानां सर्वे-
 पाम् । तत्र “समिद्धोअद्यमनुपोद्गुरोणं” इत्येतत्सूक्तम् । तत्र अ-
 ष्यादीनां नाराशंस एव द्वितीयो भवति । अस्य सूक्तस्य द्वितीया-
 मुद्भृत्स नराशंसस्य महिमानमेषामिति वामिष्ठी आवपेत् । इति
 वृत्तिकारोक्तम् । यथाऋषि वा आप्रीया भवन्ति । तत्र यथाऋषि
 आप्रीविभागार्थं भगवता शौनकेन श्लोक उक्तः । कण्वोद्भिरोग-
 स्त्यः शुनको विध्वामित्रोविरेव च । वसिष्ठः कश्यपो वध्न्यश्वो

जमदग्निरथोत्तम इति । “सुसमिद्धोऽग्नेः आवहे”त्ये तत्प्रथमं काण्वानाम् । “समिद्धोऽग्नेः आवहे” ति तद्व्यतिरिक्तानामङ्गिरसानाम् । “समिद्धोऽग्नेः राजमी” त्यगस्त्यानाम् । “समिद्धोऽग्निर्निहित” इति शुनकानाम् । “समित्समित्मुमना ” इति विश्वामित्राणाम् । “सुसमिद्धायशोचिप ” इति अत्रीणाम् । “ जुपस्वनः समिद्ध” भिति वसिष्ठानाम् । “ समिद्धोऽग्निश्चतस्परी ” ति कश्यपानाम् । “ इमामेऽग्नेः समिद्धं जुपस्वे ” ति वध्न्यश्शानाम् । “ समिद्धोऽग्नेः ” ति शुनकवध्न्यश्चव्यतिरिक्तानां भृगूणाम् । इति यथर्थाप्री-
 विवेकः । प्राजपत्ये तु पशौ शुनकवसिष्ठसहितानां सर्वेषामपि जामदग्न्या एव “समिद्धोऽग्नेः समनुपोदुगेण” इत्येता भवन्ति । अत्रापि नारायण्ये एव वसिष्ठीद्वितीये भवति । इत्याप्रीव्यवस्था ॥ अथ प्रयोगानुसारेण दशसु प्रयाजेषु समाधेषु पर्यग्नये प्रेषितः प्रशास्तानभिहिङ्कृत्य “ अग्निर्होतान ” इति तृचमन्वाह । शस्ये-
 प्वेव होत्रकाणामभिहिङ्कार इति वचनात् । आद्योत्तमे त्रिः । पुनः प्रेषितः “ अजैदग्निर ” त्युपप्रैपमनवानमुक्त्वा अन्तर्वेद्यां दण्डं निधाय आसीत् । इतः प्राक् दण्डनिधानं न कर्तव्यम् । अत्र प्रसङ्गादाध्रिगौ ऊशानि पदानि वक्ष्यन्ते । “ मेधपतये मेधपतिभ्यां मेधपतिभ्यः, मेधं मेधौ मेधान् मेधां मेधे मेधाः ” इति वा । “अस्मै आभ्याम् एभ्यः अस्यै आभ्याम् एभ्यः एनम् एनान् एनां एनेः एना अस्य अनयोः एषाम् अस्याः अनयोः आमां शरीरं शरीरे शरीराणि त्वचं त्वचौ त्वचः वपां वपेवपाः वक्षः वक्षसी वक्षांसि बाहुः बाहुन् दोषाणि दोषाणि अंसौ अंसान् अञ्छिद्रे अञ्छिद्राः श्रोणी श्रोणीः ऊरुः ऊरून् अष्टीवन्तौ अष्टीवन्तः वनिष्टुं वनिष्टू वनिष्टून् ” इति ऊहः । “ मेधांस्यूथ्यः शरीरं वारयध्वात् अनूनेकृणुतात् खनतात् सृजतात् छमितारः अध्रिगाड अपाप ”

इत्यवसानानि । अथ प्रयोगः । होता अग्निमुं यथापठ्मिमेवाह
 “ दैव्याः शमितार ” इत्यादि “ अपापे ” त्यन्तम् । तत्र “ अ-
 स्नारस्यः संसृजतात् शमितारः अपापाघृतानि ” यथास्थान उ-
 पांशु । “ अग्निगोशमी ” न्यादि विरुक्त्वा “ शमितारोवद्वमि ”
 ति जपित्वा दक्षिणादृदावर्तते होता मैत्रावरुणश्च भव्यावृतौ ब्र-
 ह्मयजमानौ । के चित्तुष्णीमावर्तनमिदं वदन्ति । संज्ञे पशावावर्ते-
 रन् । अथ मैत्रावरुणस्तोकन्वाह । पूर्ववदृष्टमादायानभिर्दिङ्कृत्य ।
 “ जुपस्वमप्रथस्तममि ” त्येका “ इमन्नोयज्ञमि ” ति नवर्च-सू-
 क्तम् । आद्योत्तमे त्रिः । अथ होता तस्मिन्नेवाग्ने पुर्जनरस्यो-
 पविशति । स्रुगादापने पशाविति वचनात् । ततः स्रुगादापनमा-
 ह । अथ प्रैपितः प्रशास्ता “ होतायक्षदग्निस्वाहे ” ति प्रैपं ब्रू-
 यात् । होता आपयोत्तमया यजति । शर्वधनावाज्यभागौ । प्रैपौ
 वैकल्पिकौ । अप्रैपपक्षे याज्यान्नुवाक्ये होता ब्रूयात् पौर्णमासप्र-
 त । सप्रैपपक्षे अनुवाक्याप्रैपं मैत्रावरुणो ब्रूयात् । “ होतायक्ष-
 दग्निमाज्यस्य जुपन्तां हविर्होतयेज ” ति पूर्वस्याज्यमाज्यस्य प्रै-
 पः । “ होतायक्षतोममाज्यस्य जुपतां हविर्होतयेज ” त्युत्तरस्य ।
 सर्वत्र होतायक्षदिति प्रैपादिः । होतयेजति प्रैपान्तः । “ ३ ये-
 यजामहे जुपाणां अग्निगज्यस्येव ३ वै० ये ३ यजामहे जुपाणः
 मोमआज्यम्यहनिपोवेत् ३ वै० ” । देवतादेशो न कर्तव्यः संप्रैपत्वा-
 त । अर्थं वपायागः । “ आवृद्धहणावृत्रहमि ” न्यनुवाक्या ।
 “ होतायक्षदिन्द्राग्नीवपायामदमो जुंभतामि ” ति प्रैपः । “ शुचिन्तु-
 स्तोमामि ” ति याज्या । चात्वाले मार्जयन्ते । प्रशास्ता दृष्टं नि-
 धाय मार्जनं करोति ब्रह्मा च “ इदमापः प्रवहते ” त्येतयर्चा “ सु-
 मित्र्या० द्विपमै ” इति मन्त्रेण च । तथिनि निष्क्रम्य होतृमैत्रावरु-
 णावासीतामापुरोडाशश्रपणात् । श्रुते पुरोडाशे अनुमन्त्रिताने-

व तीर्थेभ प्रविश्य पुरोडाशेन चरतः । “अभरतांशिक्षतामि” त्य-
 नुवाक्या । “होतायक्षदिन्द्राग्नीपुरोडाशस्यजुपेतांहविर्होतयज्ञे”
 ति प्रैषः । “गीर्भिर्विप्र” इति याज्या । अथ पुरोडाशस्विष्टकृत ।
 “इडामग्न” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षदर्गिनपुरोडाशस्यजुपतामि”
 ति प्रैषः । “स्वदस्वहव्ये” ति याज्या । निगदोत्र न भवति प-
 शौ नेति वचनात् । प्रकृतिवदिडोपह्वानम् । कर्मित्वान्मैत्रावरुणो-
 पि इडां भक्षयति । अत्र न मार्जनम् । न तावन्मार्जनं पशाविति
 वचनात् । ततो दक्षिणाग्रहणम् । अथ मनोतायै संप्रेषितः प्रशा-
 स्तानिभिर्हिकृत्य “त्वं हग्नेप्रथमोमनोते”ति त्रयोदर्शर्चं सूक्तमन्वाह ।
 आद्योत्तमे त्रिः । अथ हविर्यागः । “उभावामिन्द्राग्नी” इत्यनुवा-
 क्या । “होतायक्षदिन्द्राग्नीच्छागस्यहृष्टिपआत्तामद्येत्यादि० “द्यस्तां-
 नूनं० करतएवेन्द्राग्नीजुपेतांहविर्होतयज्ञे” ति प्रैषः । “प्रचर्षणिभ्यः
 पृतनाहवेष्वि” ति याज्या । अर्द्धर्चे आरमेद्रमाहोमार्थम् । वसाहोमे
 कृते उत्तरमर्द्धर्चं ब्रूयात् ॥ अथ वनस्पतियागः । “देवेभ्योवन-
 स्पते हवींषि” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षद्रनस्पतिमभिहिपिष्टम-
 यारभिष्टयारशनयाधीतं यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रियाधामानि यत्र
 सोमस्याज्यस्य हविषः प्रिया० नि यत्रेन्द्राग्न्योच्छागस्य हविषः
 पि० यत्र वनस्पतेः प्रियापाथांसि यत्र देवानामाज्यपानांप्रि-
 या० नियत्रेन्द्राग्न्यो० याधामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रियाधामानि तं-
 त्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्त्रक्ष इभीयां समिन्नकृत्वीकरदेवं देवो
 वनस्पतिर्जुपतां हविर्होतयज्ञे” । एवं सर्वत्रदेवतावाहनक्रमेण देवता
 निगमयेत् । आज्यभागयोरकरणपक्षे द्वयोरुद्धारो वनस्पतिस्विष्ट-
 कृतसूक्तवाकप्रैषैषु । “वनस्पतेरशनयानिपूये”ति याज्या । अथ
 स्विष्टकृतः “पिप्रीहिदेवानि”ति पुरोनुवाक्या । “होतायक्षद-
 र्गिस्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेराज्यस्यहविषः प्रियाधामान्ययाद् सोम-

मस्याज्यहविषः प्रि० इन्द्राग्न्योश्छागस्य हविषः प्रि० इन्द्रस्पतेः
 प्रियापाथांस्य० याइदेवानामाज्यपानां० यक्षदग्ने० हविर्होतयज
 “अग्नेयदग्ने” ति याज्या । निगदोत्र न भवांति ओदेशश्च
 पशौ नेत्युक्तत्वात् सप्रैषत्वाच्च । पूर्ववदिडोगहानम् । इडां मै-
 त्रावरुणोपि भक्षयति । न मार्जनम् । एतावन्मार्जनं पशाविति
 वचनात् । अथैकादशानुयाजाः । “देवंवर्हिरि” त्येतत्तृतीयं प्रैष-
 सूक्तम् अध्वर्युणा प्रेषितः प्रशास्ता प्रैषेर्होतारं प्रेष्यति । प्रशास्त्रा
 प्रेषितो होता “देवंवर्हिरि” त्यादिभिर्यजति । यान्या उच्यन्ते ।
 “देवंवर्हिरि” त्येका । “देवीर्द्वारि” इत्यादिकाः - षट् । “देवोन-
 राशंम्” इत्यष्टमः । “देवोवृनस्पतिरि” ति नवमः “दिवंवर्हिर्वा-
 रितनिामि” ति दशमः । “देवीअग्निः स्विष्टकृदि” त्युत्तमः ।
 अनवानं प्रेष्यत्यनवानं यजति । उत्तमा तु प्रकृत्या वा । अथ
 सूक्तवाकार्यमाश्राणे कृते अपेषित एव मैत्रावरुणोग्निमग्नेतिमूक्त-
 वाकप्रैषं ब्रूयात् । अत्र वनस्पतिवर्जमावाहनक्रमेणैव देवता निगमये-
 त् । “अग्निमद्य० डाशंशृङ्गन्नग्नयआज्यंशृङ्गंमोमायाज्यंवध्रिन्दिन्द्रा-
 ग्निभ्यां छागं सूपस्था अ० अग्नेयआज्येनेन्द्राग्निभ्यां छागेनाघ-
 स्तान्तं मेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीवृधेता पुरोडाशेनत्वामग्रं”
 त्यादि । आज्यभागयत्प्रकरणपक्षे तयोरुद्धारः । प्रैषान्ते दण्डमा-
 हवनीये प्रक्षिपेत् । मावभृथे तु कर्माणि अप्मु प्रक्षिपेत् । अथ
 होता सूक्तवाकादिप्रायश्चित्तहोमान्तं प्रकृतिवत्करोति । सूक्तवाके
 “अग्निरिदं० सोमइदं० इन्द्राग्नीइदं० जुषे० धेतां० क्रातां वन-
 स्पतिरिदं० देवाआज्यपा” इत्यादि । वेदस्तरणं कृताकृतम् ।
 प्रायश्चित्तानन्तरमुभावपि अग्निपशुके व्यवस्य ततः तीर्थेन नि-
 ष्कम्य ततो हृदयशूलं भूमौ प्रक्षिप्यमाणं सर्वे अनुमन्त्रयेयुः
 बहुवचनत्वात् । “श्रुगमी”त्यनेन मन्त्रेण । तस्योपशिष्टादप उप-

स्पृशन्ति । “द्वीपेराज्ञ” इत्यादि० “द्विष्म” इत्यन्तेन मन्त्रेण । अथ हृदयशूलमनवेक्षमाणास्तमाप्रत्यायन्तः प्रत्येकं तिस्रस्मित्स्रः समिधः कुर्वते । “अग्नेः समिदामिनेजोमिदेही”ति प्रथमाम् । “एधो-स्येधिपीमही”ति द्वितीयाम् । समिदामिसमेधिपीमही”ति तृतीयाम् । ततस्तीर्थेन प्रविश्य प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायावहनीयमुपतिष्ठते “आपोअग्रान्वचारिपमि”त्यनस्र्चा । तत्र स्थित एव समिधोभ्या-दधाति । यथागृहीतम् । “अग्नेः समिदामिनेजोमिनेजोमिनेमिदेहि स्वाहा सोमस्यसमिदामिदुरिष्टेर्मापाहि स्वाहा पितृणां समिदामिमृत्योर्मापाहिस्वाहा” । तत आहवनीयमुपतिष्ठते “ ओञ्चम” इत्यन्तेन ॥ इति पशुतन्त्रम् ॥ मन्त्रादिस्वरविशेषाश्च प्रकृतिवद्गृह्यताः । सर्वेषां पशूनामेतदेव तन्त्रम् । प्रदांर्त्तानुक्ताः प्रैषाः । अस्मिन् खण्डे एकादश पशवः समाप्ताताः ते च एकादशिन्यामुच्यन्ते । तेषामेता देवताः । अग्निः, सरस्वती, सोमः, पृथा, वृद्धस्पतिः, वि-विश्वदेवा, इन्द्रः, मरुतः, इन्द्राग्नी, मरिचा, वरुण, इति । अग्नीपो-माविमंसुम इत्यस्मिन्खण्डे अष्टादश पशव उक्ताः । तेषां देवताः । अग्नीपोमौ, मित्रावरुणौ, प्रजापतिः, सूर्यः वायुर्नियुत्वान्, वा-युः, अदितिः, विष्णुः, विश्वकर्मा, न्वष्टा, सोमापूपणौ, आदि-त्याः, द्यावापृथिवी, रुद्रः, अश्विनौ, इन्द्रो वृत्रहा, वाक्, सरस्वा-निति । एवमेकोनविंशः पशवः सूत्रकारेण समाप्ताताः । एषां पशूनां वपापुरोडाशहविलक्षणप्रदानत्रयस्य याज्यानुवाक्या “अ-ग्नेनयमुयथारायेअस्मानि” त्याज्यस्य “यस्यत्रतंपशवोयन्तिमर्व” इत्येवमन्ताः । ताः यथाक्रमेणैकैकस्या देवतायाः पद् पद् ऋचो ग्राह्याः । आग्रास्तिस्रोऽनुवाक्याः । उत्तरास्तिस्रो याज्याः । अस्मिन्सूत्रे अममाप्तातानां पशूनां देवतालक्षणा याज्यानुवा-क्या । इत्युक्तलक्षणविशिष्टा याज्यानुवाक्या यथामम्भवं ग्रा-

द्याः । अयं तु विशेषः । प्रैपासमाप्नाये अग्नीषोमदेवत्वाः पठि-
ताः । तत्र देवतान्तरयुक्तेषु पशुषु वपापुरोडाशहविःषु देवतान्तर-
मग्नीषोमस्थाने निगमयन् । छागस्थाने पशुतन्त्रे गोपशौ गोश-
ब्दोस्त्राशब्दयोरन्यतरेणैव निगमनं कुर्यात् नान्येन तद्वाचकेन मे-
पशब्दाविशब्दयोरन्यतरेणैव हयशब्दाश्वशब्दयोरन्यतरेणैव । अ-
न्यजातीयानां यथार्थं निगमनं भवति । पशुदेवताया एकत्वे ब्र-
ह्मणे वा “ आदत् घत् करत् जुवतां अयत् अग्रभीत् अवी-
ष्टते ” ति देवताभिवाचिनां पदानां प्रेषेषु यथार्थमूह. कर्तव्यः ।
नाभिरुपमा प्रेक्षा हविश्चिन्तु शक्ति । एषां पशूनां राजास्य उपां-
शु । सावित्राधिष्णयैश्चकर्मणिश्चापांशु इति के चित् । तेषां
प्रेषे तु देवताप्रत्यक्षवाचकपदानामुपांशुत्वम् । आददादीनां वैक-
ल्पिकमुपांशुत्वम् । येन्ये *तद्गचनाः परपक्षास्तानुपाशुचैर्वा प्र-
त्यक्षमुपांश्विति वचनान् । आदत् घत् करत् इति पदत्रयस्य
नित्यमेवोपांशुत्वं पुनर्विधानान् । उक्तादन्यप्रेषेषु उच्चैरेव प्रयो-
क्तव्यम् । याज्यानुवाक्ये तूपांश्वेव । अयं सर्वेषां पशूनां साधा-
रणविधिः ॥

अथ सोत्रामण्याः प्रयोग उच्यते ॥ तस्य ऐन्द्राग्नवत्कल्पः ।
विशेषस्तु न्यतः । आश्विनमारस्वतन्द्राः पशवः । वाहस्पेत्यो वि-
कल्पेन चतुर्षः । आश्विनच्छगः । मारस्वतो मेपः । ऐन्द्रो मेपः ।
ऐन्द्रसावित्रारुणाः पशुपुरोडाशाः । आवाहने “ अग्निमग्ना-
वह सोममावह अश्विनावावह सरस्वतीमावह इन्द्रमावह वनस्प-
तिमावह ” ततो ग्रहदेवताः सर्वाः पृथगादिश्य सकृदेवावहेत् ।
एकपदानत्वान् । अश्विनीं सरस्वतीमिद्रे सुत्रामाणमावह इति के
चित् । “ देवा आज्यपामि ” त्यादिपुरोडाशदेवतानामावाहनं भवति ।
आवाहनादूर्ध्वमुत्पत्तेः । अधिर्गो विशेषः । “ मेधपतिभ्यो मेधान् प्रै-

भ्योअग्निभरत० अन्वेनान्माता उदीचीनामेषां पदोनिधत्तात् श-
रीराणि एकधैकधैषां त्वच आ पुरानाभ्यां अपि० वपाउत्० द-
न्तरन्तरेवोष्मार्णश्येनमेषां वक्षांसि कृ० सावाहूनशलादोषणी०
वामानच्छिद्राः श्रोणीकवयोरुन्त्सेकपर्णाष्टीवतः षड्विंशतिरेषां गा-
त्रमेषामनूतङ्कुणुतात् ऊव० अस्नार० वसिष्ठूनेषामारा०” इत्यु-
ह्यानि पदानि । अथ वपायगे प्रथममश्विनोः । “ आयश्चातां
नासास्ये ” त्यनुवाक्या “ होता० अश्विनौछागस्यवपायामेदसो-
जुषतां हविर्होतयज ” इति प्रैषः । “ उदुस्तोमासो अश्विनो ” रि-
ति याज्या । अथ सरस्वत्याः । “ एकाचसत्सरस्वतीनदीनामि ”
त्यनुवाक्या । “ होतायक्षत्सरस्वतीमेषस्यवपायामेदसोजुषतां हवि-
र्होतयज ” इति प्रैषः । “ प्रक्षोदसाधद्भ्रमे ” ति याज्या । अथैन्द्र-
स्य । “ इद्रं नवोनेमधिता ” इत्यनुवाक्या । “ होता० इन्द्रमेषस्यव-
पास्ये ” ति प्रैषः । “ उरुन्नोलोकमनुने ति ” याज्या । प्रैषेषु य-
थार्थमूहः । मार्जनान्ते ग्रहयागः इति के चित् । “ युवंसुराममश्वि-
ने ” ति ग्रहाणां पुरोनुवाक्या । “ होतायक्षत्सरस्वतीमिन्द्रंसुत्रा-
माणमि ” ति सूत्रोक्तः प्रैषः । “ पुत्रमिवपितरावश्विनौमे ” ति
याज्या । “ अग्नेवीही ” त्यनुवपट्कारः । “ सुरामुतस्याग्नेवी-
ही ” ति वा । “ नानाहिवामि ” ति मन्त्रेण स्थालीस्थां ग्रह-
स्थां वा सुरामवेक्षेत । अधोवाहू कृत्वा “ सोमएष ” इति सोम-
मवेक्षेत । उपहूय “ यदत्ररिप्तमि ” ति प्राणभक्षं भक्षयति । प्र-
तिभक्षं मन्त्रावृत्तिर्भवति । अथ , हविर्यागः । तत्र प्रतिपथ मनोता
मन्त्रावृत्तिः सकृदेवेत्येके । प्रथममश्विनोः । “ आनोदेवेभिरुपा-
तमर्वागि ” त्यनुवाक्या । “ होतायक्ष० दश्विनोच्छागस्यहविष-
आनामद्य० घस्तांनूनं० करतएवाश्विनौजुषेतांहविर्होतयजे ” ति
प्रैषः । “ हिरण्यत्वद्भूमधुवर्णोघृतस्नुरि ” ति याज्या । अथ सर-

स्वत्याः । “ सरस्वत्यग्निः ” इत्यनुवाक्या । “ होताय० सर-
 स्वतीमेषस्यहविष आद्दद्य० घमन्नूनं० करदेवंसरस्वतीजुषतां०
 र्यजेति ” प्रैषः । “ यम्नेस्तन ” इति याज्या । अयेन्द्रस्य “ इन्द्रो-
 राजाजगत्. ” इत्यनुवाक्या । “ होता० दिन्द्रमेपस्यहविषः आ-
 द्दद्य० घमन्नूनं करदेवेन्द्रोजुषतां० र्यज ” । इति प्रैषः । “ स्व-
 स्तयेवाजिभिश्चे ” ति याज्या । अथ वनस्पतियागः । पूर्ववत् ।
 प्रैष विशेषः । “ यत्रानेराज्यस्यहविषः प्रि० यत्रमोमस्याज्यस्य०
 यत्राश्विनोश्छागम्यर्हावपः प्रि० यत्रसाम्बन्धामेपस्यर्हावः० यत्रे-
 न्द्रस्येपुपस्यर्हावपः प्रि० यत्रवनस्पतेः प्रियापाथांसि० तत्रैतान्प्र-
 रभीयमइवकृत्वी० र्यज ” । अथ पुरोडाशयागः । ऐन्द्रमाविववा-
 रुणाः पशुपुरोडाशाः । प्रथममिन्द्रस्य “ यन्द्रगुप्स ” इत्यनु-
 वाक्या । “ हो० दिन्द्रपुरोडाशस्य जुपतामि ” ति प्रैषः । “ प्र-
 ममाह्विष ” इति याज्या । अथ सवितुः । “ मयानोदेवः सवि-
 ते ” त्यनुवाक्या । “ हो० त्ववितारंपुरोडाशस्यजुपतामि ” ति
 प्रैषः “ धियंवाजयन्त ” इति याज्या । अथ वरुणस्य । “ अयं-
 सुतुभ्यंवरुणस्वभावः ” इत्यनुवाक्या । “ हो० वरुणंपुरोडाशस्यजु-
 पतामि ” ति प्रैषः । “ तद्धिनक्तन्तदिवे ” ति याज्या । अथ
 हविषां पुरोडाशानां च स्विष्टकृत्तन्त्रेण भवति । “ पिप्रीहि दे-
 वांनि ” त्यनुवाक्या । “ होतायक्षदग्निस्विष्टकृतमि ” त्यादि ।
 अयाङ्गनेरित्यादि वनस्पतिप्रैषवत् । प्रियाधामान्ययाडिति वि-
 शेषः । तत्र पुरोडाशदेवतानां निगमनं नास्ति । प्रावाहनादूर्ध्व-
 मुत्पत्तः । “ अग्नेयदद्ये ” ति याज्या । मुक्तवाकप्रैष विशेष-
 षः । अग्निमग्नेत्याज्यभागान्तमुक्त्वा “ वध्नन्नश्विभ्यांच्छागं व-
 धन्त्सरस्वत्या इन्द्रायमेषामूपस्था ” इत्याद्याज्यभागान्तमुक्त्वा
 “ अश्विभ्यांछागेनसरस्वत्या इन्द्रायमेषाभ्यामयतान्मेदस्तः प्र-

तिपचताग्रभीपुरवीबृधन्तुपुरोडाशैस्त्वामये ” त्यादि । सूक्तवा-
के । आज्यभागोत्तरम् “अश्विनाविदं० जुपेतां० सरस्वतीदं० जु-
षतां० इन्द्रइदं० जुपत कृत वनस्पतिरिदं० अश्विनौसरस्वतीन्द्रः
सुत्रामादं० देवाआज्यपा ” इत्यादि । हृदयशूलाभिमन्त्रणे “शु-
चस्थोयोस्मानी ” ति विशेषः । अन्यत्सर्वमैन्द्राग्नवत् । संस्थिते-
वभृथेष्टिः । तामुत्तरत्र वक्ष्यामः । केषां चिन्मते सौत्रामण्या बार्ह-
स्पत्यः पशुश्वतुर्थो भवति । तस्या “ बृहस्पतेयापरमापशवदि ”
ति पदकृचः सूत्रपठिता अत्रदानत्रयस्य याज्यानुवाक्याः । सौ-
त्रामण्यामेव रौद्रं वृषभं के चिदिच्छन्ति । तैः सह प्रयोगे पेषश-
ब्दयोरन्यतरः प्रयोक्तव्यः । समाप्ता सौत्रामणिः ॥

अथ प्रायश्चित्तानि ॥ तत्र ब्रह्मकर्तृकाणि प्रायश्चित्तान्युच्य-
न्ते । यदा मन्त्रकर्मणोर्विपर्यासो भवति, अथ वा अन्तरायो भव-
ति, स च विपर्यासोन्तरायः स्वयं दृष्टो भवति, अन्येनाख्याता भ-
वति, यदा वा अन्तराया विपर्यासाश्च समकालिन्यनेके भवन्ति,
तदाजान्वाच्याहुतिमेकां जुहुयात् । यजुर्वेदाच्चेत् “भुवः स्वाहा ”
इति दक्षिणाग्नां जुहुयात् । आग्नीध्रीयमणयनादूर्ध्वं यजुर्भ्रंषे
“भुवः स्वाहा” इत्याग्नीध्रिये जुहुयात् । न दक्षिणाग्नां । सामवे-
दभ्रंषे “स्वःस्वाहे ” त्याहवनीये । यदि त्रिभ्यो वेदेभ्यो भ्रंषो भ-
वति यद्वा अमुकवेदत इत्यज्ञातो भवति तदा “ भूर्भुवः स्वः स्वा-
हा ” इति त्रिभिर्मन्त्रैरेकमाहुतिमाहवनीये एव जुहुयात् । प्राक्
प्रयाजेभ्योद्धारं वहिष्यारिधिनिर्वृत्तं स्तवदण्डेनाभिनिदध्यात्
“ मातप ” इति मन्त्रेण । अत्र सूत्रे वहिःपरिधिशब्दे विप्रतिप-
न्नाः के चित् नात्र परिधिशब्देन परिधिदेशा गृह्यन्त इति आहुः ।
अन्तःपरिधिदेशे निवृपेयुरितिवत् देशशब्दाभावात् । अन्ये तु
प्राच्यां दिशि परिध्यभावेपि प्रायश्चित्ताभिधानादितरत्रापि दिक्षु

परिधिदेश एव गृह्यते इत्याहुः । एतस्मिन्मते परिधिस्थापुनात्पाग-
प्यङ्गारनिर्गमे प्रायश्चित्तमेतद्भवति । तमङ्गारं वहिःपारिधिनिर्गतं प्र-
तिदिशम् “ अमुंमाहिंसीरि ” इति मन्त्रेण स्खद्रुण्डेनाभिनिद-
ध्यात् । तद्यथा । पुरस्ताच्चेदङ्गारो निर्गतः ततं “ अध्वर्युमाहि-
सीर्यजमानंमाहिंसीः ” । दक्षिणतश्चेन्निर्गतस्ततो “ ब्रह्माणंमाहिंसी-
र्यजमानंमाहिंसीः ” । पश्चाच्चेन्निर्गतस्ततः “ होतारंमाहिंसीः प-
त्नीमाहीरीर्यजमानंमाहिंसीः ” । उत्तरश्चेन्निर्गतस्तत “ आग्नी-
ध्रंमाहिंसीर्यजमानंमाहिंसीरि ” इति । अथैनमङ्गारमाहवनीये निक्षि-
पेत् “ आहंयज्ञाम् ” इति मन्त्रेण । अथ तमङ्गारमभिजुह्यात् “ म-
हस्रशृङ्ग ” इति मन्त्रेण । इति वहिष्परिध्यङ्गारपतनप्राय-
श्चित्तम् ॥

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणं अनेककर्तव्युक्ते कर्मणि कर्तृविशेष-
मनादिष्य यत्र जुहोति जपतीति वा कर्मचोदना भवति तत्र ब्र-
ह्माणं कर्तारं प्रतीयात् । यत्र तु कर्मणि ब्रह्मा नास्ति तत्र कर्तेव
जुहुयाज्जपेद्रा । विपर्ययान्तरिते मन्त्रे कर्मणि वाक्याते वोपल-
क्ष्य वा जान्वाच्याहुति जुहुयादित्वादावनुमन्यातव्यम् । अस्मि-
न्प्रकरणे प्रायश्चित्तैष्टीनां प्रधातव्यविर्यागगतपुपांशुत्वमनुमन्यात-
व्यम् । अन्यदपि परिभाषामिद्धं यथास्थानेनुमन्येयम् ॥

विध्यपराधे प्रायश्चित्तैर्विहितव्या ॥ अयमर्थः । यत्र विहित-
स्याकरणं भवति अविहितस्य करणं विहितस्याप्यङ्गहीनस्य क-
रणं तत्रैवं विध्यपराधे प्रायश्चित्ताख्यं कर्म कर्तव्यम् । तच्च वि-
ध्यपराधज्ञानानन्तरं कार्यमित्युत्तमर्गः । अपवादमग्रे वक्ष्यामः ।
शिष्टाभावे प्रतिनिधिर्भवति । अयमर्थः । यत्र विहितं द्रव्यं कर्मकाले
नास्ति जातमपि वा यत् स्तोक्त्वात्प्रधानमपि संपादयितुं न शक्नोति
तत्र विहितद्रव्यसदृशं द्रव्यान्तरमुपदाय कर्म कर्तव्यम् । यथाऽऽज्य-

पगसोः परस्परं प्रतिनिधित्वम् । यथाह कौण्डिन्यः । आज्याभावे
 पयः पयसोऽभावे आज्यं तावत् । यथोक्तवस्त्वलाभे तु ग्राह्यं त-
 दनुकारि यत् । यवाभावे हि गोधूमा ग्रीह्यभावे तु शालय इति मनुः ।
 प्रतिनिधौ न प्रायश्चित्तम् । अन्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ पृथग-
 ग्रीह्ययुक्तुः । स्पष्टोर्थः । यदा विहृताग्निस्तस्यां रात्र्यां प्रयासमन्त-
 रेण स्थातुं न शक्नोति तदाग्नीन् पृथक् पात्रे कृत्वा तानग्नीन्बहवः
 पुरुषा नयेयुः । अथ पक्षान्तरमाह । “तुभ्यंताअङ्गिरस्तमे” ति
 वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत् । “तुभ्यंताअं० येमिरेस्वाहाका-
 मायेदम्” इत्याहवनीये हुत्वा समारोपयेद्वा । “अयन्तेयोनिर्ऋ-
 त्विय” इत्यरणीं गार्हपत्ये प्रतितपेत् । “अयन्तेयोनि० नोवर्द्धया-
 गिरः” अनेन मन्त्रेण गार्हपत्ये प्रतितपेत् । नान्यन्तरे । पा-
 णी वा । अथ वा पाण्योः समारोपः । “यातेअग्नेयज्ञियात्तनूः
 जातवेदोभुवआजायमनः” इति मन्त्रेण गार्हपत्ये पाणी प्रतित-
 पेत् । यदा तु दक्षिणाग्निः पृथगरणिर्भवति तदा तयोरेव पाण्योः
 समारोपणं कार्यं तूष्णीम् । मन्त्रेणेत्येके । यदुक्तं पाणिप्रतपन-
 मरणीप्रतापनं च तदग्नीनामेकयोनिच्चे गार्हपत्य एव कर्तव्यं ने-
 तरयोरित्याहुः । अरणीसमारोपणं पाणिसमारोपणं चाहिताग्निना
 कर्तव्यं नाध्वर्युणेति भवनागाचार्यो मन्यते । मन्त्रेण स्वरादि संभ्य-
 गुच्चार्य समारोपणं कर्तव्यम् । अन्यथाग्नीनां लौकिकत्वं स्यात् ॥
 एवमनन्वाहिताग्निरहुत्वा । अन्वाहिताग्नेः प्रत्यक्षानयनं नास्ति ।
 विहारदेशे यत्र कापि संचारयितव्ये अनुच्छ्वसता संचारयितव्यम् ।
 समारोपौ पूर्ववत्कर्तव्यौ । या तु विहृताग्नेराहुतिरुक्ता “तुभ्यंता-
 अङ्गिरस्तमे” ति, सा अविहृताग्नेर्न भवति । ततो यथोक्तमाहिता-
 ग्निः प्रणयनं कुर्यात् । यदि पाण्योररणी संस्पृश्य मन्ययेत् ।
 यदि पाण्योस्तया समारोपणं कृतं तदानीमग्निहोत्रकाले पाणि-

भ्यामरणीं तूर्णीं संस्पृश्य मन्थयेत् । “ प्रत्पवरोहजातवेद् यज-
मानायशंयोः ” इति मन्त्रं स्वयमुक्त्वा मन्थयेत् । अन्यो वा म-
न्थेत् । यजमानो मन्थनकाले यावदग्नेर्जन्म तावदंरणीं संस्पृ-
शन्नास्ते । यदि उत्पादनप्रयत्नो निष्फलः स्यात्तदा पुनरारम्भाव-
सरे मन्त्रमांर्तयितव्यम् । यदि तु अरण्योः समारोपणं कृतं तदा
अग्निहोत्रकाले यजमानो मन्त्रमुक्त्वा मन्थयेदेव । ततोऽग्निहोत्रम् ।
इति समारोपणप्रकरणम् ॥

अथाहवनीयवह्निर्निर्गमनप्रायश्चित्तम् ॥ आहवनीयमपदीप्य-
मानमर्वाक् शम्यापरामात् आहवनीयस्यैकदेशः समस्तो वा य-
द्यायतनाद्बहिर्गच्छेत् शम्यापरामादर्वाक् तदा “ इदन्तएकं प-
र० देवानांपरमेजनित्रे ” अत्र मन्त्रेणायतनेर्गितं प्रक्षिप्य तत्रैव
व्याहृतिहोमः सर्वप्रायश्चित्तं च नाग्न्यन्तरे प्रायश्चित्तम् । तत्र तू-
र्णीं प्रक्षेपो व्याहृतिहोमश्च यावत्प्रायश्चित्तकालमग्निश्चेज्जीवति
तदा प्रायश्चित्तं न स्फुलिङ्गमात्रस्य । इति वह्निर्निर्गमनप्राय-
श्चित्तम् ॥

अथाग्निशम्यापरामातिक्रमे, स्वकाले दर्शपूर्णमासानुष्ठाना-
भावे, अन्यस्याग्निषु यजने, अस्याग्निषु अन्ययजने, अस्याग्निषु
अन्येनाग्निना व्यवाये च प्रायश्चित्तम् । यदि त्वर्थायाद्यद्यमावास्यां
पौर्णमासीं वातियात् यदि नाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्या-
न्योग्निषु यजेत यदि वाऽस्यान्योग्निरग्नीन्व्यवेयात् एतेषु पञ्चमु-
निमित्तेषु पथिकृतीष्टिर्भवति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडा-
शं निर्वपेत् । तस्य याज्यानुवाक्ये “ वेत्थाहिर्वेधो अध्वनअदे-
वानामीपपन्थामगन्मे ” ति । शकटवहनक्षमो अनङ्गवान्दक्षिणा भ-
वति । अथ वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् । पूर्णाहुतिपक्षे जुहां द्वादश-
गृहीतं चतुर्गृहीतं वा “ अग्नयेपथिकृतेस्वाहे ” साहवनीये जुहु-

यात् । “ अग्नयेपथिकृतइदं० ” ॥

अथ व्यवायप्रार्थाश्चत्तम् ॥ यदि वास्याग्निहोत्र उपसंन्ने हविषि वा निरुप्ते चक्रीवच्छ्वा पुरुषो वा विहारमन्तरियात् अग्निहोत्रद्रव्ये कुशेषु सादिते दर्शपूर्णमासादिषु हविर्निरुप्ते, रथशकटादिश्वमनुष्यजातिपशुर्पाक्षिमर्षमाजरिमूपकनकुलादिभिर्विहारातिक्रमे, यजमानस्य प्रवासमरणे इत्यादिनिमित्तेषु, सत्सु पाथिकृतीष्टिः पूर्णाहुतिर्वा । इतरेष्टिमध्ये एतानि निमित्तानि उत्पन्नानि तर्हि प्रक्रान्तेष्व्या समानं तत्र पथिकृतिः कार्या । दर्विहोममध्ये चेत् प्रक्रान्तं समाप्यानन्तरं कर्तव्या । अग्निभिन्नव्यवाये इष्टेः प्राक् गामन्तरेण नयेत् । तत्र शुनो गमने विशेषः । “ इदंविष्णु ” रेत्यर्चा भस्मना शुनः पादानि पूरयेत् । प्रतिपदं मन्त्रार्त्तः १. “ अनन्तरं तन्तुन्तन्वत्तरजसो भानुमन्वीही ” खनयर्चा गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्या च सन्तनुयात् । प्रतिधारा मन्त्रार्त्तः १. तत आहवनीयमनुगमय्य पुनः प्रणीय “ यदग्नेपूर्वप्रहि० सुमत्यावाजवत्या त्वमग्नेमप्रथाअमि० तन्वते ” इति द्वाभ्यामुपनिष्ठेत । अस्यां पथिकृदिष्ट्यां बलीवर्दो दक्षिणा । इति रथाद्यन्तरागमनप्रार्थाश्चत्तम् ॥

यद्याहिताग्निर्ग्रामान्तरे मृतस्तदा मरणश्रवणानन्तरं पथिकृतिं कृत्वा अन्यवस्तेनान्यां गां दुग्ध्वा तांस्मन्नेव विहारे तूष्णीं धर्मकं सायं प्रातरग्निहोत्रमंज्ञकं कर्मान्तरं यजमानस्य शरीरमंस्कारपर्यन्तं जुहुयात् । सर्वहुतं प्रजापतिध्यानं “ प्रजायतयइदं ” तद्यथा । अध्वर्युः प्राचीनावीती पारिममूहनादि कृत्वा गार्हपत्यदक्षिणार्धे तूष्णीमभिश्रयणादि कृत्वा दक्षिणत उद्रास्य तूष्णीं स्रुचि क्षीरं क्षिप्त्वा पलाशीममिधमधस्ताद्धारयमाणो दक्षिणेन विहारं गत्वा आहवनीयस्य पश्चात्कुशेषु उपमाद्य मीमधमाधाय तू-

ष्णीं सकृदेव सर्वं जुहुयात् । अन्यत्सर्वं लुप्यते । अत्रैव ब्राह्मणे विशेषः । यस्याः कस्याश्चिद्गोः पयसा पुत्रादयो जुहुयुः नाभिवान्यवत्तानियमः इत्येकः पक्षः । पुनः पक्षान्तरमाह प्रवासमृतस्य अङ्गावामानयनपर्यन्तमाहवनीयादीनां प्रत्यक्षधारणं नात्र पूर्वोक्तहोमः । सर्वदा प्रज्वल्येयुः सा तत्र प्रायश्चित्तिः । इत्याहिताग्नेर्ग्रामान्तरमरणे प्रायश्चित्तम् । यद्यथाहिताग्नेरपरपक्षे मरणशङ्का स्यात् तदानीमारभ्य तस्य पक्षस्य शिष्टा आहुतयः पक्षहोमन्यायेन हुत्वा दर्शं च कृत्वा पूर्वपक्षं नयेत् । इदं तु जीवत एव । केचिदक्षिणायने मरणशङ्कायामपि उदगयनाद्येतत्कुर्वन्ति । शास्त्रान्तरे वचनं दृश्यते ॥

अथ हविर्दोषप्रायश्चित्तानि ॥ यद्यावाहनादूर्ध्वं प्रधानयागादर्वाक् केशादिभिर्द्विदुष्टं तदा आज्येनादुष्टैः सह प्रकृतमिष्टिं समाप्य यदैवत्यं हविर्व्यापन्नं तस्यैवाग्न्यन्वाधानादि पुनर्यागः कर्तव्यः । एवं द्रयोर्वहनां व्यापत्तौ द्रष्टव्यम् । एवं प्रधानयागोत्तरं नाशे शेषकार्यमाज्येनैव कर्तव्यं न पुनरुत्पत्तिः । दुष्टानि हवींषि भिन्नमित्तानि च तूष्णीमप्यु प्रक्षिपेत् । दुष्टमात्राद्यं “ प्रजापतेर्नैवेदान्यन्व० स्यामपतपोरधीणाम् ” इत्यनयर्चा वल्मीकद्वारि मध्यमेन पञ्चाशपणेन जुहुयात् । अप्यु वा तूष्णीं प्रक्षिपेत् । यदि सान्नाय्यं विष्यन्दमानं कुम्भीमतीत्याग्निं भूर्मीं वा प्राप्नुयात् तत्तत्तत्तं तद्दुष्टं च तदेव । स्थालीगतेनादुष्टेन यागः । यत्कुम्भ्यां बर्हिर्गमनमात्रेण विष्यन्दति तदमित्तमदुष्टं च । यदुष्टं तत् “ महीर्घाः पृथिवीचन० भरीमभिः ” अनेनान्तः परिधिदेशे नितयेत् । परिध्यभावेपि नायन्द्रोहनाशे प्रातर्दोहं द्विधा कृत्वा एकं भागं दधिभावायातं कृत्वा ताभ्यां दधिपयोभ्यां यागः कर्तव्यः । प्रातर्दोहनाशे तत्स्थाने पुरोडाशेन यजेत् । उभयदोषे ऐन्द्राग्रान् पञ्च-

शरावपरिमितान् व्रीहीन्निरूप्य गार्हपत्ये श्रपयित्वा द्वयोः पात्रयो-
रुद्धृत्य तस्मादेव हविषःप्रचरणकाले अग्निमिष्ट्वा इन्द्रं यजेत । अग्नि-
र्देवानां प्रथमं यजेदिति श्रुतेः । ऐन्द्रमेवैके । अस्मिन्नपि पक्षे प्र-
चरणकाले ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं विभज्येन्द्रं यजेत । आज्यान्वा-
हार्यादीनामल्पोपहतौ प्रोक्षणं सर्वप्रायश्चित्तं च । अग्निहोत्रोच्छेष-
णनाशे तण्डुलैरातञ्जनं सर्वप्रायश्चित्तं च । इति हविर्दोषसान्नाय्य-
प्रायश्चित्तम् ॥

सान्नाय्यार्थमपाकृता वत्सा यदि निःशेषं पिबेयुस्तदा वायु-
देवत्या यवाग्वा सह प्रक्रान्तामिष्टं समाप्य पुनर्यागिः । अथाऽस-
र्वपाने यागपर्याप्तिं सर्वप्रायश्चित्तं पुनर्यागिः । इदमपि हविर्दोषप्राय-
श्चित्तम् ।

अथाग्निहोत्रार्थमग्निश्रितद्रव्यक्षरणे प्रायश्चित्तम् ॥ अग्निश्रितम-
ग्निहोत्रद्रव्यं स्थालीमूलेन यदि श्रवति तदा “गर्भस्रवन्तमगदम०
निर्ऋतिं परस्तात्” अनेनाभिमन्त्र्य दृष्टमप्सु प्रक्षिप्य सर्वप्रायश्चित्तं
हुत्वा शेषेण जुहुयात् । अशेषे पुनर्दुग्ध्वा अग्निहोत्रं जुहुयात् ॥

अथ गोदोहनकाले गोरुपवेशने प्रायश्चित्तम् ॥ दोहनकाले
वत्समंसर्गादिदोहनसमाप्त्यन्तं यदि गौरुपवेशेत्तदा, “यस्माद्ग्रीषा
निषीदसि० नमोरुद्रायमीहुषे” अनेन तामभिमन्त्र्य “उदस्थाद्देव्यदि”
ति “वरुणायच” अनेन मन्त्रेण तामुत्थापयेत् । उभयमपि ए-
ककर्तृकम् । अथास्या ऊधमि च मुखे चोदपात्रमुपोदगुह्यं ततस्तां
दुग्ध्वा तत्पयो ब्रह्माणं पाययेद् । तदन्नं यावज्जीवं संवत्सरं वा
नाडनीयात् । अथ वा तां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

अथ दोहनकालीनगवाक्रन्दनप्रायश्चित्तम् ॥ दोहनकाले यदि
गौः शब्दं कुर्यात् तदा “सूयवसाद्भगव० मुदकमाचरन्ती” इति
मन्त्रेण तस्य भक्षं प्रकल्पयेत् ॥

अथ दोहनकाले रुधिरसात्रं प्रायश्चित्तम् ॥ शोणितं दुग्धं
गार्हपत्ये संस्थाप्य पुनस्तामन्यां वा दुग्ध्वा तेन जुहुयात् ॥

अथ भिन्नमित्तप्रायश्चित्तम् ॥ स्थालीभेदेन विक्षिप्तं द्रव्यं भिन्नं
तत्समग्रं दुष्टं मित्तं स्कन्दने च यावत् स्कन्नं तद्दुष्टं भवति न या-
त्रगतम् । तदुभयं दुष्टं “ममुद्रं वः प्रहिणामि० सन्तुगोपतौ” अनेन
मन्त्रेणाभिमन्व्यापोऽभ्यवहरेत् । दोहनाद्याहोमात्पयसि अन्येषु
द्रव्येषु च भेदेन पूर्वोक्तेनाभिमन्त्रणं स्कन्दने पुनः पयसि वैक्ष्य-
माणत्वादिदमभिमन्त्रणं स्कन्दने द्रव्यान्तरेष्वेव भवति ॥

अथ दोहनाद्यवस्थायां स्कन्नप्रायश्चित्तम् ॥ दोहनाद्यवस्था-
यां पयसि स्कन्ने “यदद्यदुग्धमृथिवी० अस्तुतन्माय” अनेनाभि-
मन्त्रयेत् । पर्यालिङ्गत्वात्पयस- एव इदं भवति । दोहनाद्याप्राची-
नहरणात् । तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात् । शेषकार्यापर्या-
प्तावपि शेषकार्यस्य भक्ष्यादेर्लोप एव स्यात् । तद्यदि प्रधानीप-
र्याप्तं तदा अन्यत्पय आनीय जुहुयात् । अधिश्रिते पर्याप्तं स्कन्ने
“यदद्यदुग्धमि”ति अनेनैवाभिमन्त्रणं न ब्राह्मणोक्तम् । न द्रव्या-
न्तरे भवति । विष्यन्दने पयसि ब्राह्मणोक्तम् । तद्यथा । अधिश्रय-
माणुमारभ्य विष्यन्दने स्कन्दने वा जलेन प्रतिपिच्य तत्स्कन्दने
विष्यन्दिते च दक्षिणेन पाणिना अभिमृडय जपीत । “दिवंतृती-
यदेवान्यज्ञागात्ततोमाद्राविणमाष्टं ययोरोजमास्काभितारजां० पू-
र्वहुता” इति च । शेषं दुग्धवत् । प्राचीनहरणात्पयस्यैव स्कन्दने
“प्रजापतेर्विश्वभृतितन्वंहुतमामि” इत्यनेनाभिमृडय होमापर्याप्ताव-
पि शेषेण जुहुयात् । द्रव्यान्तरं “ममुद्रं वः” इत्यनेनाभिमन्त्रणं वि-
शेषः । अशपस्कन्ने यावन्यध्वनि गते तत्रैवोपविश्य अन्ये स्क-
वां स्थालीञ्जानीय चतुरुक्षीय जुहुयात् । स्थाल्यामपि यदा ना-
स्ति आज्यं यथावन्मंसकृत्यान्नीय जुहुयात् । आहवनीये आहुति-

द्रयापर्याप्तं प्रायश्चित्तम् । शेषेण जुहुयादित्यादिषु त्रिषु पक्षेषु
यां कां चिद्रारुणीं जपित्वा यथा कया चिद्रारुण्या होमः विशेषा-
भावात् । “अग्निः सूर्योज्योतिरि” त्येतयोरपवादो वारुणी । अ-
नशनयान्यस्माद्धोमकालाद्यजमानस्य पुनर्होमं च गाणगारिः ।
पुनर्होमि च पूर्वहोमं समाप्य पुनर्विहरणादि कुर्यात् । पुनर्होम
आचार्याणामनभिमतः । इति दोहनादिषु स्कन्दनप्रायश्चित्तम् ॥

यद्यधिश्रितमग्निहोत्रं द्रव्यं शब्दयेत्तदा “ समेषपाप्मान”
मित्यनेन तद्द्रव्यमभिमृशेत् । इति शब्दायमानप्रायश्चित्तम् ॥

अथोद्रामिते विष्यन्दिने “महीध्रौः पृथिवीचन” इत्याहवनीयस्य
भस्मान्ते निनयेत् । ततः सर्वप्रायश्चित्तम् । “दोहनाद्यवस्थायामपि
पयसि विष्यन्दिने इदमेव । केशादिनां वीभत्सितमग्निहोत्रद्रव्यं “प्र-
जापतेनव्यदेतान्यन्य” इति ऋचा मध्यमेन पलाशपर्णेन जुहुयाद्-
ल्मीकवपायामषु वा तूष्णीं प्रक्षिपेत् । द्रव्यान्तरमुत्पाद्य होमः ।
अधिश्रयणाभावोप्यन्येषामिदम् । इति वीभत्सप्रायश्चित्तम् ॥

अथाग्निहोत्रद्रव्यमभिवर्षणप्रायश्चित्तम् । अग्निहोत्रद्रव्यमभिवृष्टे
“मिल्लोजनान्यात० घृतवज्जुहोतस्वाहा” अनया समिदन्तरमाधा-
य प्रकृतिवद्धोमः । उत्तराहृत्यमभिवर्षणे इदमेव वृत्तिकृता उक्तम् ।
अन्ये तु अग्निहोत्रार्थमग्न्युद्धरणप्रभृति आउत्तरपरिपेकात् अ-
ग्निषु वर्षे तदेव प्रायश्चित्तं वदन्ति । तदसत् । अहोत्रद्रव्यप्राये
पठित्वात् ॥

अथोत्तराहृतिकाले द्रव्यस्कन्धप्रायश्चित्तम् । यदि पूर्वहितौ
हुताग्राभुत्तराहृतिः स्वस्थानाद्ब्रहिः स्कन्देत् तदा “ यत्रवेत्थव-
नस्येते० गामयस्वाहा ” इति समिधमाधाय शेषेण जुहुयात् । स-
र्वस्कान्दने तत्रैव स्थालीमानीय पुनस्त्रीनुत्रीय “ यत्रवेत्थ इति
समिधमाधाय उत्तराहृतिप्रभृति कर्तव्यम् ॥

अथाग्निहोत्रकालात्ययप्रायाश्चित्तम् । उद्धृतेष्वग्निषु मायं
 पूर्वप्रहरत्यागे गार्हपत्ये तृष्णीमाज्यं संस्कृत्य जुह्वां चतुर्गृहीतं गृ-
 हीत्वा “ दोषावस्तर्नमस्वाहा ” इत्याहवनीये जुहुयात् । ततोग्नि-
 होत्रमुपमाद्य “ भूर्भुवः स्वः ” इति जपित्वा गां दत्त्वा शेषं स-
 माप्य तेष्वेवाग्निषु वारुणीमिष्टिं कुर्यात् । तत्र वरुणो देवता ।
 “ इममेवरुण तत्त्वायामी ” ति याज्यानुवाक्ये । उद्धृतेष्वग्निषु
 प्रातर्दशनाडिकात्यये पूर्ववदाज्यं संस्कृत्य जुह्वां चतुर्गृहीतं गृही-
 त्वा “ प्रातर्वस्तर्नमस्वाहा ” इत्याहवनीये हुत्वा ततोग्निहोत्रमु-
 पमाद्य “ भूर्भुवः स्वः ” इति जपित्वा अग्निहोत्रं हुत्वा वृष्य-
 न्ते वरदानं कर्तव्यम् । समाप्ते अग्निहोत्रहोमे आहवनीयमनुगम-
 यित्वा “ इहैवक्षेम्येषामप्रक्षमीर्देवदत्तजामदग्न्यम् ” इति म-
 न्त्रमुक्त्वा पुनराहवनीयमुद्धरत् । पित्रादौ जिवति जामदग्न्या-
 यनमिति वदेत् । दक्षिणाग्निस्त्वाग्निहोत्रिक एव । ततो मित्रस्य
 सूर्याभ्यामिष्टिं कुर्यात् । तत्र “ अप्सयोमहिनादिवं प्रममित्रम-
 तो अस्तुप्रयस्वानि ” ति मित्रस्य याज्यानुवाक्ये । “ तरणवि-
 श्वदर्शतश्चित्रं देवानामि ” ति सूर्यस्य । समाप्तायामिष्टौ पत्नीयज-
 मानौ यतवाचौ भूत्वा तानेवाग्नीन् ज्वलयन्तौ अनश्नन्तौ अहः
 शेषमुपासीयाताम् । ततस्तेष्वग्निषु द्वयोर्गोवोर्दुग्धं पृथगानीय प-
 क्कमधिश्रित्य तस्मिन्नेव द्वितीयमवनीय श्रपयेत् । तेन पयसा अ-
 ग्निहोत्रं समाप्य अग्न्योरपवर्गः । ततः प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पुन-
 र्विहारादिव्रतभृदिष्टिं कुर्यात् । “ त्वमग्नेव्रतभृच्छुचिव्रतानवि-
 भ्रद्व्रतपाददब्ध ” इति याज्यानुवाक्ये । पर्वणि दुःखेनाश्रयाने-
 व्येषैवेष्टिः ।

अथाविहृतेषूक्तकालातिपत्तौ अत्यन्ता यदि अनुद्धृतप्राय-
 श्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । अनापादि गार्हपत्ये आज्यं संस्क-

त्य चतुर्गृहीतमाहवनीये मनस्वत्या हुत्वा अनुदधृतप्रायश्चित्तसहितो होमः कार्यः । इति अविहृतेषु कालात्ययप्रायश्चित्तम् ॥

विहृतेषु अहृतेषु होमान्तरकालप्राप्तौ उपक्रान्तहोमे एव कालातिपत्तिप्रायश्चित्तसहितं होमं कृत्वा वर्तमानकालीनमनुदधृतप्रायश्चित्तसहितं होमं कुर्यात् । अविहृतेषु कालान्तरप्राप्तौ मनस्वतीहोमं कृत्वातिपन्नहोमं च कृत्वा अनुदधृतप्रायश्चित्तमहितो मुख्यकालीनहोमः एवमनेककालातिपत्तावपि द्रष्टव्यम् । विहृतेष्वविहृतेषु वा अनेककालातिपत्तौ मनस्वतीहोमं प्रतिहोमं चावश्यकं कुर्यात् । विहृतेषु तेष्वेवाग्निषु अविहृतेषु चाग्नीन्विहृत्य मनस्वत्यादि कृत्वा प्राप्तकालस्य विहरणादि क्रियेत ॥ इति विहृताविहृतकालात्ययप्रायश्चित्तम् ॥

अथानुद्धरणप्रायश्चित्तम् ॥ यत्राहवनीयमप्रणीतमभ्यस्तमित्यात् तदा बहुविद्ब्राह्मणमानीय तेनाहवनीयार्थमुदधृत्य अन्येन दर्भैर्हिरण्यं बध्वा अग्रतो ह्रीयमाणे निधानान्तं कुर्यात् । अनुदधृतमभ्युदिते सति बहुविदग्निमुदधृत्य जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं रजते चाग्रतः कृत्वा नयेत् । निहितस्याहवनीयस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख उपविश्य “ उपाः केतुनाजुपतां स्वाहा ” इति अक्षर्युस्तदाज्यं जुहुयात् । सायमनुद्धरणेग्निहोत्रहोममारभ्य वारुणीपर्यन्तं सायङ्कालात्ययवत्कुर्यात् । तथा प्रातरनुद्धरणेषु आहवनीयानुगमनवर्जमग्निहोत्रहोममारभ्य त्रातपतीच्छ्यन्तं प्रातःकालात्ययवत्कुर्यात् ॥ इत्यनुद्धरणप्रायश्चित्तम् ॥

अथाहवनीये विद्यमाने गार्हपत्यानुगमनप्रायश्चित्तम् ॥ यत्राहवनीये विद्यमाने गार्हपत्योनुगतस्तदा तत्काष्ठानि तूर्णानि मन्थेयुः । विद्यमानमाहवनीयमनुगमयेत् । क्षामाभावे भस्मनारणी संस्पृश्य मन्थयेत् । “ इतो जज्ञे हव्यं वहनः प्रजानन् ” इत्यनेन मथि-

त्वाहवनीयं पुनस्तूर्णीं प्रणीय 'अग्नेसभ्राडिपेण्ये० पर्त्यादधत्' अनेन तमुपतिष्ठेत् । सर्वावस्थस्य गार्हपत्यस्य मन्थनेनैवोत्पत्तिः । अथ कल्पान्तरा उच्यन्ते । विद्यमानमाहवनीयं गार्हपत्यं कृत्वा ततः प्राञ्जमाहवनीयमुद्धरेत् । दक्षिणाग्निमपि तत उद्धृत्य दक्षिणतो निदध्यादिति एकः । आहवनीयाद्गार्हपत्यार्थमुद्धरेदिसपरः । गार्हपत्यर्थमन्थनमेव दक्षिणाग्न्याहवनीयौ यथास्थिताविते तृतीयः । अथ वा गार्हपत्यार्थं मथित्वा विद्यमानमाहवनीयं दक्षिणाग्निं चानुगमयित्वा पुनः प्रणयेदिति चतुर्थः । अथ वा आहवनीयं भस्मना सहोद्धृत्य दक्षिणतो विहारं पश्चान्नात्वा गार्हपत्यायतनात् भस्मापोह्य-गोमयेनोपलिप्य अग्निं तत्रैव विधाय आहवनीयायतनमुपलिप्य गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेन्मन्त्रेण । दक्षिणाग्निमपि तत उद्धृत्य दक्षिणतो निदध्यादिति के चित् । तेष्वेवाग्निषु इष्टिं कुर्यात् । तपस्वाञ्जनद्रान् पावकवान्गुणकोग्निर्देवता । " आयाहितपमाजनेषु आनोयाहितपमाजनेषु " इति याज्यानुवाक्ये ॥

अथगार्हपत्यानुगमनप्रायश्चित्तम् ॥ सर्वावस्थस्य गार्हपत्येष्टुग्ने भस्मनाऽऽग्नी संस्पृश्य "इतो जज्ञेप्रथम" इति मन्त्रेण मथित्वा प्रकृतिवत्प्रणीय अग्नये तपस्वते जनद्रेते पावकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तत्स्थानि पूर्णाहुतिं वा । "अग्नेतपस्वतेजनद्रेतेपावकवतेस्वाहा" इति पूर्णाहुतिं विधाय ततो होमः ॥

अथ दक्षिणाग्न्यनुगतप्रायश्चित्तम् ॥ अनुगतं दक्षिणाग्निं स्वायोनित उत्पाद्य प्रणीय तत आहवनीये पूर्णाहुतिः इष्टिर्वेति पूर्ववत् । अस्य प्रधानहोमोत्तरं नोत्पत्तिः ॥

अथाहवनीयानुगतप्रायश्चित्तम् ॥ प्रणतिमाहवनीयं पूर्वाहुतेः प्राक् अनुगते अग्निर्ज्योतिष्मान्वरुणश्च देवते । "उदग्नेशु-

चयस्तवार्गनेवृहत्तुपमामूर्ध्वोऽभस्थादि” ति याज्यानुवाक्येऽग्नेज्यो-
तिष्मत्तः । “इमस्मेवरुण तत्वायामी” ति वरुणस्य । पूर्णाहुतिर्वा ।
“अग्नयेज्योतिष्मतेस्वाहा वरुणायस्वाहा” । उत्पत्तिस्तु तदाहुर्ग्य-
स्याग्निमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियाद्राऽभ्यस्तमियाद्रा प्रणीतो वा
प्राग्घोमादुपशास्योदित्यादि । हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेन्मन्त्रेण
रजतमन्तर्द्धाय प्रातरुद्धरेत् मन्त्रेण । इति ब्राह्मणोक्ता उत्पत्तिर्ग्रा-
ह्या । हिरण्य उत्तरा जुहुयादिति वचनादुत्तराहुत्यर्थमग्नेर्नोत्पत्तिः ॥

अथाऽनस्तमिते होमप्रायश्चित्तम् ॥ यद्यनस्तमिते अस्तमित-
भ्रान्त्या होमो भवति तदा तस्मिन्नेवाहवनीये पुनर्होमः । होमोत्तरं
यजमानो गार्हपत्याहवनीयावुपनिष्ठेत् । “ भवतं नः समनसौममो-
कमावरेपमौ मायज्ञं हिमिष्टमायज्ञपतिर्जातवेदसौशिवो भवतमद्यनः”
इति । एवं प्रातरुदयात् प्राक् होमे ॥

अथ नित्यहोमातिक्रमे प्रायश्चित्तम् ॥ अग्निहोत्रहोमान्मन-
स्वत्या चतुर्गृहीतं हुत्वा अतिक्रान्तहोमः कार्यः । एवमाद्विरात्रादिषु
होमविच्छेदे ज्ञेयम् ॥

अथ सर्वानुगमनप्रायश्चित्तम् ॥ सर्वेषामनुगमने सूर्योस्तमि-
यादभ्युदियात्तदाग्न्याधेयं पुनराधेयं वा प्रायश्चित्तम् ॥ एतदे-
वसमारूढेषु चारणीनाशेषि । अत्राग्न्याधेयपुनराधेयशब्दाभ्यां से-
ष्टिके एव गृह्येते । अजस्रपक्षेपि इदमेव । अग्निहोत्रद्रव्याधिश्रय-
णार्थं गार्हपत्यादुद्धृतेष्वङ्गारेषु यदि उद्धृतस्य गार्हपत्यस्य च
नाशस्तदा गार्हपत्यं मथित्वा पूर्ववत्तपस्वतीष्टिः । अपोढे वर्तमाने
गापत्यानुगमने अपोढैकदेशं गार्हपत्ये निधाय सर्वप्रायश्चित्तम् ।
एवं गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयानुगतेषु तान्येव यथासभवं क-
र्तव्यानि । तथा सति सर्वानुगमन एव अग्न्याधेयं पुनराधेयं वा
प्रायश्चित्तम् । न केवलं गार्हपत्यस्यानुगमने गार्हपत्याहवनीययो-

रनुगमने वा ॥

अथ समारूढारणीनाशे प्रायश्चित्तम् ॥ अग्निष्वरण्योः समारूढेषु सत्सु द्वयोरन्यतरनाशे वा अग्न्याधेयं पुनराधेयं वा कर्तव्यम् ॥

अथानेकनिमित्तेषु तत्तद्गुणविशिष्टाग्नेय्य इष्टय उच्यन्ते ॥ तत्रौपवसंध्ये हवनीयजसानपत्न्योर्विनातिपत्तौ व्रतपतीष्टिः ॥ तत्र व्रतपद्गुणकोर्देवता । “त्वमग्नेव्रतपत्न्य अभियद्वोवयं प्रमितामवदानी”ति याज्यानुवाक्ये । निवृत्तकर्मणा अनिवृत्तकर्मणा वा अग्निना सहितो आहवनीयायतने याद अन्योऽग्निराहवनीयार्थमुदधियेत तमनिधायैव स्मरति चेदायतनस्थं व्युद्धुव उद्धृतं निदध्यात् । तत्र अपवृत्ते कर्मोद्दूह्य तदा व्याहृतिप्रायश्चित्तम् । अपवृत्ते उद्धृतस्याग्नेरनिधाने पुनस्तूष्णीं गार्हपत्ये समाप्य सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् । निधाने बह्व्यमाणलौकिकाग्निसंसर्गप्रायश्चित्तम् । अनपवृत्ते यद्यस्मत्त्वैव पूर्वप्रणीतेग्नौ निदध्यात् तदा इष्टिः कर्तव्या । तत्राग्निमद्गुणकोग्निर्देवता । “अग्निनाग्निः समिध्यतेत्वंहग्ने अग्निने”ति याज्यानुवाक्ये ॥ अगारदाहे क्षामवतीष्टिः कर्तव्या ॥ “अग्नेत्वमस्यद्भुयोध्यर्षावा अक्रन्दद्गिन्स्तनयंनिवद्यौरि”ति याज्यानुवाक्ये इत्यादयः सर्वे सगुणा आग्नेयेष्टाकपाला ज्ञेयाः ॥ शवाग्निना संसर्गेषु शुचयेष्टिः । “अग्निः शुचिव्रततम उदग्ने शुचयस्तवे”ति याज्यानुवाक्ये ॥ गार्हपत्यादीनां परस्परसंसर्गे विविचयेष्टिः ॥ “वितेविष्वग्वातजृतासो अग्नेत्वाग्नेमानुपीरीलतेविष” इति याज्यानुवाक्ये । ग्राम्येण संसर्गे संवर्गेष्टिः ॥ “कुवित्गुनो गविष्टयेमानो अस्मिन्प्रहाधने” इति याज्यानुवाक्ये ॥ वैद्युतेनाग्निना संसर्गे अप्सुमतेष्टिः ॥ “अप्स्वग्नेमाधिष्टवपद्ग्नेदिविजा अमी”ति याज्यानुवाक्ये । द्विपद्भोजने वेद्वानर्गयेष्टिः ॥ “वेद्वानरो अजीजनत्पृष्टोदिवी”ति याज्यानुवाक्ये । उद्गामनात्प्राक् कपाला-

शने अनुद्रामनपक्षे कर्ममध्येपि येषां श्रवणोत्तरमुद्रामनं तस्मिन्न-
कृते आश्रावणे कृते च वैश्वानरियेष्टिः ॥ यजमाने जीवति मृत-
शब्दं श्रुत्वा सुरभयेष्टिः कर्तव्या ॥ तत्र सुरभयगुणकोग्निर्देवता ।
सूत्रे एवकारपाठान्न सुरभिमतः । “अग्निर्होतान्यसीदृष्ट्यजीयान्त्सा-
ध्वीमकर्देववीतिन्नोअये” ति याज्यानुवाक्ये ॥ यस्य भायां गांर्वा
यमौ जनयेदिष्टिर्मरुतः ॥ मरुतो देवता । “मरुतोयस्यद्विष्येप्रश-
द्धयिम्मरुतायस्वभानव” इति याज्यानुवाक्ये ॥ इत्याग्नेय्य इष्टयः ॥

अथाऽकाले दशरिम्भप्रायश्चित्तम् ॥ यद्यकाले दशरिम्भे अ-
कालोयमिति ज्ञाते स एव दर्शस्त्रैधातवीयेष्ट्या समाप्येत । वृध-
न्वन्तावित्यमावास्याधर्मा भवन्ति । तत्र देवता दाता अग्नेर्गुणकः ।
प्रदाता इन्द्रस्य । शिपिविष्टो विष्णोः । “अग्नेदादाशुपेरयिसयन्ता-
विप्रएषामि” सप्रदातुः । “दीर्घिस्तेअस्वङ्कुशोभद्रातेहस्तामुकृतो-
तपाणी” इतीन्द्रस्य प्रदातुः । “वपद्वेविष्णवामआकृणोमिप्रततेअ-
द्यशिपिविष्टनामे” ति विष्णोः शिपिविष्टस्य । अत्र पुनर्योगो ना-
स्तीति अश्वर्युभिः सह निश्चयः ॥ अत्र प्रार्थानश्चत्तप्रकरणे सूत्रो-
क्ता ब्राह्मणाक्ता इष्टयः । तासां देवतानां प्रतिदेवतं तस्यै तस्यै
देवतायै द्वादश गृहीतेन स्फुचं पूरयित्वा चतुर्थ्यन्तेन देवतानामम-
न्त्रेण पूर्णाहुतिं जुहुयात् । इदं तु कर्ममध्ये वा अशक्ता वा अना-
रब्धदर्शपूर्णमामस्य वा भवन्ति । आरब्धदर्शपूर्णमामस्य च इ-
ष्टिः पूर्णाहुतिर्वा ॥ इतीष्टानुकल्पः ॥

अथ हविस्कन्दनप्रायश्चित्तम् ॥ यदि हविः स्कन्नं तदा “देवां-
जनमग्न्यंद्रप्सश्चस्कन्द” । इत्येतदन्तेन मन्त्रेण सर्वत्र स्कन्नम-
भिमृशेत् । सर्वप्रायश्चित्तञ्च ॥

अथाहुतेर्बहिस्कन्नप्रायश्चित्तम् ॥ अथ हूयमानाहुतिः यदि परि-
धेर्बहिः पतेत्तदा तस्याः स्कन्नं पूर्ववदाभिमर्शने कृते आग्नीध्रस्ता-

मादाय तूष्णीमेव जुहुयात् । आग्नीध्राय पेन केनचिद्द्रान्येन र-
सादिना वा पूर्णपात्रं दद्यात् । सर्वप्रायश्चित्तं च ॥

अथानेकविपर्यासप्रायश्चित्तानि ॥ देवताविपर्यासो नाम आ-
वाहनादिषु व्युत्क्रमः । अनुवाक्यादिपर्यासो नाम अन्यदिष्टु-
मन्यस्यानुब्रूयात् । एवं याज्याविपर्यासे जौह्वैपभृतयोराज्य-
विपर्यासे ध्रौवाज्यविपर्यासेपि । अवदानविपर्यासो नाम मध्या-
त्पूर्वाद्धादित्यादिषु वैपरीत्यम् । हविर्विपर्यासो नाम निर्वृत्तादिषु
व्युत्क्रमः । अन्यदीयेन हविषा अन्वस्य यागो वा ; एतेषु सर्वे-
षु “यद्गो देवाअति० तन्निदेतनस्वाहा देवेभ्यइद्”० इत्याज्या-
हुतिं हुत्वा हुतवते ब्रह्मणे मुख्यं धनं दद्यात् । मुख्यं धनं नाम
सद्यो गृहे यन्प्रधानभूतं च । एतेषु निमित्तेषु प्रधानयागोत्तरं स्मृ-
ते सति यद्गोदेवा सर्वप्रायश्चित्तं च न यागाभ्यासः ॥ इति वि-
पर्यासप्रायश्चित्तम् ॥

अथ प्रधानदेवतामनावाह्य देवतान्तरायप्रायश्चित्तम् ॥ दे-
वतावाहनकाले विहितदेवतामनावाह्य उत्तरं कर्म कुर्यात्तदा या-
वति गते स्मरति तदवधिस्वरेण विहितामावाहयेत् । मनसावाह-
येदित्येके । यद्यविहितामावाहयेत्तदा यास्मिन्नेव क्रमे निगदादिषु
पाठितास्तेनैव क्रमेण चतुर्गृहीतेनाज्येन तां यजेत् ॥

अथ हविरपकप्रायश्चित्तम् ॥ यदा हविरपकं स्यात्तदा ते-
नैव प्रक्रान्तं समाप्य दक्षिणाग्निं पुनर्विहृत्य चतुःशतव्यपरिमि-
तत्रीहिभिः ओदनं श्रपयित्वा चतुर्गो ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥

अथ हविष एकदेशदाहे कृत्वदाहे वा प्रायश्चित्तम् । यदा
यद्द्विर्दग्धं तदैकदेश अवदानपर्यासः स्यात्तदा तेनैव प्रकृतं
समाप्यैतस्मिन्प्रयोगे दक्षिणा द्वेष्ट्रे दातव्या न ऋन्विग्भ्यः । पुनर-
न्याधानादि तदैवत्यो यागः कर्तव्यः । अवदानपर्यासे सर्वप्राय-

श्रित्तमेवमं पुनर्यागः । एवं द्रयोर्वहूनां ज्ञातव्यम् । यदा कृत्स्नं दग्धं तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे निर्वाप्तादिना तद्धविरुत्पाद्य प्रकृतं समापयेत् । इयं न पुनरावृत्तिः ॥

अथावाहनात्प्राक् हविर्दोषप्रायश्चित्तम् ॥ आवाहनात्प्राग्दोषोपि सति आवृत्तिरेव । अङ्गहविषां दोषे सति कर्मसमाप्तिपर्यन्तं पुनरुत्पत्तिरेव । आवाहनादूर्ध्वं प्रधानहविषां व्यापत्तौ यदुक्तं तस्य विधिः स्विष्टकृतः प्रागेव तेनाप्यत्राङ्गानां पुनरावृत्तिरेव ॥

अथ गृहीतावदानदोषप्रायश्चित्तम् ॥ मध्यात्पूर्वाद्वाद्गृहीतं यदि दुष्टं भवति तदा सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा पुनस्तत एव मध्यात्पूर्वाद्वाद्गृहीत्वा यजेत् । सर्वेषु कर्मसु विहितदक्षिणादानाशक्तौ उर्वरां दद्यात् । उर्वरा नाम सस्यसंपन्ना भूमिः । विहितदक्षिणाकालातिक्रमे एषा दक्षिणेति के चित् ॥

अथ कपालभेदनप्रायश्चित्तम् ॥ यदि पुरोडाशश्रपणात्प्राक् कपालं भिन्नं तदा “गायत्र्यात्त्राशताक्षरयामंदधामि” इति सन्धानद्रव्येण सन्धाय सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा “अभिन्नोऽर्षोर्जीरदानु० यज्ञोऽप्येतुदेवान्” इति द्वाभ्यामप्यु प्रक्षिपेत् । सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा अन्यत्कपालमानीय यथापूर्वं संस्कारं कृत्वा मन्त्रेण तत्र निधाय पुरोडाशं श्रपयेत् ॥ श्रपणोत्तरकालभेदने न तत्प्रायश्चित्तम् ॥

अथ कपालाशुचिभेदप्रायश्चित्तम् ॥ यदि कपालानि श्वादिभिर्दशनाक्षिप्तानि अशुचिना वा स्पृष्टानि तदा “अभिन्न” इति द्वाभ्यामेवाप्यु प्रक्षिपेत् । सर्वप्रायश्चित्तं च ॥

अथ कर्ममध्ये मृष्णयसाधारणप्रायश्चित्तम् ॥ अथान्यानि मृष्णयानि दुष्टानि “भूमिर्भूमिमगा० द्वेष्टिसमिध्यतां” इति मन्त्रेणाप्येव प्रक्षिपेत् । सर्वप्रायश्चित्तं च ॥

अथ पुरोडाशभेदनोत्पत्तनप्रायश्चित्तम् ॥ यदि पुरोडाशो

भिद्येत उत्पतेत वा तदा “किमुत्पतसिर्कि० स्वमासीदसदनंस्व”
इति मन्त्रेण वर्हिष्येनं निधाय “मार्हिसादेवपरेितआ० अस्मिन्ना-
सीदवर्हिषि ”अनेन तमभिमन्थ्य सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥

अथोद्धरणकाले समारूढमध्यमानाऽग्नेरनुत्पत्तिप्रायश्चित्तम् ॥
यदि समारूढोग्निः प्रगयनकाले मध्यमानो न जायेत तदा लौ-
किकमानीय गार्हपत्ये निधाय ततः श्पणीय तत्रैवाग्निहोत्रं जुहु-
यात् । एतदनुगते न भवति । अनुगते तु मन्थनादि तपस्वती-
प्यन्तं तत्र प्रायश्चित्तम् । अनुगतावजायमानेषु यावज्जन्म.ताव-
न्मथितव्यमेव । ततस्तपस्वतीष्टिः । ततोग्निहोमोनुद्भूतप्रायश्चित्तेन
सह यदि होमकालोत्पन्नस्तदा मनस्वतीहोमश्च कार्यः । अनुगत-
पक्षेपि लौकिकाग्नौ होम इति.के चित् ॥

अथान्यभावे ब्राह्मणपाप्यजकर्णदर्भस्तभ्वाप्सु ॥ काष्ठेषु
पृथिव्यादयो ग्राह्याः । पाप्यादीनां चतुर्णामिन्धानाश्रपणादिदृष्टा-
थन्विर्जयित्वा अन्यत्सर्वमदृष्टार्था भवन्ति । पृथिव्यामाहुतिधा-
रणार्था समिन्न भवति । पूर्वाल्पाभेषु उत्तरोत्तरेषु उक्तप्रकारेणा-
ग्निहोत्रहोमं हुत्वा अनन्तरं तदैव मन्थयेत् । न पुनर्होम इति । पा-
णिहोमे ब्राह्मणत्रामात्रोद्यः । कर्णे त्वजभानं वर्जयेत् । स्तम्बे चे-
दर्भेनाधिशयीत । अग्ने चेतमभ्यगमम्यग्निवेको न । एतस्मा-
त्स्तरत्रतं यावज्जीविकं वा ॥ इत्यन्यभावप्रायश्चित्तम् ॥

अथ पूर्वाहुन्यनन्तरमाहवनीयानुगमने प्रायश्चित्तम् ॥ उक्त-
राहुतिकाले अग्न्यनुगमने आयतने हिरण्यं निधाय तत्रैवोत्तरं
जुहुयात् ॥

इति श्रीमंचनार्यभट्टविरचितायामाश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपि-
कायां तृतीयोध्यायः ॥

अथ सप्तमंस्थो ज्योतिष्टोमाख्यः सोमंस्तपयोगोऽभिधीयते ॥

चतुर्थाध्यायः ।

तत्र मन्त्रेणामेकाहाहीनमन्त्राणां 'नानाप्रकृतिभूतः परिमितशस्यो-
ऽग्निष्टोमसंस्थो, ज्योतिष्टोमस्तावदुच्यते ॥ तस्यादौ ऋत्विग्वर-
णममये "अमुकशर्मणः सोमो भविष्यति तत्र भवता हौत्रं कर्तव्य-
मि"ति सोमप्रवाकेणोक्ते होता "को यज्ञः क ऋत्विजः को दक्षि-
णे"ति तं पृच्छति । तेन प्रतिवचने दत्ते "अग्निर्मेहोते"त्येवमादिना
मन्त्रेण यजमानो होतारं वृणक्ति । स वृतो जपेत् "महन्मेवोच"
इत्यादि " तेन भुक्षिषीये " त्यन्तं जपित्वा " अग्निष्टोतास-
तेहोताहोताहेतेमानुष " इति मन्त्रेणाभ्युपगच्छति । होत्रकाणा-
मप्येवं वरणविधिः । अयं तु विशेषः । " आपस्तेहोत्राशंसिन्य-
स्तास्तेहोत्राशंसिन्योहोत्रकावयेतेमानुषा " इति सर्वे युगपत्प-
तिजानीति । एवमृत्विजो वृत्वा वरणक्रमेणैव तावन्मधुपर्केण पू-
जयेद्यजमानः । तत्रास्मदीयानां होत्रादीनामाञ्जलायनोक्तविधि-
ना मधुपर्को भवति । स उच्यते । पूर्वमेव विष्टरः पांचमर्ष्यमाच-
मनीयं मधुपर्को गौरिति एतावद्द्रव्याणि उपकल्प्य होतारमा-
सने प्राङ्मुख उपविश्य प्रथमं विष्टरं निवेदयेत् । " विष्टरः "
इति ति त्रिरुक्त्वा " प्रतिगृह्यता " मिति वदेत् " प्रतिगृह्यामि "
इति होता तं गृहीत्वा । " अहंवर्षमजातानांविभिदासति "
अनेनोदगग्रे विष्टर उपविशेत् । तत " पांचम् " इति त्रिरुक्त्वा
निवेदयति । " अर्ष्यमि " ति त्रिरर्ष्यम् । " आचमनीयमि "
ति आचमनीयं शुद्धादकं निवेदयति । होता तद्गृहीत्वा तस्यै-
कदेशम् "अमृतोपस्तरणमसी " ति मन्त्रेणाचमेत् । ततः शौ-
चार्थमाचमनं कर्तव्यम् । अथाहीयमाणं मधुपर्कं " मित्रस्यत्वा-
चक्षुषाप्रतीक्षे " इति मन्त्रेण होताऽवेक्षेत् । दधानि मध्वानीय स-
र्पिर्वा मध्वलाभे तत्कांस्यपात्रे कृत्वा कांस्यपात्रेणैव पित्राय " म-
धुपर्क " इति निवेदयति । होता " देवस्यत्वे " ति मन्त्रेणाञ्ज-

लिना प्रतिगृह्य “ मधुवाताकृतायत ” इति तृचेनावेक्ष्य अना-
मिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य “ वसवस्त्वागा-
यत्रेणच्छन्दसामक्षयंति ” ति पुरस्तान्निर्माष्टि । “ रुद्रास्त्वात्रै-
ण्डुभेनच्छन्दसामक्ष० ” दक्षिणतः । “ आदित्यास्त्वाजागतेनच्छ-
न्दसा० ” पश्चात् । “ विश्वेत्वादेवाआनुष्टुभेनच्छन्दसा० ” उ-
त्तरतः । “ भूतेभ्यस्त्वे ” ति मध्यै त्रिरुदगृह्य । “ मन्त्रस्यावृ-
त्त्या ऊर्ध्वं क्षिपति । मधुपर्कस्यैकदेशं गृहीत्वा “ विराजोदोहो-
सी ” ति प्रथमं प्राश्य आचम्य पुनः किञ्चिद्गृहीत्वा “ नि-
राजोदोहमशीये ” ति द्वितीयं प्राश्याचम्य “ मयिदोहदोहः पा-
द्यायैविराज ” इति तृतीयं प्राश्याचम्य पूर्वावशिष्टाचमनीयस्यै-
कदेशं गृहीत्वा “ अमृतापिधानेमनी ” ति पिबेत् । शौचार्थमा-
चमनं कृत्वा पुनस्तदेवाचमनशेषं “ मय्यंयशश्रीर्मयिश्रीःश्रयता-
मि ” ति पिबेत् । शौचार्थमाचमनं कृत्वा । अथ “ गौगौगौ ” रि-
लिं त्रिरुक्त्वा गां निवेदयति । होवा “ मातामृद्राणामि ” ति ऋ-
चं जपित्वा “ ॐमुत्सृजते ” ति ब्रूयात् । ततोस्मिन्नेवकाले ग-
न्धमाल्यवस्त्राभरणानि ददाति । एवमेव प्रशाम्नादीनां मधुपर्कः ॥
अथ पकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगोऽनुमन्थिष्यते ॥ यत्र मोमः
साग्निचित्यः तत्र अग्निचयननिमित्तोऽस्वाम्भरणीयोष्टिः केषां
चिन्मते भवति । तस्यां देवताः अग्निर्ब्रह्मण्वान्, अग्निः क्षत्र-
वान्, अग्निः क्षत्रभृत् इति तिस्रः । “ एतेनाग्नेर्ब्रह्मणा वावृषस्व
ब्रह्मचतेजातवेदीनमश्चे ” त्यग्नेर्ब्रह्मण्वतो याज्यानुवाक्ये । “ पु-
रुण्यग्नेपुरुधात्वायासचित्रचित्र ” मित्यग्नेः क्षत्रवतः । “ अग्नि-
रिशेवृहतः क्षत्रियस्यार्चामितेभुमतिघोष्ववाडि ” त्यग्नेः क्षत्रभृत् ।
पौर्णमासवदन्यत् । उस्वासम्भरणीयाप्रभृतीनि कर्माणि औपत-
सथ्यपर्यन्तानि तेषुत्तरोत्तरं यत्कर्म तत् पूर्वस्मात्कर्मणोऽन्यूनस्वरे

चतुर्थोऽध्यायः ।

भवति । उखासम्भरणीयमपि कर्म पौर्णमासाच्छनैस्तरां भवति । एतच्छनैस्तरत्वं प्रधानसममेवेति वेदितव्यम् । अङ्गेषु तत्र एव । यत्र पुनरिष्टिर्नास्ति तत्र दीक्षणीयाप्रभृतिषूत्तरोत्तरं कर्म शनैस्तरं भवति ।

अथ साग्निचित्ये एव क्रतौ प्राजापत्यः पशुः । अग्निनिमित्तः तस्य वायव्यः पशुपुरोडाशो भवति । एषाश्वलायनमतिः । आपस्तंबानां तु त्रायवे नियुत्वते श्वेतः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पुरोडाशः । तस्यैन्द्राग्नवत्कल्पः । विशेषस्तूच्यते । आवाहने वैकल्पिकाज्यभागावाहनानन्तरं “ वायुंनियुत्वन्तमावह वनस्पतिमावह देवा ” इत्यादि । प्राजापत्ये पशौ तु “ समिद्धोअग्ने ” ति जामदग्न्य एव सर्वेषाणाप्रिया भवन्ति इत्युक्तं पूर्वमेव । वपायोगे “ आवायोभूपशुचिपा ” इत्यनुवाक्या । “ होतायक्षद्रायुंनियुत्वन्तंच्छागस्यत्रपायामेदंसोजुपतामि ” ति प्रैषः । “ पीवोअन्नारयिवृध ” इति याज्या । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तस्योपांशु प्रचारः । “ यआत्मदावल्दा ” इत्यनुवाक्या । “ हो०त् प्रजापति०उ पुरोडाशस्यजुपतामि ” त्युपांशु उच्चैर्वा । “ हविर्होतयजे ” ति प्रैषः । “ येनद्यौरग्ने ” ति याज्या । अथाङ्गानाम् । “ आतोनिर्गुह्यः शतिनीभिरध्वरमि ” ति अनुवाक्या । “ होता०वायुंनियुत्वन्तंच्छागस्यहविषआददद्य० घसन्नूनं० करदेवंवायुर्नियुत्वाज्जुपतामि ” ति प्रैषः । “ प्रवायुमच्छे ” ति याज्या । वनस्पतिस्विष्टकृत्सृक्तवःकप्रैषेषु आवाहनवद्देवता निगमयेत् । अन्यत्सर्वमैन्द्राग्नवत् ॥

अथ साग्निचित्ये अग्निचित्ये च दीक्षणीयोष्टिः ॥ तस्याः प्रयोगः । सामिधेनीषु धाय्ये “ अग्निमग्नआवह सोममावह अग्नाविष्णुआवह देवांआज्यपां आवहे ” त्यादि । पञ्चमे प्रयाजे “ स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा अग्नाविष्णु स्वाहा देवांआज्य-

आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका ।

पा ॥ इत्यादि । चार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य “ अग्निर्मुखं-
 प्रथमो० हविरागच्छतनः ॐ उच्चैः वेहेअग्नाविष्णु अग्निश्चविष्णो
 तपउत्तमं० यजमानायधत्तां वीपद् ॥ विराजौ स्विष्टकृतः संया-
 ज्ये “ ये ३ रग्नेः मि० सोमस्यप्रि० द् अग्नाविष्णोः मि० द्
 देवानामि ॥ ” इत्यादि । दीक्षणीयः प्रभृतिषु इष्टिषु मार्जितं न भव-
 ति पुरस्ताद्युदगवतीयायाः । इदंसादीडायां सूक्तवाके चाशूराशी-
 स्थाने भवति । तथा । “ उपहृतोयं यजमानोस्वयज्ञस्यागुरनुह-
 उदचमशीयेत्यंशास्तेषदेनहविपाशास्त ॥ ” इत्यादि । सूक्तवाके
 नात्र नामः । आमवनीयपश्चिडाया उर्ध्वं प्रकृत्या संस्थाजपवर्जम् ।
 अन्यत्सर्वं पौर्णमासवद् ॥ आज्येडान्ता दीक्षणीया । साग्निचित्ये
 सोमे त्वयं विशेषः । अग्नाविष्णूं वैश्वानरः आदित्येभ्यः भुवद्रथ्यः
 भुवनपतिभ्यः एतेषां त्रयाणां विकल्पः । सरस्वती आदितिर्वा द्व-
 योर्विकल्पः । एवमग्नाविष्णुमहिताश्चतस्रः प्रधानदेवता भवन्ति ।
 अग्नाविष्णोमुक्ते याज्यानुवाक्ये । “ वैश्वानरोअजिजनत्पृष्टोदि-
 वी ” ति वैश्वानरस्य । “ धारयन्त आदित्यामोजगस्था ” इति द्वे
 आदित्यानाम् । एते एव भुवद्रथ्यो भुवनपतिभ्यो वा । “ पावकानः
 सरस्वतीयावृषिर्विकिन्धाचित्रायुरि ” ति सरस्वत्याः । “ उतत्वामदि-
 तेमहीभूष्वि ” त्यदितेः । इति त्रौधायनसंभतिः । आपस्तंबमते तु
 अग्नाविष्णु, अग्निवैश्वानरः, आदितिः, इति तिस्रः प्रधानदेवताः ।
 उक्तास्तामां याज्यानुवाक्याः । अन्यत्समानम् । एका तिस्रो-
 वा दीक्षाः ॥

अथ प्रायणीया ॥ सा शंखन्तानाज्यभागान्यदि पूर्वकारिणः
 कुर्वन्ति तथासति आवाहने अताज्यभागेऽयं विशेषः । “ पश्यां-
 स्वस्तिमग्रआवह अग्निमावह सोममावह सवितारमा० आदितिमा-
 वहदेवां आज्यपां ” इत्यादि । पञ्चमे प्रयाजे “ ये० हेस्वाहा प-

चतुर्थोध्यायः ।

ध्यांस्वस्तिस्वाहाअग्निस्वाहा सोमस्वाहासवितारंस्वाहाअदितिस्वा-
हादेवाआज्यपा” इत्यादि । प्रधानस्य । “स्वस्तिनः पथ्यासुधन्वं-
स्वि” ति द्वे पथ्यायाः स्वस्तेः । “अग्नेनयसुपथारायेआदेवानाम-
पिपन्थामि” त्यग्नेः । “त्वंसोमप्रचिक्रितोयातेधामानिदिवियामि”
ति सोमस्य । “आविश्वदेवंसत्पतियइमाविश्वजातानी” ति सवि-
तुः । “सुत्रामाणंपृथिवीमहीमृषुमातरमि” त्यादितेः । अथ स्व-
कृतः । “सेदाग्निरग्रीरत्यस्वन्यामि” त्यनुवाक्या । “येय० हेग्नि
स्विष्टकृतमयाडग्निः पथ्यायाः स्वस्तेः प्रिदू० अग्नेः प्रि० स्मोमस्य
प्रि० दूमवितुः प्रि० दू अदित्याः प्रि० दूदेवतामि” त्यादि । “जु-
पंतांहविः सेदग्नि” रिति याज्या । इडायां पूर्ववत् । सूक्तवाके
च । “पथ्याः स्वस्तिः इदंहविरि” त्थत्र पूर्ववत् शंयुवाकान्तं न
पत्रीसंयाजाः ॥

अथ राजक्रयः ॥ संस्थितायां प्रायणीयायां राजानं क्रीणीते
तत्र ब्रह्मा दक्षिणत आस्ते । अश्वर्यवः सोमं मनसि कृत्वा नयन्ति ।
तदा होता शुचिर्भूत्वा अनसः पश्चात्त्रिपदमात्रे देशे चक्रेण व-
र्त्मना अवस्थाय प्रेषितः सन् “त्वंविप्रस्त्वंकविरि” त्यनेन मन्त्रेण
पादस्य प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि पांमूंस्त्रिरुद्रेत् । पाष्णिमिचा-
लयन्मक्रन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमि । अथाभिर्हिंक्रुत्य मन्द्रस्वरेण सोम-
प्रहवणीया अन्वाह । प्रायणीयावत्सोमप्रवहणमित्युक्तत्वात् । “भ-
द्रादभिश्च्रेयः प्रेही” सेतामृचं तिष्ठन्ननुब्रूयात् त्रिः । अस्यास्तृती-
ये मवने अर्द्धर्चेऽवस्येद्यावदध्वर्गवो न गच्छन्ति । गच्छत्सु ति-
ष्ठन्नेव शिष्टार्द्धर्चमुक्त्वा चक्रवर्त्मनी अन्तरेणैवानुव्रजन्नुत्तरा अनु-
ब्रूयात् । “सोमयास्तेमयोभुव” इति तिस्रः । “सर्वेनन्दन्ती” त्येका ।
“आगन्देवऋतुभिर्वर्धतुक्षयमि” त्यर्द्धर्च आरेमेत् । अथ पत्रीशा-
लायाः अग्रतः उदङ्मुखं नसि व्यवस्थिते तस्य दक्षिणपार्श्वेन गत्वा

राजानमभिमुखोऽवतिष्ठेत् । दूरादण्डस्य आपपदनात् । प्रंपाद्यमाने राजनि शकटमग्रेणातिक्रम्य राजानमनुव्रजन् “सनः क्षपभि” रित्यर्धर्चेन “यातेधामानिहवितायजन्ती” त्येतामृचमुपसन्तनोति । अर्धर्च आरमेत् । यावद्राजनि संधानं भवति । निहिदे राजनि “ग-यस्फानः प्रतरणः इमांशियंशिअभाणस्मे” त्येतामृचमुपसन्तत्य तथा परिदध्यात् । राजानमुपसृशन् वसनेशुपु वा प्रक्रमस्थाने गत्वा तिष्ठन्नेव “भूर्भुवः स्वरि” ति वाचं विसृजेत् । तिष्ठत्संप्रेषेषु तथैव वागिमर्ग इत्युक्तत्वात् । वक्ष्या तु वहिर्वेदि यां दिशं व्रजेत् कर्तारस्तां प्राचीं कृत्वा तदक्षिणतो व्रजेयुः ॥

अथातिथ्येष्टिः ॥ होतामान्त्रतः स्थानाचमने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य अग्निमन्थनीया अन्वृहो । वैश्वदेव्युक्तन्यायेन । सामिधेनीषु ध्याये भवतः । आवाहने “अग्निमन्नआचहसोममावह विष्णुमावह देवांआज्यपामि” स्यादि । पञ्चमे प्रयाजे “ये० स्वाहामोमंस्वाहा गिंस्वाहामोमंस्वाहाविष्णुंस्वाहादेवा” इत्यादि । “समिधाग्निदुव-स्यत आप्यायस्वममेतुत” इत्यातिथिमन्तावाज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये । नित्ये याज्ये । प्रधानस्य । “इदंविष्णुर्विचक्रमे तदस्यप्रियामभि-पाथोअश्यामि” ति विष्णोर्याज्यानुवाक्ये । स्विष्टकृतः “होता-रंचित्ररथमि” त्यनुवाक्या । “ये० सिंस्विष्टकृ० डग्ने० मि० दूमो-मस्यमि० इविष्णोः मि० इदेवानामाज्यपानामि” त्यादि । “जुपर्ता हविः प्रप्रांयमि” ति याज्या । इडा पूर्ववत् । स्वरस्तु प्राययमः । वपदकारे द्वितीययमः । इडान्नेयमिष्टिः । सौमिकस्य सर्वा अपीष्टय उपांशु भवन्ति । सौमिक्य इत्युक्तत्वात् । प्रायणीयायां पञ्चमं स्वास्तिअग्नआवहेत्यत्राग्निशब्द उच्चैर्भवति । संस्थितायामातिव्याया-मृत्विजः सर्वे तानून्यपमाज्यमभिमृशन्ति । तस्य क्रमः । होता म-त्रावरुणो ब्राह्मणच्छेमी पोता नेष्टा अच्छावाको ब्रावशुदाग्नीध्र

इत्येते आञ्ज्वलायनमार्गेण अभिमृशंति “अनाधृष्टमि” तिमन्त्रेण । तानुत्प्रभृति आनखयविमर्जनान्तमन्योन्यं द्वेषादि न कर्तव्यम् ॥ अथ स्पृष्टोदकं राजानमाप्याययन्ति । “अशुरंशुष्टेदेव” इति मन्त्रेण । इदमाद्युपमत्सु उदकोपस्पर्शनं यत्र यत्र विधीयते तत्र तत्र मदन्तीभिरेव कर्तव्यम् । सौम्याप्यायनं नाम अद्भिः संस्पर्शनम् । स्पृष्टोदकं निन्हवन्ते प्रस्तरणं पाणीन्निधायोत्तानान्दक्षिणान्तस-
 व्यान्नीचः “एष्टाराय” इति मन्त्रेण । निन्हवो नाम द्यावापृथिवी-
 भ्यां नमस्करणम् ॥ अथ प्रवर्गेषु प्रचरिष्यन्त्सु पूर्वकारिषु होता तीर्थेन प्रविश्य स्पृष्टोदकमुत्तरेण स्वयं गत्वा पश्चादस्य निरसनो-
 पवेशने कृत्वोपविशत् । तत अध्वर्युणा “ब्रह्मन्प्रवर्गेणप्रचरिष्याम” इति प्रेषितः ब्रह्मा “भूर्भुवः स्वर्दृहस्पतिप्रसूत” इति जपित्वा “ॐ प्रचरत” इत्युच्चैरनुजानाति । सर्वत्र यथाकर्म त्वादेशा इत्युक्त-
 त्वात् । ततोभिष्टुद्याद्धोता ऋगावानमृचमृचमनवानमुक्त्वा प्रणुत्याव-
 स्येत् । मध्यमस्वरेण वोत्तमस्वरेणाभिष्टुयात् ॥ मध्यमादि धर्मे इ-
 त्युक्तत्वात् । पूर्वपटलस्य मध्यमस्वर उत्तमस्य उत्तम इति के-
 चित् । अभिहिंकृत्य “ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि” ति त्रिः “इयंपि-
 त्रेराज्ये” त्येका “महान्महीअस्तभाये” त्येका “अभितपं देवसवितार”
 इत्येका । अस्यां कृपास्वन्तृपास्वरिति पदविकल्पः । इति चतस्रः
 कल्पजाः । अथ माद्यमाने महावीरे “संसीदे” त्येका ब्रूयात् । आ-
 ज्ज्यमाने महावीरे “अञ्जन्तियं प्रथयन्त” इति ब्रूयात् । सादनाञ्जनयो-
 र्विपर्यासे ऋग्विपर्यासो भवति । “पतंगमक्तमसुरस्यमायये” ति-
 द्वे “योनः सनुत्यो अभिदासदग््न” इति द्वे “ भवानो अग्ने सुमना उ-
 पेतावि” ति द्वे “कृणुष्वपाज” इति पञ्च । “परित्वागिर्वणोगिरः”
 वैकङ्कतीष्वानीयमानासु ऋक् । “अधिद्वयोरदधा” इत्यृक् । “य-
 द्ब्रह्मद्रेममिधौ विरनीदधातीशुक्रते अन्यादि” त्येका । सुवर्णरुक्मे उ-

पथीयमाने “ अपश्यं गोपामनिपथमानमि ” त्येका । कृष्णाजिन-
धवित्रादाने “ सक्केद्रूपस्ये ” ति नवर्चं सूक्तम् । “ अयंवेन-
श्रोदयदि ” त्येका । “ पवित्रन्तोविततंत्रह्यणस्पतः ” इति द्वे । “ वि-
यत्पवित्र ” इत्येका कल्पजा । “ गणानात्वे ” त्येकोनविंशर्चं सूक्त-
म् । “ अपश्यंत्वे ” ति तृचं सूक्तम् । अस्याद्यया यजमानमी-
क्षते । द्वितीयया पत्नीम् । तृतीययात्मानम् । “ काराधद्धोत्रा-
श्विनावामि ” ति नवर्चं सूक्तम् । “ आभात्यग्निरि ” ति प-
ञ्चर्चम् । “ ग्रादाणेवे ” त्यष्टर्चम् । “ इडेयावा ” इति पञ्चविं-
शर्चं सूक्तम् । अस्य सूक्तस्योत्तमायाः पुरस्तात् “ अरुरुचउ-
षस ” इत्येकामावपेत । अस्याश्चोत्तरेणार्धर्चेन पत्नीमीक्षेत ।
“ द्युभिरक्तुभिः परिपातमि ” इत्येतया परिदध्याति । अथाध्वर्यवो
होतारमुत्थाप्य मन्त्रान्वाचर्यन्ति । तान्ब्रूयात् ॥ इति पूर्वपटलम् ॥

अथोत्तरपटलम् ॥ उपविष्टेषु ब्रह्मादिषु धर्मदुघामाहवति ॥
अध्वर्युः “ गङ्ग एही ” ति आहवति । स एव संप्रैषः उत्तरस्य पट-
लस्य । अथ होता अनभिर्हिंकृत्य “ उपह्वयेसुदुघांघेमेतामि ” ति द्वे ।
आद्यां त्रिब्रूयात् । “ अभित्वादेवमवितरि ” त्येका । “ समीवन्मन्त्र-
मावृभिरि ” त्येका । “ संवत्सरइवमातृभिः ” रित्येका । “ यस्तेस्तनः
शशयोयोमय ” इति स्तनं वत्सो धावति प्रस्त्रावनार्थम् । “ गौ-
रमीमेदनुवत्संमिषन्तं नममेउपमीदत सञ्जानाना उपमीदंनभिष्णु-
आदशभिर्विवस्वतः दुहन्तिसर्दाकामि ” ति चैकपातिन्यः । “ ममि-
द्धो अग्निरश्विने ” त्येका । समिद्धो अग्रिवृषणारतिदिव ” इत्येका ।
एते द्वे कल्पजे । “ तदुप्रयक्षतममस्य कर्म आत्मन्वन्तधोदुक्षत घृत्तं
पयः उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतः ” इत्येकपातिन्यः । एतामुक्तावतिष्ठते । दु-
ग्धायाम् “ अधुक्षत्पिथुषी ” त्येतां ब्रूयात् । आह्रियमाणायां “ उ-
पद्वपयसे ” ति कल्पजा एका । “ आनूनमश्विनोः ” मध्ये

आसिच्यमाने । आज्ये पर्यासि आसिच्यमाने “ आस्तुतेसि-
 श्वते”ति ब्रूयात् । आसेचनविपर्यासे ऋग्विपर्यासः । उभयोरासि-
 क्तयोः “ममुत्तैमहती” ति ब्रूयात् । महावीरमादायोत्तिष्ठत्सु अ-
 ध्वर्युषु “उदुष्यदेवः सविताहिरण्यये”त्यनूत्तिष्ठेत् । “ प्रैतुब्रह्मण-
 स्पति”रित्यनुव्रजेत् । “ गन्धर्व इत्यापदमस्यरक्षती”त्यनया खरस्य
 पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् खरमवेक्षते । तं परिक्रम्य व्रजित्वा श्रोणि-
 देशं प्राप्य “ नाकेसुपर्ण”मित्येतामुक्त्वा ऋगन्तप्रणवोच्चारणसम-
 काले उपाविशेत् अनिरस्य तृणम् । एतेनैतदपि ज्ञापितं भवति ।
 अस्मिन्धर्माभिष्टवनमध्ये यत्र यत्र क्रियान्तरं विहितम् अपश्यत्वे-
 त्यादिकं उदुष्यदेवः सविताहिरण्ययेत्यनूतिष्ठेदित्यादिकं यज-
 मानमीक्षेत इत्यादिकं च तत्सर्वं मन्त्रसमकालमेव कर्तव्यं न पु-
 नर्मन्त्रान्त इति । अथ प्रेषितो यजति ! “ ये ३ तप्तोवांधर्मोर-
 क्षतीत्ये ” का कल्पजा । “ उभापिवतमश्विने ” त्येका । ए-
 ताभ्यामृग्भ्यामनादिश्यानवानं यजति । आगूर्वषट्कारौ तु स-
 कृदेव । “ अग्नेवीही ” त्यनुवषट्कारः “ धर्मस्याग्नेवीही ” ति
 वा द्विरनुमन्त्रणम् । अथ ब्रह्मा दक्षिणेन गत्वा निरसनोपवेशने
 कृत्वा वषट्कृते जपति अनुवषट्कृते च “ विश्वाआप्तादक्षिणता-
 दि ” ति कल्पजा ऋक् । एवमपराह्निकेः प्रवर्ग्ये । अयं तु वि-
 क्षेपः । “ यउस्त्रियास्वाहुतंघृतंपय ” इत्येका कल्पजा । “ अस्य
 पिवतमश्विनेत्ये ” ताभ्यामृग्भ्यां पूर्ववदनादिश्य यजति । उ-
 क्तोऽनुवषट्कारः । अनन्तरमपेषित एवाभिष्टवनशेषं ब्रूयात् ।
 “ स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु धर्मज्ञे ” त्येका कल्पजा । “ समुद्रादूर्मि-
 मुदियर्तिवेन ” इत्येका । “ द्रप्सः समुद्र ” इत्येका । “ सखे
 सखायमि ” त्येका । “ ऊर्ध्वऊपुणऊतम ” इति द्वे । तंघमि-
 त्थानमस्विनः” इति प्रागार्थी पूर्वाह्ने । काण्वीमपराह्णे । “ अ-

र्थचिदस्ये ” ति पूर्वाह्ने । “ होत्राभिरग्निमि ” त्यपराह्ने । सर्वेषु प्रवर्गेषु अन्यतरं वा कुर्यात् । अस्मिन्पक्षे उत्तमे प्रवर्गे काण्वीमेव कुर्यात् । के चिदुत्तमेहनि प्रवर्गद्वयेपि काण्वीमेव ब्रुवते । अनुयोर्ऋचोर्विशिष्टकालनिर्देशात् । अन्यत्सर्वमाधारणामिति गम्यते । अथ “ पावकशांत्वे ” त्येतामुक्त्वा धर्मभक्षनाकाङ्क्षते । अथाहृतमिडामिव प्रतिगृह्य अध्वर्युर्ब्रह्मा प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रजमानानुपहृत्य ब्रह्मा अध्वर्युर्होता प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रजमानः इत्युपहृत्य । “ हुतंहविर्मधुहविरिन्द्रे ” त्यनेन मन्त्रेण भक्षयन्ति । अत्रापि प्राणभक्ष एव यजमानं वर्जयित्वा आचम्य पूर्ववदुपविश्य “ धर्मायमंसाद्यमानायै ” ति शेषितः सन् अभिष्टवनशेषं ब्रूयात् । “ श्येनोनयोनिमि ” त्येका “ आश्वस्मिन्मस्रामवा ” इत्येका कल्पजा “ सूयत्रसाद्भगवती ” इति परिदध्यात् । उत्तमे प्रागुत्तमाया “ हविर्हविर्विष्णोमहिमम ” इत्येतामावपेत । उत्तमेहनि प्रवर्गद्वयेपीति के चित् ॥

अथोपमदिष्टिरुच्यते ॥ तस्यां पिश्यावज्जपलोपः । सा सतन्त्रा उपांशुं प्रयोज्या । स्थानाचमनाप्रपदनानि न भवन्ति । प्रवर्ग्यार्थं प्रपन्न एवोपमदमपि कुर्यात् । यत्र पुनः प्रवर्ग्यो न स्यात्तदा प्रवर्ग्यव्यतिरिक्तमुपमन्मात्रं क्रियते तत्र स्थानाचमनादिकं कुर्यात् । तथा चोक्तम् । स्थानादि यस्या धर्मक्रियायाः प्राग्भावं न क्रियते समस्तं पूर्वं यदा नास्तीह धर्मकर्मस्थानादि सर्वं करणीयमेवेति । वेदिश्रोण्योक्त्येत्येवमादिना धर्मेण स्थित्वा प्रेषितोमिहिङ्कृत्य “ उपमद्यायमीदृष ” इति तिस्र ऋचः सामिधेनीरन्वाह । एकैकामृचं त्रिरनवानमुपांशु मप्रणवाम् । ऋचां परस्परसन्धानं न भवति । एवं नव सामिधेजीः । एवं सामिधेनारनूच्य तांसामुत्तमेन प्रणवेन सन्धाय “ अग्निमोमंविष्णुमि ” त्या-

वाहयेत् । “अग्नावहे” तितु प्रथमदेवतामियं परिभाषा न प्रवर्तते । इत्यावाहोति वचनात् । एवं चार्थात्सामिधेन्यावाहनयो-
र्यदन्तराले तत्सर्वं लुप्यते । के चिदावाहनं नेच्छन्ति । आवाहनेऽ-
प्येता एव देवता यष्टव्याः । अत ऊर्ध्वं प्राग्घोतृषदनाभिमन्त्रणात्
लुप्यते । आवाहनानन्तरमेव अध्वर्युणा ईक्षितः “सीदहोतरि”
ति वोक्तः तूष्णीं होतृषदनमवेक्ष्य तूष्णीं निरसनोपवेशने कृत्वा
तूष्णीं जानुशिरसा बर्हिरूपस्पृशति । मन्त्राणां क्रियाविशेषण-
त्वान्मन्त्रलोपेपि क्रियाया न लोपः । अथ रूगादापनमाह । न
प्रयाजा नाज्यभागौ । प्रधानस्य । “अग्निर्द्वित्राणियउग्रइवे” न्य-
ग्नेः । “त्वंसोमासिगयस्फानोअमीवहे” त्ति सोमस्य । “इदंविष्णु-
विचक्रमेत्रीणिपदाविचक्रम” इति विष्णोः । स्विष्टकृदादि लु-
प्यते प्रयाजा आज्यभागौ च । सौम्याप्यायननिन्हवौ च पूर्वत्क-
र्तव्यौ । एवमपराह्णेपृषत् । अयं तु विशेषः । “इमामेअग्नेसमिध-
मि” ति तिस्र ऋचः सामिधेन्यः । पूर्ववद्देवता आवाहयेत् । या-
ज्यानुवाक्यानां विपर्यासः । पूर्वाह्णे ये उक्तानाः पाणयः तानपराह्णे
न्युञ्जानु कुर्युः । ये न्युञ्जास्तानुत्तानानिति ॥ एतयोरुपसदो-
र्मध्ये या पूर्वाह्निकी सा पूर्वाह्णे कर्तव्या । अपराह्णे अपराह्निकी
कर्तव्या । औपवसथ्येहनि उभे अप्युपसदौ पूर्वाह्णे एव कुर्यात् ।
औपवसथ्य उभे पूर्वाह्णे इति वचनात् ॥

अथ साग्निचित्ये सोमे विशेषः ॥ प्रथमस्यामुपसदि समा-
प्तायां “चित्यग्निभ्यः प्रर्णायमनेभ्य” इति प्रेषितः पुरीष्यग्नि-
चित्येन्वाह यदि होता दीक्षितः । अदीक्षिते होतरि यजमानो
ब्रूयात् । यत्र संप्रेष्यत्यध्वर्युः तस्य पश्चात्पदमात्रेवस्थाय आभि-
र्हिकृत्य “पुरीष्यासोअग्रनय” इत्येतामृचमुपांशु सप्रणवां त्रिरुक्त्वा
तिष्ठन्नेव “भूर्भुवस्वरि” ति वाचं विसृज्य “प्रणयते” ति उच्चैर्धृष्या-

त । ते यदि संप्रेष्य व्रजेयुः तथागति अनुब्रुवन्ननुव्रजेत् । आगत्य प्रक्रमस्थाने पूर्ववद्वाचं विसृज्य “प्रणयते” ति ब्रूयात् । संचितेग्नौ छन्दोगैः अनुगाने कृते अग्निपुच्छस्य पश्चान्निरसनोपवेशने कृत्वा अभिर्हिकृत्य मध्यमेन स्वरेण “अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदा” इति एतामृचं त्रिः क्षमेत् । एतदपि होतर्गदीक्षिते यजमान एव कुर्यात् ॥ अथ साग्निचित्येनग्निचित्येग्निस्रणयं न पशुवन्धवत् ॥ अथ ब्रह्मा “आशूः शिशान” इति सूक्तं जपित्वा दाक्षिणतोग्नेः साग्निचित्ये तु दाक्षिणतोग्नेर्वैद्वेदि उपविशति । वसोर्धारां चोपगच्छति वसो-
 धारा नाम होमः । औपवसुध्वेदनि प्रथमाथा अग्निप्रणयनीयायाः ऊर्ध्वं स्वरादिनियमो नास्ति । यथेच्छायां मन्द्रादीनामन्यतमो ग्रा-
 ह्यः । उच्चैरेव अंबुवुवलात् ॥ अथ साग्निचित्ये विशेषः ॥ अ-
 ग्निप्रणयनीयानन्तरं वैश्वानरीयेष्टिर्भवति मध्यमस्वरेण । “वै-
 श्वानरोअजीजनदग्निः ष्टुष्टेदिद्वी”ति याज्यानुवाक्ये । प्रधान-
 म्य । केषांचिदध्वर्यूणां मते कृत्स्नेष्टिर्भवति । तस्याः प्रयोग उच्य-
 ते । तस्यां प्रयाजानुयाजा भवन्ति । नस्विष्टकृत् । आमन्त्रितः स्था-
 नाचमने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य अग्निपुच्छस्य पश्चादवस्थाय ।
 “नष्टः प्रवक्तु” इत्यादि । आवाहने “अग्निमग्नआवह सोप-
 मावह अग्निर्वैश्वानरमाकह आवहजातवेदः सुयजायजे” त्यावाह्य
 देवांराज्यपां इत्यादेर्लोपः । चार्त्रेणावाज्यभागौ । प्रधानस्योक्ते
 याज्यानुवाक्ये । स्विष्टकृदादि लुप्यते आसूक्तवाकात् । सूक्तवा-
 क । श्रुतीष्टिशेषः कर्तव्यः संस्थानपूवर्जम् । सूक्तवाके “अग्निरि-
 दं० अग्निर्वैश्वानरइदं० अस्यामृचेद्वात्रायां देवं गमायामि” त्यादि ।
 देवांराज्यपाइत्यादेर्लोपः । पूर्ववदागूः ॥ अथ साग्निचित्येनग्नि-
 चित्ये हविर्धाने प्रवर्तयन्ति पूर्वकारिणः तदा होता शुचिर्भूत्वा दा-
 क्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्य चक्रस्य यद्रुर्म तत्पादयोर्मध्ये यथा य-

वति तथा पश्चात्त्रिपदमात्रे देशे स्थित्वा प्रेषितोग्रेऽभिर्हिंकारात् “त्वं-
 त्रिप” इत्यनेन मन्त्रेण पादस्य पाष्णीं अस्पन्दयन् प्रपदेन दक्षि-
 णापांशुंस्त्रिरुद्रपेत् सक्नुमन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । अथाभिर्हिंकृत्य “यु-
 जेवांब्रह्मपूर्य” मित्येतां तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । अस्यास्तृतीये वचने अ-
 र्द्धर्च आरमेत् यावदध्वर्यवो गच्छन्ति । गच्छन्तु तेषु तिष्ठन्ने-
 वावशिष्टमर्धर्चमुक्त्वाऽनुव्रजन्नुत्तरा अन्वाह । “प्रेतांयज्ञस्ये” ति
 तिस्रः । “यमेइवयतमानेयदैकीम” त्येका । “अधिद्वयोरदधा”
 इत्येकम् । अस्या अर्द्धर्च आरमेत् । अव्यवद्धा चेद्रराटी । अथ-
 बद्धायां रराट्यां तामीक्षमाणः “असंयत” इत्यर्धर्चेन “विश्वारूपा-
 णी” त्येतमुपसन्तनोति । अस्या अर्धर्च आरमेत् । मेथ्याव-
 निहतौ चेत् मेथ्योरुपनिहतयोः “; त्रिनाक्रमस्त्यादि” त्यर्धर्चेन
 “परित्वागिर्वण” इत्येतां परिधानीयाभुपसंतनोति । केचिदध्वर्य-
 वः पूर्वमेव मेथीहननं कृत्वा पश्चाद्रराटीवन्धनं कुर्वति तैः सह प्र-
 येगे “परित्वागिर्वण” इत्येतामुक्त्वा “विश्वारूपाणी” ति परिद-
 ध्यादिति के चिदाचक्षते । वृत्तिकारस्तु यथामूत्रमेवानुवचनं
 कर्तव्यमित्याहुः । तत्र बद्धायां रराट्यां मेथ्योरुपनिहतयोरिति भू-
 तकालविशिष्टत्वेन तयोः श्रवणात् प्रक्रमस्थाने तिष्ठन्नेव “भूर्भु-
 वः स्वरि” ति वाचं विमृजेत् ॥ अथाग्नीषोमौ प्रणेप्यत्सु पूर्वकारि-
 षु होता तीर्थेन प्रविश्याग्नीध्रीयायतनं सदश्चोत्तरेण गत्वा पूर्व-
 या द्वारा पत्नीशालां प्राविश्य उत्तरेण शालामुखीयमतिव्रज्य
 तस्य पश्चान्नरसनोपवेशने कृत्वा प्रेषितोभिर्हिंकृत्य “सावी-
 हिंदेवप्रथमायपित्र” इत्येकां कल्पजां त्रिरन्वाहासीनः । अस्या-
 भ्नुतीयवचने अर्धर्च आरमेत् यावदध्वर्यवो गच्छन्ति । गच्छन्तु
 तेषु शिष्टमर्धर्चमासीन एवाक्त्वा अनुव्रजन्नुत्तरा अन्वाह “प्रैतुब्र-
 ष्मणस्पति” रित्येका । “होतादेवोअमर्त्य” इति तिस्रः । “उपत्वा-

धेदिवेदिव” इति तिस्रः । “उपप्रियंपनिमतमि” त्येका । अस्या अर्धर्च आरमेत् । आग्नीध्रीये निहितेभिह्वयमाने “अगन्मविभ्रत” इत्यर्धर्चेना “धेजुपस्वप्रतिहर्षत्” इत्येनामुपसन्तन्त्ये “पितुमाँइवक्षप” इति चतुर्मात्रप्रणयेनोपरमेत् । उत्तरेणाग्नीध्रीयमतिव्रजस्वध्वर्युपु स्वयमप्युत्तरेणाग्नीध्रीयमतिव्रज्य सोममनुव्रजन्हविर्धानं गच्छेत् । अप्रेषित एव “सामोजिगानिगातुविदि” ति तिस्रः । “तमस्यराज” त्येका । अर्द्धर्च आरमेत् । प्रपाद्यमानं राजानमनुप्रपद्येत “दाधारदक्षमि” त्यर्द्धर्चेन । “अन्तश्चप्रागा” इत्येका । “ध्येनानंयोनिमि” त्येका । “अस्तभ्राद्यामनुर” इत्येपा परिधानीया । क्षेमचार-श्चेद्यजमानः तदा “एशवन्दस्त्रे” त्येतया परिदध्यात् । प्रक्रमस्थाने उपविश्य “भूर्भुवस्वरि” ति वाचं विसृजेत् । अथ ब्रह्मा होतृवदवस्थानवर्जमपरेण वेदिमतिव्रज्य दक्षिणतः शालामुखीयस्य निरमनोपवेशने कृत्वा ततः स ब्रह्मा होतारमनुत्थाय यथेतमप्रतो व्रजेत् यदि न प्रणयेत्तन्नामति दक्षिणतो व्रजेत् । जपति “आशुः शिशान” इति सूक्तम् । प्राप्य हविर्धाने गृहपतये राजानं प्रदाय हविर्धाने अग्रेण अपरेण वातिव्रज्य दक्षिणत आवहनीयस्योपविशेत् । एतद्ब्रह्मामनं पशौ प्रातश्चावपाहोमात् । अथ यदि अग्रेण हविर्धाने गच्छेत् तथामति प्रत्येयात् । सामहविर्धाने प्रपाद्यमाने पुन स्तत्रैवोपविशेत्तृष्णीम् ॥

अथाग्नीषोमीयेण पशुना चरन्ति ॥ दण्डप्रदानान्तं कर्म उत्तरवेदिमपीपे भवति । तस्य ऐन्द्राग्नकल्पः । विशेषस्तु च्यते । नात्र पश्चिष्टिः । इष्टेर्निरूहशेषत्वात् । उत्तरवेदेः पश्चान्निरमनोपवेशने कृत्वा यूवाञ्जनीया अन्वाह । ततस्तीर्थेन प्रविश्य पश्चाद्दुत्तरवेदेः वस्थायाग्निमध्रनीया अन्वाह । पुनस्तीर्थेन प्रविश्य “नमः प्रवक्र” इत्यादि । आवाहने वैकल्पिकावाज्यभागात्वाच्च “अग्नीषो-

सत्त्वावह वनस्पतिमावह देवाँ आज्यपां" इत्यादि । प्रवृत्ताहुती-
हुत्वा प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपाद्य दण्डं प्रदाय तमग्रतः कृत्वोत्तरेण
हविर्धाने अतिव्रज्यं पूर्वया द्वारा मद्ः प्रविश्य उत्तरेण यथास्वं
धिष्यञ्चानतिव्रज्य होतृपदनाभिमन्त्रणादि स्मृगादापनान्तं करोति
होता । मैत्रावरुणस्तु स्वस्य धिष्यस्य पश्चादवतिष्ठते । अथ
प्रयाजाः । पर्यन्यनुवचनधुपप्रैषः अधिगु स्तोकानुवचनमु-
त्तमप्रयाजाः । आज्यभागौ । वपायागे विशेषः । "अग्नीषोमाग्नि-
संभुम" इत्यनुवाक्या "हो० दग्नीषोमौच्छागस्यवपाया० जुपेतां
ह० जयुवमेतानी"ति याज्या । चात्त्राव्यमार्जनं कर्तव्यम् । निषे-
धस्यैष्टिकविषयत्वात् । अथ पुरोडाशयागः । "अग्नीषोमायो अग्र-
वामि" त्यनुवाक्या । "हो० दग्नीषोमौपुरोडाशस्यजुपेतांह० ज-
आन्यन्दिवोमातरिश्वाजभारे"ति याज्या । अथ माग्निचित्ये विशे-
षः । अथ पुरोडाशस्त्रिष्टकृतः पुरस्तादेव स्मृचा हवींष्यन्वायातयेयुः
पूर्वकारिणः । तत्र देवताः । अग्निर्गृहपतिः, सोमो वनस्पतिः, सवि-
ता सत्यप्रसवः, बृहस्पतिर्वाचस्पतिः, इन्द्रो ज्येष्ठः, मित्रः सत्यः, व-
रुणो धर्मपतिः, रुद्रः पशुमान् पशुपतिर्वा, इत्यष्टौ देवताः । आसां
याज्यानुवाक्या उपांशु प्रयोक्तव्याः । याज्यासु देवतादेशो न क-
र्तव्यः । अन्वायातयत्वात् । "त्वमग्नेबृहद्रयोहव्यवाडग्निरजरः पि-
तानः" इत्यादिमूत्रपठिताः षोडश ऋचः । अथास्मिन्नेव स्थाने
सर्वपृष्ठमङ्गकानि चेदृचा यातयेयुः । तेषां देवताः अग्निर्गायत्र-
स्त्रिवृद्राथन्तरो वामान्तकः, इन्द्रस्त्रैष्टुभः पञ्चदशो वार्हतो ग्रैष्मः,
विश्वेदेवा जागताः सप्तदश वैरूपा वार्षिकाः, मित्रावरुणात्रानुष्टु-
भावेकविंशौ वैराजौ शारदौ, बृहस्पतिः पाङ्कः त्रिणवः शाकरो हे-
मन्तिकः, सवितातिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशो रैवतः शैशिरः, अदीतिर्विष्णु-
पत्नी, अनुमतिः, वैश्वानरः, कः एवं दश देवताः । आसां याज्यानु-

वाक्याः “समिद्धिशामशयानस्ववेदि” त्याद्याः सूत्रपठिताः षो-
डशर्चः अग्न्यादीनामष्टानां याज्यानुवाक्याः । “वैश्वानरोअजी-
जनत्पृष्ठोदिवी” ति वैश्वानरस्य । “कोअद्ययुक्तेधुरिगाकृतस्ये”
ति द्वे कस्य । अत्राप्यन्वायात्यन्वाद्दुर्पाद्युत्वादिधर्मो वेदितव्यः ।
अथ सांग्रिचित्त्येऽनग्रिचित्त्ये च पशुपरोडाशस्विष्टकृत्पकृतैवत् ॥

अथ होवैर्यागः । “अग्नीषोमाय आहुति” मित्यनुवाक्यम् ।
“हो० दग्नीषोमाञ्छागस्यह० आन्तामद्य० यस्तान्तू० करवाग्नी-
षोमोऽजुपेतां० अग्नीषोमहविषः प्रस्थितस्ये” ति याज्या । वन-
स्पतियगे “देवेभ्य” इत्यनुवाक्या । “होवा० न्वस्य० यत्राग्नेरा-
ज्यस्यहविषः प्रि० यत्रसोमस्याज्यहविषः प्रि० यत्राग्नीषोमयो-
ञ्छागस्यहवि० नित्यत्रवनस्पतेः प्रियापाथांसी” त्यादि । इत्थमेव
स्विष्टकृति अयाडिति विशेषः । सूक्तवाक्यैरे “अग्निमग्ने” त्या-
दि । “युक्तेभ्य आज्यं युक्तेभ्योमायाज्यं वनञ्जग्नीषोमाभ्याञ्छागं सू-
पस्ये” त्यादि । “सोमायाज्येनाग्नीषोमाभ्याञ्छागेनायस्तान्तमेदस्तः
प्रतिपचत” इत्यादि । आपयजैरङ्गैरैरनभिपरिहारे प्रयतेरन् ।
आग्नीध्राच्चेदाहरैर्युः उत्तारेण हांतागपतिक्रम्य प्रत्यानीयाग्रतो
निदध्यात् । शाग्मित्राच्चेदाहरैर्युः दक्षिणेन वैश्वानरुणं गत्वा अग्रतो
निदध्यात् । मवनीये तु पुनः अंजनाहरणं भवति । अथानुया-
जादि वेदहरणान्तं करोति । वेदग्रहणकाले “उदास्ये” ति मुद-
सो निष्क्रम्य “वेदोमी” ति वेदं गृह्णीयात् । शाग्यमुग्नीये प-
त्नीसंयाजाः । नेदमादिषु हृदयमुग्नीषोमासन्मर्वागनुयन्त्यायाः ।
अथयुवशादाज्येडान्तोऽग्नीषोमीयः । अथ वा उपवस्य यान्तमेव
यज्ञन्तन्वत् इति ब्राह्मणवचनात् आग्नीषोमासन्मर्वागनुयन्त्यायाः । अस्या
तु यद्यग्रतो हविर्घातेन गतस्तदा तेनैव प्रत्येन्य यदि न अग्नेण
गतस्तदा अपरेणैव प्रत्येत्य भर्षप्रार्थाश्चेत्तानि जुहोति । इत्या नि-

पक्रमति । अथ वमनीवरीषु परिरुद्धियमाणाम् दीक्षिता ऋत्विजो
निष्क्रम्यासीरन् । समाप्तोऽग्नीषोमीयः पशुः ॥

अथ यस्यां रात्रौ अग्नीषोमीयः समाप्यते तस्या रात्रेश्चतुर्थे
यामे प्राक् पक्षिणां प्रवादात् प्रातरनुवाकार्थमध्वर्युणा संप्रेषितो
वाग्यतस्तीर्थेन प्रपद्य आग्नीध्रीं दक्षिणं जान्वाच्य आहुतं जुहु-
यात् “आमन्यान्मामन्वात्पाही” त्यनेन । अथ आवहनीये
जुहोति । “वाग्रेण अग्रएत्वि” ति प्रथमाम् । “वाचन्देवीमनो-
नेत्रामि” ति द्वितीयाम् । आतः समानं ब्रह्मणश्च अत्रस्था-
नवर्जं हुन्वा दक्षिणत आहवनीयस्योपविशेत् । उभयोर्मन्त्रयोर्वा-
श्रूपा मरस्वती देवता । अथ होता हविर्धानं गत्वा पूर्वद्वारि मत्य-
द्भुमुखस्तिष्ठन् “ऊर्वतरिक्षंवीही” ति रराटीमभिमृशति । ततो “दे-
वीद्वारावि” ति दक्षिणेन पाणिना दक्षिणां द्वार्याः स्थूणामभिमृ-
श्यात्तरामपि द्वार्याः स्थूणामनेनैव पाणिनाभिमृशति । मन्त्रस्तु
सकृदेव द्विवचनलिङ्गात् । के चिद्बुभाभ्यामुभे अपि द्वार्ये युग-
पदभिमृशन्ति तद्युक्तं यत्नाभावात् । यत्रोभाभ्यां पाणिभ्याम-
भिप्रेतं कर्म तत्र यत्नं करोति नानापाणिभ्यामभिपद्येतेत्यादौ ।
दक्षिणं प्रतीयादनादेश इति परिभाषाविरोधाच्च । अतः पर्याये-
णाभिमर्शनं कर्तव्यम् । ततः प्रविश्य युगधुरावन्तरे प्राङ्मुखः
स्थित्वा निरमनोपवेशने कृत्वा उपविश्य प्रातरनुवाकमनुब्रूया-
न्मन्त्रेण । “आपोरेवतीरि” त्येका प्रातरनुवाकस्य प्रतिपत् । अ-
थोपप्रयन्त इत्यारभ्य आग्नेर्यौपमाञ्जिनेषु त्रिषु क्रतुषु गायत्र्यादी-
नि छन्दांभि मूक्तानि मूत्रकारैः । तेषु सर्वेष्वपि छन्दःसु एव ए-
कैकं मूक्तं गृह्णीयात् । नान्यैराग्नेयम् । गायत्रमत्यावपेद्ब्राह्मणस्ये-
ति वचनात् । आग्नेयगायत्रपञ्चप्रतीकानि गृह्णीयात् । यथास्था-
नं ध्रुवाणि मङ्गलानीति वचनात् । “अगन्ममहातारिष्मेडेद्या-

वापृथिवी” इति त्रीणि सूक्तानि अधिकानि भवन्ति । इत्यन्नं क्रिय-
माणे यावानृक्समूहः सम्पद्यते सोपरिमितप्रातरनुवाको भवतीति
वेदितव्यम् । अयमेव प्रातरनुवाको ब्राह्मणे नियततयाभिहितः ।
तस्मादपरिमितेष्वानूच्यन्ते इति ॥

अथ प्रयोगकर्तृणां सौकर्यार्थं प्रातरनुवाकस्य सूक्तानामा-
द्यन्तानि गृह्यन्ते । अभिहिङ्कृत्य । “ आपोरेवती० गृणतेवयो-
धो ३ मुपप्रयन्तोअध्वरं० अग्नेपक्षिंस्वन्दमो ३ मवानोअग्ने० हो-
तागृणीतउक्थो ३ मग्निमीडेपुगं० सचस्वानःस्वस्तयो ३ मग्नि-
न्दतंवृणीमहे० इमस्तोमञ्जुवस्वर्नो ३ वषीष्ट्वाहिमिपेध्य० उक्थो-
रग्निवृहद्धानो ३ त्वमग्नेवसूरिह० बर्हिरामादायावसो ३ मवोध्य-
ग्निः समिधाजनीनां० दिवीदरुद्वममुख्यं च मश्रो ३ मग्ने म-
हानममाय० यूयंपातस्वस्तिभिः सदानो ३ मेनावोअग्निनमसा०
अग्निर्जनायदाशुषो ३ मग्नेवाजस्यगोमतः० रक्षसोदहप्रतो ३
अनस्यगोपा अजनिष्टजागृविः० महमस्पुत्रमाङ्गरो ३ मग्निन्तं
मन्येयोवसु० इपंस्तोतृभ्यआभरो ३ म्प्रतिप्यामूनरीजनी० उपः
शुक्रेणशोचिपो ३ मुपोभद्रेभिरागहि० गीर्भिः कण्वाअहूपतो ३
मिदंश्रेष्ठंज्योतिषां ज्योतिरामात्० अदितिः सिन्धुः पृथिवीउत-
तद्यो ३ म्प्रत्युंअदर्श्यायती० उपाउच्छंदस्त्रिधो ३ मुपस्तच्चित्र-
माभरा० अथानोविश्वामौभगान्पावहो ३ मेताउत्पाउपमः के-
तुमक्रत० गात्रोनव्रजंव्युपाआवर्तमो ३ म्महानोअद्यवोध्य० सु-
जानेअश्वमुनृतो ३ मेपोउणंअंपूर्या० अविदियाभिस्सीतमी ३
यदद्यस्थः परावति० अवोचामवहन्नमो ३ माभान्यग्निस्वस्यमा-
नीकं० आविश्वान्यमृता सौभगानो ३ मतारिण्य तममस्पारमस्य०
यूयंपातस्वस्तिभिः सदानो ३ मिमाउवांदिविष्ट्य० उतक्षिगन्ति
सुक्षितो ३ मश्विनावर्तिरस्मदा० उषर्बुधोवंहन्तुसामपीतयो ३ म-

बोध्यग्निर्जर्मउदेतिमूर्यो व्योवांहविष्मान्मनसाददर्शो ३ मीडेद्यावा
 पृथिवीपूर्वचित्तये० अदितिः सिन्धुः पृथिवीउतद्यो ३ म्प्रतिप्रि-
 यतमंरथं० माध्वीममश्रुतंहवो ३ मि”ति । आद्योत्तमे त्रिर्भूयात् ।
 यदा महत्यां रात्र्यां प्रातरनुवाकः प्रारभ्यते तदा “ईडेद्यावापृथि-
 वीय ” मावर्तयेत् आतमभोपधातात् । अथ प्रभाते ईडेद्यावीय-
 स्योत्तमामनुब्रुवन् पूर्वामनादुत्सृप्य “प्रतिप्रियतममि”त्युपसन्तनुया-
 त् पुनरुत्सृप्यद्वार्ये स्थूणे अन्तरेणाामीनः उत्तमस्वरेणा “भूदुपा”इत्य-
 नया परिदध्यात् । अथान्यः प्रकारः शताधिको द्विशतादर्वागनि-
 यतः । शतप्रभृत्यपरिमित इत्युच्यते । तस्य संसवादिषु प्रयोगो भवति
 तत्र त्वरता चिकीर्षितत्वात् । तस्यैवं क्लृप्तिः । “ आपोरेवती ”
 रित्येका “ उपप्रयन्त ” इति सूक्ते नवपञ्चके “ आवानोअग्न ”
 इति षट् “ अग्निमिड ” इति सूक्तं नवकम् । अथ तृचाः ।
 “ त्वमग्नेवमून्, अवोध्यग्निः समिधा, अगन्ममहा, एनावः, अग्ने-
 वाजस्य, जनस्यगोपाः, अग्निन्तमन्ये, प्रतिप्यामृनरी, उपोभद्रेभिः,
 इदंश्रेष्ठं, प्रत्युअदाशै, उपस्तश्चिब्रं, एताउत्पाः, महेनोअद्य, एपो
 उपाः, यद्व्यस्थः, आभात्यग्निः, अतारिष्य ” पञ्च । “ इमा-
 उवान्दिविष्टयः, अश्वनावर्तिः अवोध्यग्निर्जर्मः, इडेद्यावा ” पञ्च-
 विंशतिः “ प्रतिप्रियतमं ” नव । अयमेवार्थः श्लोकेनाभिहितो-
 न्यैः । ‘अभ्यासान्प्रतिपत्तिस्रः प्रतीकत्वयमुत्तरम् । यथा दैवतं
 प्रतिच्छन्दं स्तथा ब्राह्मं क्रमात्तदः । प्रतिप्रियतमं सूक्तं मङ्गलैश्चाधिकं
 शतम् । इति । तथा च शतमून्च्यमायुष्कामस्येति ब्राह्मणेभिहि-
 तम् । तत्र शतस्येयं क्लृप्तिः । “ आपोरेवती ” रित्येका अभ्या-
 सात्तिस्रः । “ उपप्रयन्त ” इति सूक्ते नवपञ्चके । “ आवानोअग्न ”
 इति षट् । “ अग्निमीड ” इति सूक्तं नवकम् । अथैकपातिन्यः ।
 “ त्वमग्नेवमून्, आर्वाध्यग्निः ” “ अगन्ममहे ” ति तिस्रः ।

“ एनावोअग्नि ” मिति द्वे । “ अग्नेवाजस्य, जनस्यगोपाः, अ-
ग्निन्नंमन्ये, प्रतिप्यासूनरी ” ति द्वे । “ उपोभद्रेभिः-इदंश्रेष्ठं, प्र-
त्शुअदशि ” द्वे । “ उपस्तश्चित्रं, एताउत्पा, महोनाअत्र, एषोउ-
पा ” इति द्वे । “ यद्वस्यः, आभान्यग्निः, अकारिष्णे ” ति
पञ्च । “ इमाउत्तामि ” ति द्वे । “ अश्विनार्यतिः, अशोअग्नि-
र्ज्वः, ईडेयावा ” पञ्चविंशतिः । “ प्रतिपियत्तमामे ” ति
नव । उत्तमाया अभ्यामेनेकादश । एवं शतं भवति । तस्य श्लो-
कः । तिस्रः प्रतिपदोभ्यामात्मतीकत्रयमुत्तरम ! तत्रच्छन्दस एकै-
का द्वे द्वे गायत्रवर्हिते । प्रतिपयत्तमं सूक्तं मद्भृत्यानि च तच्छ-
तम । आयुष्कामः शतं भूयादधोवाशक्त एव वा । इति ! ईडेया-
वीयस्य उत्तमया ऋचा आसूनदुच्छस्य मध्यमध्वरेण प्रतिपिय-
त्तमसूक्तं नवकमुपयन्तनुयात् । अव्य वाष्टामासन्नं भुवनं पुनरु-
च्छुर्यति तावद्यावद्द्वार्ये स्तोत्रेण अन्तर्गात्रिस्थतः । अथ उत्तमेन
स्वरेण परिदधाति । कथमनभ्याहतमाश्रावयन्नित यथाध्वर्यु-
राश्रावयन्नित यथाध्वर्युराश्रावयन्तं क्रमेण सर्वेषां यामानां प्रयोगं
करोत्येवमनेनापि परिदधता सर्वे यमाः प्रयोक्तव्याः । विश्विर-
त्नक्तव्यायां ऋणि च शतानि पष्टिश्रानृचयानि एवमादीनाम-
स्मिन्नेव समाप्ताये पूर्वोक्तन्यायेन यावत्प्रयोजनं सूक्तानि ज्ञेया-
नि । विस्तरभयान्नोच्यतेस्माभिः ॥

इति श्रीमञ्जनायर्भट्टविरचितायामाश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका-
यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथेषां प्रातरनुवाकानां मध्ये अन्यतमं प्रातरनुवाकमनुन्य
तत्रस्थ एव “ अपयिप्यहोतरि ” त्यध्वर्युणा उक्तः अनयिद्विष्णु-
त्यापोनप्त्रीया अन्वाह । “ प्रदेवत्राव्रह्मणेगातुगेति ” ति नव
ऋचः । “ हिनोतानेअध्वरंदेवयज्ये ” ति दशमीध । तत्र प्रथमाप-

ध्यर्धकारं ब्रूयात् सामिधेनीन्यायेन । द्वितीयाद्या ऋगावानं ब्रूयात् ।
 एवं च अर्थाद्वितीये आदाने पञ्चार्धर्चा अनुच्छसता वक्तव्याः ।
 यदि यजमानो वृष्टिकामः स्यात्तदा द्वितीयाद्याः प्रकृत्यैव ब्रूयात् ।
 प्रकृतिपक्षे पूर्वेष्वामर्धर्चेषु लिङ्गानि काङ्क्षेत् । अथ ग्रहणदे-
 शाद्देवयजनदेशं प्रति आवृत्तास्वेकधनासु “ प्रतिपदाय ” इति
 ब्रूयात् । तीर्थसमीपमागतासु “ आधेनव ” इति ब्रूयात् । तीर्थ-
 देशं प्राप्तासु “ समन्यायन्ती ” इति ब्रूयात् । तीर्थदेशे होतृचम-
 सेऽपां पूर्यमाणे वसतीवरीष्वेकधनासु समानीयमानासु “ आपो
 नदेवीरूपयन्तिहोत्रियमि ” इति उक्त्वा चतुर्मात्रप्रणवेनोपरमेत् ।
 प्रकृतिपक्षेप्यत्रावसानं भवति । आगतमध्वर्यु “ मवेरयोध्वर्या उ ”
 इति पृच्छति । “ उतेमनंनमुरि ” त्यध्वर्युणा प्रत्युक्तो निगदं
 ब्रुवन् गच्छन्तीनामेकधनानामभिमुखो भूत्वा गच्छेत् । तासु “ अ-
 ध्वर्यो ” इत्यादि “ विश्वेदेव्यावत ” इत्यन्तमनवानमुक्त्वा ता
 अपरेणातीत्योत्तरतास्तिष्ठेत् । तास्वात्मनोपरेण नीतासु “ यस्ये-
 न्द्र ” इत्यादि निगदशेषमनुब्रुवन्नागच्छेत् । “ तारिपोमंबयोप-
 त्यध्वभिरि ” इति तिस्रः । ऋगावानपक्षेप्यत्र सन्ततिः कार्या पा-
 ठसामर्थ्यात् । तिसृणामुत्तमामनुब्रुवन्नपरया द्वारा इविधानमुपप-
 द्येत । “ एताअग्मन्नि ” इति साद्यमानासु ब्रूयात् । सन्नासु
 “ आग्मन्नाप ” इत्येतया पविधाय ततो निष्क्रम्य पूर्वया द्वारा ह-
 विधानं प्रविश्य उत्तरां द्वार्यस्थूणामासाद्य राजानमभिमुख उप-
 विशेदनिरस्य तृणम् । “ प्रदेवत्रे ” त्यारभ्यानिगदादुत्तमस्वरा-
 च्छेत्स्वरं प्रयोक्तव्यम् । निगदप्रभृति “ आपोनदेवीरूपैत्ये ” तत्पर्यन्तं
 मध्यमस्वरेण । शेषं मन्द्रस्वरेण । अत ऊर्ध्वं प्रातःसवनमासमा-
 त्तमन्द्रस्वरेण । अथोपांशुमंज्ञकं ग्रहं हूयमानं तत्रस्थ एवाभिमुखो
 भूत्वा नुमन्त्रयेत् । “ प्राणं यच्छस्वाहात्वासुहवसूर्याय प्राणप्राणं मेय-

च्छे” ति अनुमन्त्र्य अनुप्राणनं कुर्यात् । तारीरस्थं वायुं नासिका-
द्वारेण बहिर्निर्गमयेत् । ततः अन्तर्गमसंज्ञकं ग्रहम् “अपानयच्छ
स्वाहात्वासुहवसूर्यापाणापानमैयच्छे” त्यनुमन्त्र्य अभ्यपानं कु-
र्यात् । बहिःस्थं वायुं नासिकाद्वारेण अन्तः प्रवेशयेत् । ततो
“व्यानायत्वे” त्युपांशुमवनं ग्राधानमभिमृश्य अथापोत्प्रीय-
स्थाने निरसनोपवेशने कृत्वा “भूर्भुवःस्वारि” ति वाचं विसृजेत्
प्रातरनुवाकाद्येतदन्तं वाग्यमनम् । अथ वहिष्पचमानमपर्णकाले
मैत्रावरुणो ब्रह्मा “द्रप्सश्चक्रन्दे” ति द्वाभ्यां द्वे आहुती जुहो-
ति । प्रत्यगुद्गाहवनीयादवस्थायेति विधिना । द्वयोः पचमानः
सोमो देवता । इति हुत्वा पूर्वकारिभिः सह सर्पणं कुरुतः । स्तो-
त्रार्थं तेषूपविष्टेषु मैत्रावरुणो निरसनोपवेशने कृत्वा प्राङ्मुख उ-
द्गातारमभिमुख उपविशति दक्षिणतो ब्रह्मा उदङ्मुख उद्गातारम-
भिमुखः । अथ होता आपोत्प्रीयारम्भस्थान एवासीनः तान्मर्वा-
नुपविष्टाननुमन्त्रयते “योदेवानामि”त्यनेन “भृयासमि” त्यन्तेन ।
अथ हुत्वाध्वर्युमुखौ सच्छन्दोगानां पृष्ठतः प्रशास्ता तत्पृष्ठतो दीक्षिताः
तत्पृष्ठतो ब्रह्मा अन्वज्जु च्छन्दोगा इति सूत्रान् समन्वारब्धौ “वीर्यत्र-
ह्यन्तोप्यासः प्रशास्तरि”ति प्रस्तोत्रा सोत्रायाऽतिनर्जितौ ब्रह्मा
मैत्रावरुणश्चातिसृजतः । “भृग्दिवन्तः सवितृपसृता” इति जपित्वा
“ॐस्तुध्वमि” ति उच्चैर्ब्रह्मा प्रातःमवने ब्रूयात् । मैत्रावरुणः
“स्तुतदेवेनसवित्रे”त्यादि “साम्ना ओमि” ति जपित्वा “स्तुध्वमि”
त्युच्चैर्ब्रूयात् । अथ मवनीयेन पशुना चरन्ति पूर्वकारिणां मार्ज-
नान्मग्नीषोमीयवत् । विशेषस्तूच्यते । “युषाय परिवीयमानये”
ति प्रेषितः पश्चादुत्तरवेदेनिरसोपवेशने कृत्वा अभिहिङ्गुन्य “कु-
वामुवासा” इत्येतां त्रिर्ब्रूयात् । अथाग्निमन्थनादि समाप्तम् ।
आवाहनादिष्वैष्टिकेषु निगमेषु यत्र यत्र यजमानशब्दो यदिभक्त्य-

न्तः श्रूयते तत्र तत्र तद्विभक्त्यन्त एव सुन्वच्छब्दो यजमानशब्दा-
दग्रे प्रयोक्तव्यः । अन्त्याद्धारियोजनादूर्ध्वमयं विधिर्न भवति ।
प्राक्त्रिंशत्साधुते यजमानदेवता । “ ॐ मन्वतीतिस्मिन्यज्ञे यजमा-
ने”त्येनयोरपि न भवन्ति । अथावाहने “ आवहदेवान्मुन्वतेयजमा-
नाये” त्यवसाय वैकल्पिकावाङ्मयभावावावाह्य “अग्निमाश्वह व-
नस्पतिमावह इन्द्रं वसुमन्तमावह इन्द्रं रुद्रवन्तमावह इन्द्रमादिसवन्तमृ-
भुमन्तं वैभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिवन्तं विश्वदेव्यावन्तमावह देवां
आज्यपां” इत्यादि । इन्द्रवसुमन्त इत्याद्याः मन्वदेवताः । आसां
त्र देवतानां प्रस्थितायाज्यासु ध्यातं कर्तव्यम् । समागानन्तरं प्र-
वृताहृतीर्जुहति वपस्कर्तारः अञ्छावाकर्तृजम् । क्रतुयाज्याक्रमे-
ण । अस्य होमस्य वपस्काराग्निपत्नत्वात् । अग्नीपोमीयेहनि
वरणे कृतेपि अस्मिन्नेवाहनि होमः कर्तव्यः । अथ प्रशास्त्रा
“नीर्थेनप्रपद्यस्वे” त्युक्तो मैत्रावरुणः स्थानाचमने कृत्वा प्रविश्य
स्वयमेव तूर्णीं दण्डं गृह्णाति । दण्डवदानवर्जमित्युक्तत्वात् ।
“यैवपतयेमेषमि” त्यध्रिगौ विशेषः । वपायागे विशेषः । “अग्ने-
नधमुपधारायेअस्मानि” त्यनुवाक्या । “हो० अग्निच्छागस्य वपा-
नामैसोजुपतांहविर्होतैर्यज” इति प्रेषः । “प्रवः शुक्राये” ति या-
ज्या । अथ ये पाशुका ऋत्विजस्ते चात्वाले मार्जयन्ते । के चि-
ध्रिपां वक्ष्यमाणधुपस्थानं ते सर्वे मार्जयन्त इत्याहुः । चात्वाले
मार्जयानन्तरं होता मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाग्नीध्र
इत्येते अश्वधुपधे स्थित्वा आदित्यप्रभृतीन्विष्ट्यानुपतिष्ठन्ते । आदि-
त्यप्रश्ने “अश्वनामश्वपत” इति मन्त्रेण । अथ तत्रस्था एव यृपा-
दित्वाहवनीयनिर्मन्थ्यानुपतिष्ठन्ते । निर्मन्थ्यो नाम यत्राग्निर्मन्थ्य-
ते तद्देशः । मथित्वा प्रविष्टाग्निरिति के चित् । अन्ये प्रसि-
द्धाः । “अग्नयः सगरा” इति मन्त्रेण । अथ मव्याहृतस्तवस्था

एव शामित्रोवध्यगोहचात्त्रालोत्करास्तावानुपतिष्ठन्ते । “अग्नयः सगरा” इत्यनेन । ऊवध्यगोहं षशोरान्त्राणां निखण्डदेशः । आस्तावो वहिष्पवमानदेशः । प्रमिद्धा इतरे ॥ पुनर्दीक्षणादृतस्तत्रस्था एव आग्नीध्रीयमच्छावाकस्य वाहं दक्षिणं मर्जालीयं स्वमित्येतानुपतिष्ठन्ते । “अग्नयः सगरा” इत्यनेनैव । अच्छावाकवादः अच्छावोऽग्निमिति स्थानम् । स्वरो ग्रहमादत्तदेशः । प्रमिद्धा इतरे । अत्रोत्तरेणाग्नीध्रीयं परिव्रज्य सद्ः पूर्वद्वारिं प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा सदीधिमूर्जान् “उर्वन्तरिक्षंवीही” ति आग्नीध्रवर्जाः । अथ द्वार्ये स्तृणेभिमृशन्ति “देवीद्वार” इति मन्त्रेण दक्षिणेन पाणिना परमिणेण । मन्त्रः सकृत् । अथ तत्रस्था एव अपराननेनैवोपतिष्ठन्ते । तत्र उपस्थिताश्चानुपस्थिता होत्रीयाश्चाथ पश्यन्त इतन्ततः शान्तपेक्षणा उपतिष्ठन्ते । उपस्थिता आदित्यप्रभृतयः । अनुपस्थिता होत्रीयादयः । ततः सर्वे “उरुशौलोकमनुनेषिविद्वानि” ति जपन्तो युगप देव सद्ः प्रविशन्ति । प्रविश्य प्रथमं नेष्टा उत्तरेण सर्वा विष्ट्यानुगत्वा स्वस्य धिष्ट्यस्य पश्चात्तरिषणोपवेशने करोति । अन्येषामप्येवमेव मार्गः । पोला तमपरेण गत्वा स्वधिष्ट्यस्य पश्चादुपविशति । ब्राह्मणान्छणी तावपरेण गत्वा स्वधिष्ट्यस्य पश्चादुपविशति । होताप्येतानपरेण गत्वा स्वस्य धिष्ट्यस्य पश्चादुपविशति । मैत्रावरुणोप्येवमेव । आग्नीत् आग्नीध्रीयशान्दां प्रविशति “उर्वन्तरिक्षंवीही” ति । “देवीद्वार” इति द्वार्ये स्तृणे । “उरुक्ष” इति जपन्मविश्य आग्नीध्रीयस्य पश्चादुपविशति । अथ सर्वे होत्रादयो “योअद्य होम्य” इति जपन्त । अत्रोपविष्टानामत ऊर्वमासवनममाप्तेर्यदा यदा सद्ःप्रमर्षणं वा प्राप्नोति तदा स्वं स्वं धिष्ट्यमुत्तरेण मार्गः । एवं ब्रह्मा आदित्यप्रभृतीन्धिष्ट्यानुपतिष्ठते । अयं तु विशेषः । पश्चात्सद्ः प्राङ्-

मुखः सर्दाभिर्मृश्य अपरे द्वार्येभिर्मृशति । तत्रस्थ एव पत्रीशाली-
यान्धिष्णानुपतिष्ठते समस्तांश्च । अपरया द्वारा सदः प्रविश्य द-
क्षिणपुरस्तान्मैत्रावरुणस्य निरसनोपवेशने कृत्वा “योअग्रसौ-
म्य” इति मन्त्रं जपति ।

अथैन्द्रैः पुरोडाशैरनुसर्वनं चरन्ति । “धानावन्तं क-
रम्भिणामि” त्यनुवाक्या । “होतायक्षदिन्द्रंहरिवांइन्द्रोधा-
नाअत्वि” ति प्रैषः प्रातःसवनलिङ्गकः । अयमेव प्रैषो या-
ज्या । इयान्विशेषः । इन्द्रमित्यादेशस्योद्धारः । होतायक्षदित्य-
स्य स्थाने आगृः । होतर्यजेत्यस्य स्थाने वपट्कारः । यथा “ये ३
यजामहेहरिवांइन्द्रोधानाजुपाणोवेतु ३ वौ ३पट्” इति । एवमन्य-
त्रापि यत्र कचन प्रैषेण यजति । तत्रादेशपदोद्धारवर्जमयं
विधिर्भवति । अथ स्विष्टकृतः । “अग्नेजुपस्वनोहविरि” त्यनुवा-
क्या । “होतायक्षदिन्द्रंपुरोडाशानामि”ति प्रैषः । “ये ३ यजामहेह-
विरग्नेवीहीवौपट्” इति याज्या । अथ द्विदेवत्यसञ्ज्ञकैर्ग्रहैश्चर-
न्ति । तदादौ वायव इन्द्रवायुभ्यां ग्रहो भवति “वायवइन्द्र-
वायुभ्यामनुव्रूही” त्युक्ते “वायवायाहिदर्शतेन्द्रंवायुइमेसुता”
इत्यनुवाक्ये । अनवानं पृथक् प्रणवे । “होतायक्षद्रागुमग्रेगां हो-
तायक्षदिन्द्रवायुअहते” ति प्रैषानवानम् । “अग्रंपिवामधुनां
शतितानां अभिष्टिभिरि” ति याज्या । अनवाने द्वयोरपि या-
ज्ययोरेक एवागृर्भवति । आदौ वपट्कारस्तु प्रतियाज्यं भवति ।
अत ऊर्ध्वं प्रातःसवने प्रयुज्यमाना याज्यानुवाक्या अनवानं
वक्तव्याः । इत उत्तरयोर्ग्रहयोः प्रैषावप्यनवानं वक्तव्यौ ।
अथ हृत्वैतद्ग्रहपात्रमाहरत्यध्वर्युस्तद्गृहीयात् । “ऐतुवसुः पुरु-
वसुरि” ति प्रातिगृह्य । मव्येनैव पाणिना दक्षिणस्योरोर्वसनम-
पनीय तस्मिन्पुरौ ग्रहपात्रं सादयित्वा आकाशवदङ्गुलिना पा-

णिना पिदध्यात् । अथ मैत्रावरुणस्य । “ अयंवाामत्रावरुणे ”
 त्यनुवाक्या । “ होतायक्षन्मित्रावरुणे ” ति प्रैषः । “ गृणान्नाज-
 मदग्निने ” ति याज्या । ऐन्द्रवायवं सव्येन पाणिना पिधाय
 दक्षिणेन पाणिना मैत्रावरुणं गृह्णीयात् । “ ऐतुवमुद्रिदद्रमुग्नि ”
 ति प्रतिगृह्य दक्षिणेनेन्द्रवायवं हृत्वा अभ्यात्मं सादापित्वोभावपि
 दक्षिणेन पाणिना पिदध्यात् । प्रतिग्रहणकाले भक्षणकाले च
 सव्येन पाणिना पिधानम् । अन्यदा दक्षिणेन । अथाश्विनग्रहस्य ।
 “ प्रातर्युजाविबोधये ” त्यनुवाक्या । “ होतायक्षदश्विनीनाम-
 त्ये ” ति प्रैषः । “ वाहृधानाशुभस्पती ” इति याज्या । इतरौ
 ग्रहौ सव्येन पाणिना पिधाय “ ऐतुवमुः सम्पद्रमुग्नि ” ति आ-
 श्विनं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य दक्षिणेनेतरावग्रतो नीत्वा उ-
 त्तरेण शिरः पर्याहृत्य अभ्यात्मतरं सादायित्वा त्रीण्यपि पात्रा-
 णि पूर्ववदसंस्पृष्टाङ्गुलिकेन पाणिना दक्षिणेनापिधाय अस्ते ।
 अथोन्नीयमानेभ्यः प्रेषितो मैत्रावरुणः अनभिहिङ्कृत्य “ आत्वा
 वहन्तुहरय ” इति नवर्चं सूक्तमन्वाह । आद्योत्तमे त्रिर्व्रूयात् ।
 “ होतायक्षदिन्द्रंमातः प्रातःसावस्ये ” ति प्रैषः । होता “ इद-
 न्तेभ्योम्यंमध्वि ” ति यजति । ततः प्रशास्त्रादयोध्वर्युणा नामभि-
 रादिष्टाः सन्तो यजन्ति । मैत्रावरुणो दण्डं निधायामीनो यज-
 ति “ मित्रं वयं हवामह ” इति । “ इदृत्वावृषभवयामि ” ति द्वा-
 ह्यणाच्छंसी । “ मरुतोयस्यहिक्षय ” इति पोता । “ अग्नेपत्नी-
 रिहावहे ” ति नेष्टा । “ उक्षान्नायवशान्नाये ” त्याग्निभिः । “
 सोमस्याग्नेवीही ” त्यनुवपदकारः । तथा चोक्तम् । “ सोमस्या-
 ग्नेवीही ” त्यनुवपदकारः प्रस्थितायाज्यासु शस्त्रयाज्यासु
 “ मरुत्वतीयेहारियोजनेमाहिमन्याश्विनेचतैरोअन्त्ये ” इति । अनु-
 वपदकारस्यागूर्नास्ति । सानुवपदकारेषु द्विरनुमन्त्रणं यत्र कचै-

कसम्प्रेषे द्वी वपट्कारौ समस्तावेव तत्र द्विरनुमन्त्रयेत न चा-
 गूर्त्तरस्मिन्निति । अथ होता आगतमध्वर्युम् “ अयाडग्नीदि ”
 ति पृच्छति । “ अयाडि ” त्यध्वर्युणा प्रत्युक्तः “ सभद्रमक-
 र्योन ” इति जपति । अथाश्विनमैत्रावरुणग्रहौ सव्येन पाणिना
 पिधाय ऐन्द्रत्रायमुत्तरेर्धे गृहीत्वा अध्वर्युरेव प्रयच्छेत् ग्रहमनु-
 त्तजन्नेव “ एपवसुः पुरुवसु ” रिति मन्त्रेण । “ ह्यतान्त-
 नूपावानस्तन्वस्तपोजा ” इति मन्त्रान्तः । ततोध्वर्युः “ उपह-
 यस्वे ” त्युक्त्वा पात्रस्थं सोमं द्वाभ्यामपि नामिकाभ्यामव-
 घ्राय “ वाग्देवीसोमस्यतृप्यत्त्रि ” ति मन्त्रेण भक्षयेत् । यदि
 तु तत्र प्रतिप्रस्थाता भक्षयति तमप्युपहृत्य भक्षयेत् । सर्वत्र सो-
 मभक्षणे वाग्देवीत्ययमेव मन्त्रो वेदितव्यः । ततोध्वर्युणा “ होत-
 र्युपहृत्यस्वे ” त्युक्त “ उपहृत ” इति व्रूयात् । सर्वत्रायमेव प्र-
 त्युपहर्तव्याचनमन्त्रः । ततोध्वर्युणा प्रतिभक्षितं किञ्चित्सावशेषं
 होतृचमनेऽवनीय अनाद्यस्यैवाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरुपहवामिष्ट्वा ना-
 मिकाभ्यामवघ्राय पुनर्भक्षयेत् । ताभ्यां च प्रतिभक्षितशेषं होतृ-
 चमस आनीय उत्सृजेत्पात्रम् । अथाश्विनं सव्येन पिधाय मैत्रा-
 वरुणमुत्तरेर्धे गृहीत्वाऽध्वर्युरेव प्रयच्छेत् अलुत्सृजन्नेव “ एपवसु-
 र्विदद्रमुरि ” ति मन्त्रेण “ ह्यन्तान्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा ”
 इति मन्त्रान्तः । ततोध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरुपहवामिष्ट्वा प्रथमं दक्षिणे-
 नावेक्ष्य पश्चात्सव्येनावेक्ष्य भक्षयेत् । ताभ्यां च प्रतिभक्षित-
 शेषं होतृचमस आनीयोत्सृजेत्पात्रम् । अथाश्विनं दक्षिणेन पा-
 णिना पिधाय “ ऐतुवसूनाम्पतिर्विश्वेषान्देवानांसमिदि ” ति
 मन्त्रेण होतृचमसमादाय सव्येन पाणिना तस्यारत्तिना स-
 व्योरोर्वसनमपनीय तस्मिन्नुरौ सादायित्वा विरलाङ्गुलिकेन
 सव्येन पाणिना पिदध्यात् । अथाश्विनमुत्तरेर्धे गृही-

त्वा दक्षिणेन शिरः समाहृत्य उत्तरेणानीय पूर्वसादितस्थाने पुनः सादयित्वाऽध्वर्यवे प्रयच्छेद अनुत्पृजश्चेव “एव-सुः संपद्गुरि” ति मन्त्रेण । ततोऽध्वर्युमितिप्रस्थात्रोरुप-हवमिष्ट्वा ग्रहपात्रं दक्षिणकर्णसमीपे नीत्वा पश्चात्सव्यकर्णस-मीपे नीत्वा भक्षयेत् । ताभ्यां च प्रतिर्भाक्षते शेषं होतृचमस आनीयोत्सृजेत्पात्रम् । अथ दक्षिणेन पाणिना होतृचमसमादाय भूमौ निधाय इडामुपहृत्यते । “उपहृतोऽस्येत्सुन्वन्व्यजमानोऽस्ययज्ञस्या-गुरउदचमशीये” ति तस्मिन्मुपहृत्य इति विशेष इडायाम् । उ-पहृत्यमानामुपोऽच्छन्ति चमसाश्चमसाध्वर्यवश्चमसिनो वा उप-हृभावांन्तरेडां प्राच्य इडाभक्षमङ्गत्वेन आचम्य चमसभक्षणं कु-र्यात् । “अध्वर्यु उपहृत्यस्वे” त्युक्त्वा होता स्वं चमसं द्विर्भक्ष-येत् । उक्तेनैव मन्त्रेण । सानुवपटकारेषु द्विर्भक्षणं मन्त्रेण प्रथमं तूष्णीं द्वितीयम् । प्रतिवपटकारं भक्षणं तूष्णीमुत्तरमिति वच-नात् । यदा तु शुक्रामथिनोः संस्त्रावं होतृचमसे अवनीतं वी-धायनमने तदाऽध्वर्युमितिप्रस्थात्रुपहवमिष्ट्वा भक्षयेत् । अस्मिन्प-क्षे ते प्रतिभक्षं कुर्वन्ति । केचिदुद्गातृचमसभक्षणं न कुर्वन्ति । उद्गातृचमसं नान्यो भक्षयत इति शास्त्रान्तरे निषेधदर्शनात् । ततः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छमीपितृनेष्ट्राग्नीध्राणां चममान्सकृद्भ-क्षयति । तं ते चमामिनमध्वर्युं चोपहृत्य यथास्वं भक्षयत्विति व-चनात् । एवं होतृवपटकारनिमित्ते भक्षे समाप्ते प्रशास्त्रादय आ-ग्नीध्रान्ताः स्वस्ववपटकारनिमित्तं स्वं स्वं चमसं द्विर्भक्षयन्ति । तत्र होतारमध्वर्युं चोपहृत्य । उभयोरीषं सभक्षन्वात् । तदाश्चमसान-ध्वर्युः प्रतिभक्षयति । एवं पर्वेपां वपटकारनिमित्ते भक्षे समाप्ते सर्वे चमसिनः स्वं स्वं चमसं समाख्यायं सकृत्सकृद्भक्षयन्ति । तत्र होतारमध्वर्युं चोपहृत्य ब्रह्मादयस्तु होतारमध्वर्युं चमसिनो

वा उपहृत । सर्वैः उपहृत इति प्रत्युपहवैः कार्यः । सर्वज्ञ “ वाग्देवी ” ति, भक्षणमन्त्रः । अथ सर्वे भक्षयित्वा “ अपाम सोमं शन्नोभवे ” त्याभ्यामृग्भ्यां यथाक्रमं मुखहृदये अभिमृशेरन् । प्रतिभक्षमिति के चित् । एतदाप्यायनं सर्वत्र सोमभक्षणे कर्तव्यमेकपात्रवर्जम् तथा चोक्तम् । सर्वत्रात्मानपन्यत्रैकपात्रेभ्य इति । “ आप्यायस्वसमेतुते सन्तेपयांसिसमुयन्तुवाजा ” इति द्वाभ्यामृग्भ्यां चमसानाप्याययन्ति । एतच्चाप्यायनं प्रातःसवने माध्यन्दिने वाद्योपाद्यानां चमसानां वा तृतीयसवने च आद्यानामेव नान्यत्र चमसानाद्योपाद्यान्पूर्वयोः सवनयोराद्यास्तृतीयसवने इति वचनात् । अथाप्यायितश्चसमान्दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तान्मादयन्त्यध्वर्यवस्ते नाराशंससञ्ज्ञका भवन्ति । एतस्मिन्कालेऽच्छावाकः स्थानाचमने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य उत्तरेणाग्नीध्रीयं परिव्रज्य पूर्वेण सद् आत्मनो धिष्णियदेशे निरसनोपवेशने कृत्वा अध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशखण्डमिडामिवोद्यम्य “अच्छावाक वदस्वे”त्युक्तोनभिहिङ्कृत्य “अच्छावोअग्निमवस” इति तृचमन्वाह । आद्योत्तमे त्रिर्ब्रूयात् । अस्य तृचस्योत्तमाया ऋचस्तृतीयवचने यः प्रणवस्तेन यजमानहोतरध्वर्योशीदिति निगदमुपसंतनुयात् अनवानं ह्यध्वमित्येवमन्तप् । समाप्तेस्मिन्निगदेऽध्वर्युर्होतर्युपहवं काङ्क्षते अच्छावाकस्य । अथ होता “प्रत्येतासुन्वन्यजमान” इत्यनेन निगदेनाच्छावाकमुयहूयते । अच्छावाक “उन्नीयमानाये” ति प्रेषितोऽनभिहिङ्कृत्य “प्रत्यस्मैपिपीषत्” इति सूक्तं चतुर्थमन्वाह । आद्योत्तमे त्रिर्ब्रूयात् “अच्छावाक यजे” न्युक्तः । “ प्रातर्यावभिरागतमि ” ति याज्या । उक्तो वषट्कारः । एतत्पर्यन्तं पुरोडाशशकलस्येडायामिवोद्यमनं भवति । अथ पुरोडाशशकलं निधाय स्पृष्ट्वादकं चमसं भक्षयेत् । नास्पृ-

ष्टोदकाः सोमं लभेरन् । “अध्वर्यु उपह्वयस्वे ” ल्युक्त्वा उ-
 क्तेनैव मन्त्रेण तूष्णीं द्वितीयं भक्षयति । अध्वर्युशा प्रतिभक्षिते
 पुनरध्वर्युमुपह्वय समाख्यानिमित्तं भक्षयति । भक्षयित्वा “अपाम
 सोमं शंतो भवे”त्याभ्यामृभ्यामाप्यायनं भुखहृदये जलेरभिमृशेरन् ।
 “आप्यायस्वभमेतुते मन्तेपयानि” इति चममाप्यायनम् । आप्यायितं
 चममं सादयति भोपि नाराशंसमज्जंको भवति । अथ पुरोडाश-
 शकलं गृहीत्वोत्थाय तत्रस्थ एव पूर्वोक्तक्रमेणादित्यवधुतीन्धि-
 प्यानुपस्थायाऽपरया द्वारा मदः प्रविशति पूर्ववत्पदादौ च । चा-
 भिमृश्योपस्थितांश्चानुपस्थितांश्चापस्थाय “उरुन्नो लोकमि” खे-
 तां जपन्निविश्य पश्चान्स्वस्य श्विष्टस्य निरसनोपवेशने कृत्वा
 “योअग्रसौम्य” इति जपति । होत्रादय अच्छावाकप्रवेशात्प्रागत्र
 विमंस्थितमञ्जरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीये प्राप्नुयन्ति । अच्छावाकोपि
 मदनि पुरोडाशशकलं प्रादयाचम्य उपविष्टोऽच्छावाके ब्रह्मापि वि-
 मंस्थितमञ्जरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीयं गच्छेत् । तत्र सर्वे हविरु-
 च्छिष्टमाग्नीध्रीयेऽध्वर्युणानीतं प्राग्नीयुः । अच्छावाकोपि पू-
 र्वया द्वारा निष्क्रम्याग्नीध्रीयं प्राप्याग्नीध्रीयमपीपे एव पुरो-
 डाशशकलं प्राश्य हविरुच्छिष्टं प्राग्नीयादित्येके । एतस्मिन्काले
 क्षुधात्तानां शरीरस्थित्वर्थं भोजनमपि भवति । अथ सर्वे मदः
 प्रविशन्ति विमंस्थितमञ्जरेण । सर्वेषूपविष्टेषु ऋतुयाजा भवन्ति ।
 तेषां प्रैपाः । “होतायज्ञदिन्द्रहोत्रादि” त्यादि प्रैपमु-
 क्तम् । एता एव याज्याः । याज्यास्त्वयं विशेषः । होतायज्ञादिति
 स्थाने आगूर्भवति । अनौयजेत्यस्य स्थाने वपट्कारः । मैत्राव-
 रुणो येन येन प्रैपेण यं यं प्रैप्यति स स तेन तेन प्रैपेण यजति ।
 मैत्रावरुणस्वात्मीयं प्रैपमुक्त्वा दण्डं निधायोपविश्य यजति । अ-
 ध्वर्युग्रहर्षाभ्यां “होतरेतयजे” ल्युक्त्वा होता तथैव यजति । ना-

नुवपदकारः । अथात्र वपदकर्तृक्रमः । होता पोता नेष्टा आग्नी-
 ध्रः प्रशास्ता होता पोता नेष्टा अच्छावाकः अध्वर्युः गृहपतिः ।
 अथाहृतं ऋतुपात्रं । वपदकारक्रमेणैव वपदकर्तारो भक्षयन्ति ।
 येषां याज्यासु प्रतिप्रस्थात्रा होमः कृतः ते तमेवोपह्वय भक्ष-
 यन्ति । स एव तेषां प्रतिभक्षयिर्ता । तस्मिंश्चैवोपह्व इति वचना-
 त् । अथ वहिष्पवमानानुशंसनेमाज्यशस्त्रं शंसेत् ऋतुपात्रभक्ष-
 णानन्तरम् । अध्वर्युः हातृपुरत आसीनः पराङ्मवर्तते । तस्मि-
 न्परावृत्ते होता “ सुमत्यद्रग्देपितामातरिष्वे ” त्यादिकं हातृजप-
 सञ्ज्ञकं मन्त्रं जपित्वा अनभिहिङ्कुत्य “ शोसावोमि ” त्युच्चै-
 राह्वयति । प्रातःसवने शस्त्रादिषु “ शोसावोमि ” ति व्यक्ष-
 र आवहः । पर्यायप्रभृतीनां चादौ व्यक्षर एव । सवनत्रयेपि श-
 स्त्रमध्ये व्यक्षर एव । आह्वयानुच्छ्रमन् “ भृग्निज्योतिरश् ” इ-
 त्यन्ते तूष्णींशंससञ्ज्ञकं मन्त्रं शंसेत् उपाशु सपणवमसन्तन्व-
 न् । स च त्रिपदो भवति । पदपदं तूष्णींशंसं शंसेदिति वचना-
 त् । पदपदो वा शंस्तव्यः । पदपदपक्षे पूर्वज्योतिःशब्देरग्रे-
 वस्येत् । तूष्णींशंसं शस्त्वाऽनुच्छ्रमन्निर्देवेद् इत्येतां द्वादशपदां
 निधिदं सन्दध्यात् । यथापठितमेव पदानि विग्राहं शस्त्वा उत्त-
 मेन पदेन प्रणुत्य “ प्रवोदेवाये ” ति सप्तर्चं सूक्तमुपसन्तनुया-
 त् । अस्याद्यासृचं त्रिः शंसेत् । अर्द्धर्चशो विग्राहम् । ऋगा-
 वानं वा विग्राहमेव वा । ऋगावानपक्षे तृतीये वचने सन्ततिः
 कार्यं द्वितीयाद्या अर्द्धर्चश एव शंसेत् । प्रातःसवने सर्वत्रार्ध-
 र्चशः शंसनमेव । आह्वयोत्तमया परिदध्यात् । सर्वशस्त्रपरिधानी-
 यास्वयं विधिर्भवति । एषा आज्यशस्त्रस्य कृतृप्तिः ॥

अथ शस्त्रपाठः प्रदर्शयते ॥ “ सुमत्यद्रग्देपितामातरिष्वे० इ-
 दंशोमस्यती ” ति जपित्वा “ शोसावोमि ” त्युच्चैरुक्त्वा । “ भृ-

रग्निज्योतिर्ज्योन्तिरग्नो ३ मिन्द्रीज्योतिर्भुवोज्योतिरिन्द्रो ३ सूर्योर्ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यो ३. मग्निर्देवेद्भः अग्निमान्विद्भः अग्निः सुषमित् होतादेववृत्तः होतामनुवृत्तः प्रणीर्यज्ञानां रथीरध्वराणामतूर्तो होता तूर्णिर्हव्यवाद् आदेवोदेवान्वक्षत् यक्षद्-ग्निर्देवोदेवान् सो अध्वराकरतिजाश्वेदो ३ प्रवोदेवायग्नेर्वाहैष्टमर्चास्मैगमदेवेभिराशनो यजिष्ठो वाहैरासदो ३ " तिः । " दो-मृतावाया० सहस्रसातमो ३ शोसावोनूरास्वसहस्रवत् " तिः । " प्रवोदेवाये " ति सूक्तं ब्राह्मणक्रमेण वा शमेत् । " भवोदे-य दीदिवांसमनः शर्माणि उननोब्रह्मन् मयन्ताविप्रः ऋतावा-यस्यं नूनोरास्वे " ति परिधानीय । अन्यत्ममानम् । उक्थवा-चि " घोपायंत्वे " ति शस्त्वा जपेत् अथोक्थशायजे " ति प्रेषितः । " अग्निन्द्रश्चदाशुपोदुरोण " इति याज्या । उक्तो-नुवपट्कारः । शस्त्रोपक्रमादारभ्य आवपट्काराद्वाग्यमनं कर्तव्य-म् । सर्वशस्त्रेष्वयं विधिः । अथाहृतमुक्थपात्रमध्वर्युमुपहृय द्वि-र्भक्षयेत् । सर्वत्र मानुवपट्कारे द्विर्भक्षणं मन्त्रेण प्रथमं तूर्णीं द्वितीयम् । ततः सर्वे चममिनः " अध्वर्यु उपहृयस्वे " त्युक्त्वा " चममिन उपहृयध्वमि " ति वा उक्त्वा उक्तमाप्यायनं चम-साप्यायनं च ॥

अथ शस्त्रप्रतिगरो उच्यन्ते ॥ शस्त्रादौ शस्त्रमध्ये चाहावे " ओ-सामोदैवे " ति प्रतिगरोः । विश्रुष्टे प्रतिगरो नास्ति । अपमाने " ओथामोदैवे " ति प्रतिगरोः । स एव प्रणवे प्लुतादिर्भवेत् । स एव प्रणवान्तेवमाने प्रणवान्तो भवति । आहावपूर्ववर्तिनि प्रणवे त्रिमात्रः प्रणवः प्रतिगरोः स आहावप्रतिगरेण सन्ततो वक्तव्यः । " ओ ३ शोसामोदैवे " ति । शस्त्रान्ते तु प्रणवस्त्रिमात्रः प्रति-गरोः । शस्त्रस्वरः प्रतिगरो भवति । अथ " ब्रह्मन्तोप्यामः प्र-

शास्तरि ” ति प्रस्तोत्रा स्तोत्रायातिर्सर्जितः ब्रह्मा “ भूरिन्द्रव-
तः सवित्रप्रसूतः ॐ स्तुध्वमि ”. त्युच्चैः । मैत्रावरुणः “स्तुतदे-
वेने ” त्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा “ स्तुध्व ” मित्युच्चैर्ब्रूयात् । स-
र्वस्तोत्रेषु मैत्रावरुणस्यायं विधिः । अथ प्रस्तोत्रा स्तोत्रान्ते एषे-
त्युक्ते अनन्तरमुद्गातुर्योहिङ्कारे शस्त्रायाह्वयिरन् प्रातः सवने । उ-
त्तरयोः सवनयोरेपेत्युक्तेऽनन्तरं यः प्रतिहारस्तदाह्वयिरन् । इ-
ति शस्त्रारम्भकालः ॥

अथ प्रउगशस्त्रम् । “ वायुस्त्रेगायज्ञपी ” रित्येवमाद्याः
पुरोरुक्स्त्रज्ञकाः सप्त ऋचः । “ वायवायाहिदर्शते ” त्येव-
माद्याः सप्त तृचः । तत्र यथाक्रमेण एकैकस्याः पुरोरुचः उप-
रि तृचं शंभेत् । द्वितीयां प्रउगे त्रिरिति वचनात् “वायवायाहिदर्श-
ते” त्येतामेव त्रिः शंभेत् । नाद्याम् । विश्वान्देवानित्येषां पष्टी ।
पुरोरुक्भ्यः आह्वानं कुर्यात् । “ वाचमहमि ” त्येषा पुरोरुक्वि-
कल्पेन शस्या । यदा त्वस्याः पुरोरुचो न शंसते तदा “पावकान”
इत्यस्य तृचम्याह्वावः कर्तव्यः । आह्वयोत्तमया परिदधाति । एत-
त्प्रउगं माधुच्छन्दसमित्युच्यते । एषा प्रउगशस्त्रकृतिः ॥

अथ शस्त्रपाठः । “हिभ्रुवस्वरो ३ शोमावो ३ वायुस्त्रे-
गायज्ञपीः साकंमन्मनमायज्ञं शिवोनियुद्धिः शिवामो ३ वायवाया-
हिदर्शते” ति त्रिः । “श्रुवीहवो ३ वायुक्थेभिः० सोमपीतयो ३
शोमावो ३ हिस्ववर्तनीनरादेवाप्रनीअभिष्टये वायुश्चेन्द्रस्यमुम-
खो ३ मिन्द्रवायु इमे० मश्वित्थाधियानरो ३ शोमावो ३ ह्वा-
व्याराजानाकत्वादक्षस्यदुरोणे रिशादमाभधस्थओ ३ म्मिचंद्रुवे
पूतदर्श० दधाते अपसो ३ शोमावो ३ दैव्याअध्वर्यूआगतंरथेन
सूर्यत्वचा मध्वायज्ञममंजायो ३ मश्विनायज्वरीरिपी० आयातंरु-
वर्तनो ३ शोमावो ३ मिन्द्रुक्थेभिर्भिन्दिष्टोवाजानांचवाजपतिः

हरिवांसुतानांसखो ३ मिन्द्रायाहिषिंत्रधानो० सुतेदीधण्वनैश्चनो ३ शोसावो ३ विश्वान्देवान्हवामहेस्मिन्यज्ञेमुपेशसः तद्मंयमागमन्दे-
वासोदेव्याधिया जुषाणाअध्वरेसदोयेयज्ञस्यदन्कृतः विश्वआपो-
मपीतयो ३ मोमांश्च० जुपन्तवन्हयो शोसावोवाचैममहन्देवीवाच-
मस्मिन्यज्ञेमुपेशमासरस्वनीहवामहो ई पावकानः सर० यज्ञन्दधमर-
स्वती ३ शोसावो ३ महोअर्णः सुस्वतीः ” परिधानीयया परि-
दध्यात् । “उक्थं वाचि श्लोकायत्वे”ति शस्त्वा जपः । “ वश्वेभिः
सोम्यमध्वि ” ति याज्या । उक्तोनुवपटकारः । आज्यशस्त्रवद्रक्ष-
विधिः चममाप्यायनवर्जम् । सर्वभक्षाश्चममा भवन्ति । अथ “
ब्रह्मन्स्तोप्यामः प्रशास्तरि ” ति श्रुत्वा ब्रह्मा पूर्ववदतिः सृजेन्मै-
त्रावरुणश्च ॥

अथ मैत्रावरुणशस्त्रम् । एपेत्युक्ते उद्गातुर्हिङ्कारेभिर्हिङ्क-
त्य “ शोसावो ३ मानोमित्रावरुणे ” ति स्तोत्रियस्तृचः ।
“ यातंसोममृतावृधो ३ शोसावोमानो गन्तरिशादमे ” ति अनु-
रूपस्तृचः । अन्यत्रापि स्तोत्रियानुरूपावित्युक्ते तृचौ वेदित-
व्या । “ अम्य सोमस्यपीतयो ३ शोसावो ३ प्रवोमित्रायगा-
यते ” ति पञ्चमं सूक्तम् । “ प्रमित्रयोर्वरुणयोरि ” ति नवमं-
म् । आहूयोत्तमया परिदध्यात् । उक्थं वाचि शस्त्वा जपः ।
“ आयातंमित्रावरुणे”ति याज्या । उक्तोनुवपटकारः । उक्थपात्र-
शेषं चममेवनीतमध्वर्युमुपहृय द्विर्भक्षयति । ततः सर्वीश्चमनात् न तं
चमामिनमुपहृय द्विर्भक्षयति । ततः सर्वे चमामिनः स्वं स्वं चममं
समाख्यानिमित्तं सकृद्भक्षयन्ति । प्रशास्तारमुपहृय चमामिनो वा
पूर्ववदाप्यायनं च । न चममाप्यायनम् बृहत्पृष्ठपक्षे “ मित्रं वयं
हवामह ” इति स्तोत्रियः । अनुरूपादि समाप्तम् । अथ “ ब्र-
ह्मन्स्तोप्यामः प्रशास्तरि ” ति श्रुत्वा ब्रह्मा पूर्ववदतिः सृजेन्मै-

त्रावरुणञ्च ॥

अथ ब्राह्मणाच्छीमशस्त्रम् । एपेत्युक्ते उद्गातुर्हिङ्गारे अभिहिङ्कृत्य “ शोसावो ३ मायाहिमुषुमाहिते ” ति स्तोत्रियस्तृचः । “ सुतावन्तोहवामहो ३ शोसावोमानोयाहिमुतावत ” इत्यनुरूपस्तृचः “ शोसावोमयमुत्राविचर्षण ” इति सप्तर्चाः । “ इन्द्रत्वा वृषभंवयमि ” ति नवर्चं सूक्तम् । “ उद्देदभी ” ति तिस्रः । तिसृणामाहृत्योत्तमया परिदध्यात् “ उक्थंवाची ” ति शस्त्वा जपः । “ इन्द्रक्रतुविदंसुतमि ” ति याज्या । उक्तोनुवपदकारः । मैत्रावरुणवद्भक्षविधिः । तत्र “ प्रतिप्रस्थातरूपद्वयस्वे ” ति विशेषः । बृहत्पृष्ठे तु “ इन्द्रमिद्गाथिनोबृहदि ” ति स्तोत्रियः । अनुरूपादि समानम् ॥

अथाच्छावाकशस्त्रम् । एपेत्युक्ते उद्गातुर्हिङ्गारे अभिहिङ्कृत्य “ शोसावो ३ मिद्राग्नीआगतमि ” ति स्तोत्रियस्तृचः । “ शोसावोमिन्द्राग्नीअपसस्वरी ” त्यनुरूपस्तृचः । “ शोसावो ३ नोशावृत्रहणाहुव ” इति तिस्रः । “ इहेन्द्राग्नीउपह्वय ” इति षडृचं सूक्तम् । “ इयंवामस्यमन्मन ” इति नव ऋचः । आहृत्योत्तमया परिदध्यात् । “ उक्थंवाची ” ति शस्त्वा जपेत् । “ इन्द्राग्नीआगतंमुतमि ” ति याज्या । उक्तोनुवपदकारः । ब्राह्मणाच्छंभिवद्भक्षः । बृहत्पृष्ठे तु “ इन्द्रेअग्मानमोबृहदि ” ति स्तोत्रियः । अनुरूपादि समानम् । अथ “ ब्रह्मन् स्तोप्यामः प्रशास्तरि ” ति श्रुत्वा ब्रह्मप्रशास्तारौ पूर्ववदतिष्ठजतः ॥

अथ माध्यन्दिनं सवनम् । संस्थिते सवने मृगतीर्थसर्पणं कुर्युः । तस्य विधिः “ शास्तः प्रमुही ” त्यध्वर्युणोक्तो मैत्रावरुणः “ सर्पते ” ति ब्रूयात् । ततो होता दक्षिणेनोदुम्बरीमितरे आजीवेन गत्वा सर्वे अपरया द्वारा निष्क्रम्य उत्तरया वेदि-

श्रोण्या वहिर्निष्क्रामन्ति । निध्नन्त्य किञ्चिद्दुदककार्यमावश्य-
कं चेत् तत्कृत्वा पुनस्तथैव वेदिश्रोण्या वेदिं प्रविश्य
सदः पश्चात्प्राङ्मुखः स्थित्वा आदित्यप्रभृतीन्विष्ट्यान् “अग्नयः
सगरा” इति मन्त्रेण सकृदेवोपस्थाय अपरस्यां दिशि मद्रोदार्ये च
पूर्ववदभिसृश्य यथास्वं विष्ट्यानां* पश्चान्निर्मनोपवेशने कृत्वा
“ योअद्यमौम्य” इत्येतं मन्त्रं जपति । एतन्मृगतर्षिर्मर्षणमित्यु-
च्यते ॥ एतस्मिन्काले ग्रावस्तुतु स्थानाचयने कृत्वा तीर्थेन प्रवि-
श्य अध्वर्युपथे स्थित्वा आदित्यप्रभृतीन्विष्ट्यान्च्छावाकवदुपस्थाय
हविर्द्धानस्य पूर्वद्वारं गत्वा हविर्द्धानशाखादार्यस्थूणे होतृवदभिसृ-
श्य उपस्थिताननुर्पास्थानांश्च पूर्ववदुपस्थाय “उन्नोलोक” मित्येतां
जपन् प्रविशति । तूष्णीं प्रवेशस्यमिति के चित् । दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्योत्तरस्याक्षशिरसः प्रागुदग्देशे स्थित्वा मन्त्रेण तृणं नि-
रस्य उपवेशनमन्त्रमुक्त्वा तिष्ठन्नेव “योअद्यमौम्य” इति जपित्वा
राजानमभिसुखोवतिष्ठते । अथ ग्रावस्तुते अध्वर्युरुष्णीपं प्रयच्छति
तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिः प्रदक्षिणं शिरः संमुखं वेष्टयित्वाऽऽस्ते ।
अथ प्रवृत्तेऽभिपत्रे अप्रेषित एव ग्राव्णोभिष्टुयान्मध्यमस्वरेण । एतत्प्र-
भृतिइदं सवनं, मध्यमस्वरेण भवति । अथाभिष्टवनम् । अनभिदिङ्कृत्य
“अभित्वादेवमत्रितरि”त्येतां त्रिर्ह्वयात् । “युञ्जतेमन” इत्येका ।
“आतुनइन्द्र” इत्येका । “ माचिदन्यदि”त्येका । “पैतेवदन्तिव”
त्यर्बुदं चतुर्दशर्चं सूक्तम् । अस्य सूक्तस्य प्रागुत्तमाथाः “आ-
वक्रञ्जमेप्रवोग्रावाण” इति सूक्ते अष्टचतुष्के आवपेत् । अनयोश्च
सूक्तयोर्मध्ये पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा पावमानीः “स्वादिष्टये”त्याद्या आव-
पेत् यावदभिष्टूयते सोमः । सघोष्ठेभिपत्रे “मुते अध्वर” इत्येतामर्बुद-
स्योत्तमामुपसन्तत्य तथा परिदध्यात् ॥ पित्रायोष्णीपं यजमानाय प्र-
यच्छेत् । ततऽस्तेनानुज्ञातः पुनरादाय यथारुचि त्रिनियोगं कु-

र्यात् ॥ अथापरमभिरूपमित्यारभ्य समानमन्यदित्येतेन सूत्रेण उ-
क्तमभिष्टवनं कुर्यात् । यथामूत्रमर्बुदमेवेत्येके । प्रवोग्रावाण इत्ये-
के । अनयोः संसवादिषु प्रयोगो वेदितव्यः । तत्र त्वराया अपे-
क्षितत्वात् । अथापरमभिरूपं कुर्यादिति गाणगारिराचार्यः । “आ-
प्यायस्वममेतुत” इति तिस्रः “प्रैतेवदन्त्रि”ति तृचः । एताः ऋच
अप्याय्यमाने “मृजन्तित्वा” दशक्षिप ऋचः “एतमुत्यं” दशक्षि-
पो “मृजन्ति” सप्तऋचः “मृज्यमानः सुहात्यृक् “सुपर्णावाचमक्र-
तोपश्वी”ति तृचः । एताः मृज्यमाने सोमे । “आदशभिर्क्षिपस्वतः”
“दुहन्तिमसैकां ” अधुक्षत्पिप्युपीमिपं ” “ ते अद्रयोदश-
यन्त्राम आशवः ” इति तृचः । एतद् दुह्यमाने । “ आ-
कलशेषुभावति पवित्र” इत्येके । “ आकलेशपुभावतिश्येनोवर्मवि-
गाहन” इति द्वे “ तृदित्वा अतृदित्वा ” इति तृचः एता आसि-
च्यमाने । अध्वर्युमकाशाद्बृहच्छब्दे श्रूयमाणे “बृहद्रदन्ति मदिरे-
णमन्दिने”ति चतुर्थीमृचम् । “ यदि ग्रावाणः मंहादेरन् तथा-
मति “माचिदन्यद्विशंसते”ति एतामृचमभिष्टुयात् “मुते अध्वर”
इत्येतया परिदधाति । समानमन्यत् । अथापरमभिष्टवनम् ॥ अर्बुद-
मेवैक इच्छन्ति “ प्रवोग्रावाण” इत्येतदेव सूक्तमेक इच्छन्ति ॥ इ-
त्यभिष्टवनम् ॥

अथ मैत्रावरुणो ब्रह्मा च माध्यन्दिनपत्रमानसर्पणार्थं पूर्व-
वद्रिपुङ्गोमौ हुत्वा पूर्ववत्सर्पणं करोति । “ब्रह्मन्स्तोप्यामः प्रशा-
स्तरि” ति प्रस्तोत्रा प्रीपते ब्रह्मा “भुवर्निन्द्रवन्तः सवितृप्रमृता ”
इति जपित्वा “स्तुध्वमि” त्युच्चैर्ब्रूयात् । मैत्रावरुणः “स्तुतदेवेने”
त्यादि । स्तुते माध्यन्दिने पत्रमाने । अंगारविहरानन्तरं दधिधर्मण
चरन्ति । यदि पत्रमर्गवान् क्रतुः स्यात् । “होतर्वदस्वे” त्युक्तः
“उत्तिष्टतावपश्यते” त्येतामृचमनवानमाह । “श्रातं हवि” रित्यु-

क्तः “श्रातंहविरोष्विन्द्रे” त्येताभृचमनवानमाह । ऋगावानमेके । यजेत्युक्तः “श्रातमन्यऊधनिश्रातमग्नावि” त्यनवानं यजति । “अग्नेवीही” त्यनुवपट्कारः । “दधिधमेस्याग्नेवीही” ति वा । धर्मवद्भक्षविधिः । “मयित्यदिन्द्रिषवृहदि” ति भक्षणमन्त्रः । ये धिष्यन्तः निष्क्रम्य गच्छन्तः सन्तौष्वर्युभिरङ्गारविहरणं कृतं तदा इदं प्रायश्चित्तं धिष्यस्वामी स्वाधिष्यस्य पश्चात्स्थितो न भवति चेदित्यर्थः । पुरस्तात्स्वस्य धिष्यस्य निरमनोपवेशनं कृत्वा उपहवनथाचनं यजमानादिष्ठा “परिन्वाग्नेपुरं वयमि” ति जपेत् ऋवम् । अथ सवनीयपुरोडाशैश्वरानि । तेषां पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा पशुपुरोडाशेन चरन्ति । पुरोडाशस्याऽक्रियामेके इच्छन्ति । यदि क्रियते तदा “अग्नेत्वंपारयन्ऋयोअस्मानि” त्यनुवाक्या । “होतायक्षदग्निपुरोडाशस्यजुपतामि” ति प्रैषः । “यथाविमस्यमनुष” इति याज्या । स्विष्टकृतः “इडामग्ने होतायक्षदग्निपुरोडाशस्ये” ति प्रैषः । “स्वदस्वहव्ये” ति याज्या । अथ सवनीयपुरोडाशानाम् । माध्यन्दिनस्य सवनस्य “धाना” इत्यनुवाक्या । होतायक्षदिन्द्रेरिवाऽन्द्रोधाना अत्तिव ” ति प्रैषः । अतनैर्वा यजति पूर्ववत् । प्रैषयाज्ययोर्माध्यन्दिनस्य सवनस्येति चिह्नम् । अथ स्विष्टकृतः । माध्यन्दिने सवने “जातवेद” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षदग्निपुरोडाशानामि” ति प्रैषः । “ये ३ यजामेदहविस्मग्नेवीही ३ वौपट्” इति याज्या । यदि सवनीयानां स्विष्टकृतं सदैव पशुपुरोडाशस्विष्टकृतं कुर्वन्ति तदा सवनीयानामेव स्विष्टकृतः प्रैषयाज्या भवन्ति न पशुपुरोडाशस्य । अयोनीयसोभ्यः प्रैषतां मैत्रावरुणोत्तभिदिङ्कृत्य “अमाविदेत्तद्गोऋजीकमन्व” इति दशर्चं मुक्तम् । आद्योत्तमे त्रिः “होतायक्षदिन्द्रमाध्यन्दिनस्ये” ति प्रैषेण प्रैषितो होता “पिवांसोमपियमुग्रतर्द” इ-

त्यनया प्रास्थितयाऽयया यजति । उक्तोऽनुवपट्टकारः । प्रशास्त्रा-
दयः स्वैः स्वैर्नाभिरादिष्ठाः सन्तो यजन्ति । “ सईयाहि ” इति
मंत्रावरुणः । “ एवायाहिप्रतनथांमन्दतुत्वे ” ति ब्राह्मणाच्छंसी ।
“ अरीडेदी ” ति पीता । “ तत्रायंसोम ” इति नेष्टा । “ इ-
न्द्रायसोमाः प्रादिवोविदाना ” इत्यच्छावाकः । “ आपूर्णोऽस्य
कलशः ” इत्याग्नीध्रः । सर्वत्रानुवपट्टकारः । इति माध्यन्दिन्यः
प्रास्थितयाऽयया । अथ होता आगतमध्वर्युम् “ अयाडग्नीदि ” ति
पृच्छति । “ अयाडिति ” प्रत्युक्तः “ सभद्रमकुर्येन ” इति ज-
पति । अथ इडोपङ्कानादि नाराशंसमादनान्तं प्रातःसवनवत् ।
आग्नीध्रचमनात्भागच्छावाकचमनं भक्षयति । सन्नेषु नाराशंसेषु
दक्षिणाकालः । दक्षिणाभ्यु उन्नेष्वनाणासु होत्वादयः सब्रह्मका
विर्गस्थितसञ्चरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीये द्वे आहूती जुहोति । प्रत्य-
गुद्ग्याहवनीयेत्यनेन धर्मैश्च ब्रावस्तोता च “ ददातीत्यग्निर्वदति
प्राविष्टोधी ” त्येताभ्यां मन्वाभ्याम् । उभयोरपि स्वहेतौ मन्त्रान्तः ।
प्रथमस्याऽग्निर्वायुश्चन्द्रमादत्यापो दक्षिणादेवताः । द्वितीयस्य
दक्षिणाः । सद् आगत्य अथ विहारदेशमतीतासु दक्षिणासु “ क-
इद्दह्मस्माअदादि ” त्यनेन मन्त्रेण दक्षिणानां मध्ये यत्किञ्चि-
त्प्राणिद्रव्यं गवादि तदनुमन्त्रयेत् । अत्रापि च यद्धिरण्मादि
प्रधानभूतं तदनेनाभिसृशेत् कन्यां चाऽभिसृशेत् । सत्यापि प्रा-
णित्वे देवेन विवाहप्रकारेण दक्षिणार्थं यदि कन्या दीयते तत्रैव
तदाभिमर्शनं नान्यत्र कन्यादाने । केचित्मर्षवेच्छन्ति । सर्वदक्षि-
णाग्रहे अयं मन्त्रो भवति । यत्र तु आग्नीध्रीयो नास्त तत्रा-
प्यनुमन्त्रणं कर्तव्यम् । एवं प्रतिगृह्याग्नीध्रीयं प्राप्य द्वाविरुच्छिष्टं
मर्षं प्राशनीयुः । एतस्मिन्नेव काले शरीरस्थित्यर्थं भोजनादिम-
पि कुर्यात् । प्राप्य सद्ः प्राविश्य यथास्वं विष्टयानां पश्चादुप-

विशन्ति । अथ मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्सध्वर्यवः । तस्य “ इन्द्र मरुत्वइहपाहिसोममि ” त्यनुयाक्या । “ होतायक्षदिन्द्रंमरुत्वन्तमि ” ति प्रैषः । “ सजोपाइन्द्रःसगण ” इति याज्या । उक्तोनुवपदकारः । आहूते ग्रहे अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारं चोपहूय द्विर्भक्षयेत् ॥ .

अथ मांध्यन्दिनपत्रधानानुशासनं मरुत्वतीयं शस्त्रं शंसेत् । होता अभिहिङ्कृत्य “ अध्वर्योशीमावो ” इति पडक्षरेणाहयन्ति मांध्यन्दिने शस्त्रादिषु सर्वत्र । “ आत्वारथंयथोत्तय ” इत्येतं प्रतिपत्सञ्ज्ञकं तृचं शंसेत् । अस्य तुरस्याद्यामाज्यवर्धर्चशो विग्राहं शंसेत् । प्रतिपत्सञ्ज्ञकं तत्रमाहूय “ इदंवसोसुतमन्ध ” इत्यनुचरसञ्ज्ञकं तृचं शंसेत् । सर्वत्र प्रतिपदनुचरावित्युक्ते तृचौ वेदितव्यौ । अनुचरं शस्त्रमाहूय “ इन्द्रनेदीयएदिही ” ति इन्द्रं निहवसञ्ज्ञकं प्रगाथं तिस्रस्कारं ककुबुत्तराकारं शंसेत् । सर्वत्र प्रगाथ इत्युक्ते द्वृचौ वेदितव्यः । तिस्रस्कारमिति द्वे ऋचौ तिस्रस्कारं शंसेत् । ककुबुत्तराकारमिति तिस्रणां मध्ये उत्तमे द्वे ऋचौ ककुभौ कृत्वा शंसेत् । वारहेषु प्रगाथेषु चतुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यमित्योत्तरयोरवस्येत् । एवं शस्यमाने तिस्रस्कारं ककुबुत्तराकारं भवति । एवमिन्द्रनिहवप्रगाथं शस्त्रमाहूय “ मन्वन्ब्रह्मणस्पति ” रिति ब्राह्मणस्पत्यसञ्ज्ञकं प्रगाथमिन्द्रनिहवप्रगाथवच्छंसेत् । आज्यशस्त्रादारभ्य ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथान्तं यत्किञ्चिच्छस्यजातं तत्सर्वमर्धर्चशः शंसेत् । इत ऊर्ध्वं च स्तोत्रियानुष्पाः प्रतिपदनुचराः प्रगाथाश्च अर्धर्चशः शस्याः । गायत्र्यृणिगनुष्टुबृहत्यश्च सर्वाश्चैवाचतुष्पदाश्च या ऋचस्ता अर्धर्चशः शस्याः । पङ्क्तिषु द्विरवस्येत् द्वयोर्द्वयोः पादयोः । आश्विनशस्त्रे अर्धर्चशो वा शंसेत् । उक्तादन्यन्सर्वं पच्छः शंसेत् । पादैरवसा-

यार्धचान्तः सन्तानः । ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शस्त्वाहूय “अग्निनेते”
 त्येकां पच्छः शस्त्वाहूय “त्वंसोमक्रतुभि” रित्येकां पच्छः शस्त्वा-
 हूय “ पिन्वन्त्यप ” इत्येकां पच्छः शंसेत् । एतास्तिस्त्रो धाय्याः
 शस्त्रान्तर्गताः । एकपातिनिकृचो धाय्या उच्यन्ते । धाय्या नामा-
 हावः धायाभ्य इति वचनात् । धाय्यानन्तरमाहूय “ प्रवइ-
 न्द्रायबृहत ” इति मरुत्वतीयं प्रगाथमर्धर्चशः शस्त्वाहूय “ जनि-
 ष्टाउग्र ” इत्येकादशर्चं सूक्तं पच्छः शंसेत् । अस्य सूक्तस्यैक-
 भृयसी ऋचः शस्त्वाहूय “इन्द्रोमरुत्वानि ” त्येतां निविदं संसेत्
 यथानिशान्तम् । सर्वत्र माध्यन्दिने मवने अयुजासु ऋक्षु मृक्ते-
 षु एवमेव निविदं दध्यात् । तृचे चेन्निविदं दध्यात् तदा एकां
 शस्त्वा निविदं । बृहस्पतिमवादौ युजासु ऋक्षु मृक्तेषु अर्धा
 ऋचः शस्त्वा निविदं दध्यात् । तथा चोक्तं ब्राह्मणे ‘तस्यार्धाः
 शस्त्वार्धा परिशिष्य तृतीयमवने निविदं दधाति ’ इति । तृतीयम-
 वने एकां शिष्टा निविदं दध्यात् । निविदुत्तमेन पदेन प्रणुन्य
 “ त्वञ्जघन्थे ” ति सूक्तशेषमुपसन्तनोति । आहूय “ वयः सु-
 पर्णा ” इत्येतया परिदध्यात् । अक्षिणी मृजानः स्वकृतमेनो
 ध्यायन् परिदधाति । तथा चोक्तं ब्राह्मणे ‘येन मनसा प्रावृतो
 मन्यते तन्मनसा गच्छेत् ’ इति । अथ प्रासाङ्गिकम् । अतिदेशप्रा-
 सायां वचनात् अन्यत्रापि भवति । अन्यत्राप्येतया परिदधिदेवम् ।
 स्तोत्रिया इदन्तु वचनं “जनिष्टाउग्रउपोजज्ञ” इति माध्यन्दिने
 इत्युपदेशप्रासायां प्रापणार्थमिदम् । तत्राप्येतया परिदध्यात् ।
 एषा शस्त्रकृत्स्निः ॥

अथ शस्त्रपाठा उच्यन्ते । अभिहिङ्कृत्य “अध्वर्योशोसावो
 मात्वारथंयथोतये सुम्नायवर्तयामसि तुविकूर्मिमृतीपहमिन्द्रशविष्ट-
 सत्यतो” ३ त्रिः । “तुविशुप्मे” ति द्वे । “शोसावो ३ मिदं वसो

सुतमन्थ” इति तिस्रोऽर्धवंशः । “शौभावो ३ मिन्द्रनेद्रीयएदि-
हि मितमेधाभिरुतिभिः आशन्तुपशन्तमानिरभिष्टिभिरास्वापेस्वा-
पिभो ३ मास्वापेस्वापिभिराजिपुरंसत्पतिविश्वचर्षणिं कृधिप्रजा-
स्वाभर्गो ३ कृधिप्रजास्वाभर्गं प्रभूतिराशचाभिर्येत उक्थिनः ।

“ क्रतुपुनंतानुपौशो ३ सावो ३ प्रनृनंब्रह्मणस्पतिर्मन्वं वद-
त्युक्थम । यस्मिन्मिन्द्रो वरुणो मित्रोऽर्यमा देवा ओकांमिच-
क्रिरो ३ देवाओकांमिचक्रिरे तमिद्रोचेमात्रिदथेपुशम्भुवं । मन्वं
देवा अनेहसो ३ स्पन्वन्देवा अनेहसमिमा अवाचम्पतिर्यथा नरः

विश्वेद्रागामोअप्रवो ३ शास्त्रवो ३ मग्निर्नैताभगश्चे ” ति प-
च्छः । “ शौभावो ३ त्वंमोमक्रतुभिरि ” त्येका पच्छः । “ शौ-

सावोपिन्वन्यपौमरुत ” इत्येकां पच्छः । “ शौभावो प्रवइन्द्रा-
यवृहत ” इति द्वे अर्धशः । “ शौभावो ३ जतिष्टा उग्र ” इत्ये-

कादशर्चं सूक्तं पच्छः । “ साकम्पतिष्टाहृद्याजग्रन्थोशौभावो-
मिन्द्रोमरुत्वात्सोमस्यपिवतु मरुस्तोत्रोमरुद्गणः मरुत्सखामरुद्वृषः

घ्नन्वृषासृजदपः मरुतामोजमामह यईमेतन्देवाअन्वमदन् असूर्ये
वृत्रतूर्ये शंवरहस्येगुविष्टौ अर्चतङ्गुह्यापदा परमस्यांपरावति आ-

न्दीवृह्याणिवर्षयन् अनाधृष्टान्याजना कृण्वन्देभ्योदुवः मरुद्धिः
सखिभिः सह इन्द्रोमरुत्वा इहश्रवादिहसोमस्यपिवत प्रेमां दे-

वोदेवहृतामवतुदेव्याधिया प्रेदं ब्रह्मवदङ्गवं प्रेमंमृन्वन्ते यजमान-
मवतु चित्राश्वत्राभिरुतिभिः श्रवद्वृह्याण्यावनागर्भो ३ न्यञ्जव-

न्यनमुचिमग्वस्युमि ” त्यादि । “ यतः प्रजज्ञइन्द्रो अस्यवेदो
शौभावो ३ वयः सुपर्णाउपमेदुरिन्द्रम् ” इति परिधानीया । “ उ-

स्थंवाचीन्द्रायश्रृण्वन्त्वे ” ति शस्त्वा जपेत् । “ येत्वाहिदस्येम-
घवन्नि ” ति याज्या । उक्तानुवपदकारः । आज्यवद्धशत्रिभिः ॥

अथ निष्केवल्यशस्त्रकृत्स्निरुच्यते । अपिहिङ्गुन्य “ अज्य-

योऽशोसावो अभित्वाशूरनोनुमः” इति प्रगाथस्तोत्रियः । आहूया “भित्वापूर्वपीतय ” इति प्रगाथोनुरूपः । एतौ प्रगाथौ ककुबुत्तराकारौ शस्त्वाहूय “यद्रावाने” ति धाय्याः पच्छः शस्त्वाहूय “ पिवासुतस्यरसिन ” इति सामप्रगाथमर्धर्चशः शस्त्वाहूय “ इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमि ” ति पञ्चदशर्चं पच्छः शंसेत् । अस्य सूक्तस्य अष्टौ ऋचः शस्त्वा आहूय “ इन्द्रोदेवः सोमंपिवत्वि ” त्येतामैन्द्रीन्निविदं शंसति सूक्तस्योत्तमया परिदध्यात् ॥

अथ शस्त्रपाठः ॥ अभिहिङ्कृत्य “अध्वर्योऽशोसावो ३ मभित्वाशूरनोनुमो दुग्धाइवधेनवः ईशानमस्यजगतस्वर्दशमीशानमिन्द्रतस्थुपो ३ मीशानमिन्द्रतस्थुपो नत्वावां अन्योदिव्योनपार्थिवः नजातो नजनिष्यतो ३ नजातो नजनिष्यते श्वायन्तोमघवन्निन्द्रवाजिनः गव्यतस्त्वाहवामहो ३ शोसावो ३ मभित्वापूर्वपीतय इन्द्रस्तोत्रेभिरायवः समीचीनासक्रभवः समस्वरन्स्द्रागृणन्तपूर्व्यो ३ रुद्रागृणन्तपूर्व्यमस्येदिन्द्रो वावृधेवृष्ट्यंशवः मदेसुतस्यविष्णवो ३ मदेसुतस्यविष्णव्यघ्रातमस्यमहिमानमायवः अनुष्टुबन्तिपूर्वथो शोसावो ३ यद्रावाने” त्येका पच्छः । “शोसावो ३ पिवासुतस्यरसिन” इति सामप्रगाथं द्वे ऋचौ अर्धर्चशः । “शोसावोमिन्द्रस्यनुवीर्याणी” ति पञ्चदशर्चं सूक्तं पच्छः । “तासामहिः पत्सुतशीर्वभृवोऽशोसावोमिन्द्रोदेवः सोमंपिवतु एकजानां वीरतमः भूरिदानां तवस्तमः हर्यो स्थाता पृथ्नेः प्रेता वज्रस्य भर्ता पुरां भेत्ता पुरां दर्म अपां स्रष्टा अपां नेता सत्वर्ना नेता इहोशंदेवोवभूवान् जात्रिर्दृशेश्रवाः उपमातिकृदंसनावान् इन्द्रोदेवइहश्रवदिहसोमस्यपिवतु प्रेमान्देवोदेव० श्रवद्वाह्यप्यावसागमो ३ न्नीचावयाअभवद्दृत्रपुत्रा” इत्यादि । “अयेनोनभीतोअतरद्भ्रजामो ३ शोसावो ३ मिन्द्रोयातोवसितस्यराजे” ति परिदध्यात् । एतच्छस्त्रं स्तोत्रियं शं-

सत्यादिब्राह्मणोक्तस्वरेण वा शंसेत् । अनुब्राह्मणं वा स्वर इति
वचनात् । “उक्थंवाचीन्द्रायोपशृण्वतेत्वे” ति शस्त्वा नपेत् । “पि-
बासोममिन्द्रमन्द्रतुत्वे” ति याज्या । उक्तोनुवपदकारः । प्रउगव-
दभक्षविधिः । बृहत्पृष्ठे तु “त्वाभिद्धिहवामहे त्वेहिनेस्व” इति
प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपो ककुबुत्तराकारं शस्यौ । “उभयंशृण्वचन”
इति सामप्रगाथाः । अन्यत्समानम् ॥

अथ होत्रकाणां शस्त्राणि ॥ तानि पश्चादावाति माध्यंदिने ।
स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रगाथेभ्यः प्रगाथानन्तरेभ्यः परिधानीया-
भ्य इति ॥ अथ मैत्रावरुणशस्त्रम् । अभिहिङ्गुत्य “अध्वर्योशोसा-
वो ३ कयानश्चित्रआभुव” इति तृचः स्तोत्रियोर्धर्चशः “शोसा-
वो ३ कयत्त्वन्नद्रत्ये” ति तृचोर्धर्चशः अनुरूपः । “शोसावोक-
स्तमिन्द्रत्वावष्टुमि” ति तृचः प्रगाथः । अर्धर्चशः शंसेत् । “शोसा-
वोस्योहजात” इति सूक्तं पञ्चमं पच्छः । “एवात्वामिन्द्रवर्चिन्न-
त्रे” त्येकादशमं सूक्तं पच्छः । आहृयोत्तमया परिद्व्ययात् । “उ-
क्थंवाचीन्द्राये” ति शस्त्वा जपेत् । “उशन्नृपुणः सुमनाउपा-
क” इति याज्या ॥ उक्तोनुवपदकारः । स्वेन प्रातःसवनीयकेन
शस्त्रेण ममो भक्षविधिः ॥ अथ ब्राह्मणाच्छंमिनः । अभिहिङ्गुत्य
“अध्वर्योशोसावोतिवोदस्मष्टुनीपहमि” ति प्रगाथस्तोत्रियः । “शो-
सावो त्वायामिसुवीधिमि” ति प्रगाथोनुवपदकारः । एतौ प्रगाथो क-
कुबुत्तराकारशस्यौ । “शोसावोमुदृत्येमधुमत्तमा” इति प्रगाथो अ-
र्धर्चशः । “शोसावोमिन्द्रः पूभिदतिरदासकैरि” ति सूक्तोत्ताद-
शमं पच्छः । “उदुप्रध्वाण्येस्तश्रवस्ये” ति पट्टचं पच्छः । आहृया-
स्य सूक्तस्योत्तमया परिद्व्ययात् । “उक्थंवाचीन्द्राये” ति शस्त्वा
जपः । “ऋजीपिवत्री” ति याज्या । उक्तोनुवपदकारः । स्वेन
प्रातःसवनीयकेन शस्त्रेण ममो भक्षविधिः । बृहत्पृष्ठे तु “अभिभवः

सुराधममि” ति स्तोत्रियः प्रगाथः ककुबुत्तराकारशस्यः । अनुरु-
पादि समानमन्यन् ॥ अथाच्छाकाकस्य । अभिहिङ्कृत्य “अध्वर्यो
शोभावो ३ तरोभिवोविदद्रमुमि” ति स्तोत्रियः प्रगाथः । “शो-
सावोतरणिरित्तिपासनी” ति प्रगाथोनुरूपः । एतौ प्रगाथौ ककु-
बुत्तराकारशस्यौ । “शोसावोमुदिन्वस्यरिच्यते” इति प्रगाथोऽर्ध-
र्चशः । “शोसावोभूयइद्राट्टेवीर्याये” ति सूक्तं पञ्चर्चं पञ्चः ।
“इमाम्पुप्रभृतिमातयेथा” इति एकादशर्चं सूक्तं पञ्चः । अस्य
सूक्तस्योपोत्तममुत्तमाद्धरेत्सर्वत्र । “अस्पभ्यंतद्र्यश्वप्रयन्धोशोसा-
वोशुनन्ह्रुवेममघवानमि” ति परिदध्यात् । “उक्थवाचीन्द्राये” ति
शस्वा जपः । “पिवावर्धस्वतवे” ति याज्या । उक्तोनुवपदकारः ।
ब्राह्मणाच्छंस्यवज्रक्षविधिः । इति साध्यान्दनं सवनम् । अथ मृ-
गतीर्थसर्पणं पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयसवनमुत्तमस्वरण । तत्र प्रथममादित्यग्रहेण चरन्ति
“आदित्यानामवसानूतनेने”त्यनुवाक्या । “होतायक्षदादित्यान्प्र-
यान्प्रयधान्नः” इति प्रैषः । “आदित्यासो अदितिर्मादियन्तामि” ति
याज्या । एतं ग्रहं नैक्षत हूयमानम् । तानुवपदकरोति न भक्षयति
मा के चिदत्र मृगतीर्थसर्पणं कुर्वन्ति । अथाभिवपवमानार्थं ब्रह्मा
मैत्रावरुणश्च पूर्ववद्रिपुट्टोमौ हुत्वा सर्पणं कुर्यात् । “ब्रह्मन्स्तो-
ष्यामः प्रशास्त” इति श्रुत्वा ब्रह्मा “स्वरिन्द्रवन्तः सवितृप्रमूता”
इति जपित्वा “स्तुध्वमि” त्युच्चैर्ब्रूयात् । मैत्रावरुणस्तु पूर्ववत् ।
स्तुते पवमाने अङ्गारविहरणानुत्तरं मनोतादिपडिडान्तं पशुकर्म
कर्तव्यम् । मनोतायै संप्रेषितः प्रशास्ता “त्वंहाग्नेप्रथम” इति सू-
क्तमन्वाह । अथ हविर्यागः । “पाहितोअग्ने पायुभिरजस्रैरि”
त्यनुवाक्या । “होतायक्षदग्निच्छागस्यहाविषाददद्य० घसन्नृनं० क-
रदेवाग्निर्जुपतामि” ति प्रैषः । “प्रकारव” इति याज्या । वनस्पतियागः ।

“होतायक्षद्रनस्पतिमभि० यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रियाधामानि यत्र सोमस्याज्यस्यहविषः प्रियाधामानि यत्राग्नेरच्छागस्यहविषः प्रियाधामानि यत्रवनस्पतेः प्रियापाथांसि यत्रदेवानामि ” इति । एवं स्विष्टकृत्यैषे प्रियाधामान्ययाडिति विशेषः । इडायां पूर्ववदागूः । अथैन्द्रैः पुरोडाशैश्चरन्नि । तृतीये “ धानाः सवन ” इत्यनुवाक्या “ होतायक्षदिन्द्रहरिर्वा ” इति तृतीयमवनलिङ्गकः प्रैषः । अननैव प्रैषेण पूर्वोक्तन्यायेन यजति । अब स्विष्टकृतः । अग्नेस्तृतीये मवने “ द्विकानिष ” इत्यनुवाक्या । “ होतायक्षदग्निपुरोडाशानामि ” ति प्रैषः । “ हविर्अग्नेर्वीही ” ति याज्या । अथोर्ध्वयज्ञानेभ्यः प्रैषितो मैत्रावरुणः अनभिद्विद्वृत्य “ इडोपयाति ” इति नवक्रुचुं सूक्तमन्वाह । आचोत्तमे त्रिद्वीयात् । “ होतायक्षदिन्द्रन्तृतीयस्प्रमवनस्ये ” ति प्रैषेण प्रैषितः होता “ इन्द्रक्रुधुभिर्वाजिर्वाडिरे ” त्यनया प्रस्थितयाज्यया यजति । प्रशास्त्रादयः स्वस्वनामादिष्टाः सन्तो यजन्ति । “ इन्द्रावरुणात्पुनपावि ” ति प्रशास्ता । “ इन्द्रश्चमोमंपिषतेवृहस्पत ” इति ब्राह्मणच्छंती । “ आवोवहन्तुमस्य ” इति पोता । “ अमेवनः सुहवाअडी ” ति नेष्टा । “ इन्द्रानिष्पृषिदन्नि ” त्यच्छावाकः । “ इमंस्तोममर्हत ” इत्याग्नीध्रः । सर्वत्रानुवपद्रुणः । एतास्तृतीयमवनपस्थितयाज्याः । आगतमध्वेचुम् “ अयाडग्नीदि ” ति पृच्छति । “ अयाडि ” ति प्रत्युक्तः “ समद्रपहरि ” ति जपति । इडोपादानं प्रकृतिवद्भवति । प्रकृत्याऽत उक्त्वं भविडा इति वचनात् । मुन्वच्छब्दोऽनुवर्तते एव हरियोजनपर्यन्तम् । अवान्तरेडां पाठ्य होतृवमसं भक्षयेदित्यारभ्याऽऽनाराशंसमादनान्नं माध्वेन्द्रमवनवत्करोति । मन्त्रेषु नागाशंसेषु सर्वं चपन्ति चिमंस्थितमभ्येय निष्क्रम्य मवनीयपुरोडाशस्य मृदुचगदशा-

त किञ्चित्किञ्चिदादाय तिस्रस्तिस्रः पिण्डान्कृत्वा प्रतिस्त्रं चमसेभ्यो
 दक्षिणतः स्वात् पितृपितामहप्रपितामहानुद्दिश्य क्षिपेयुः “ अ-
 त्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वामि ” ति मन्त्रेण । उपवी-
 तिना पिण्डदानमविशेषेण जीवत्पितृकाणां मृतापितृकाणां च
 भवति । ततः सज्यावृत्त आग्नीश्रीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सर्वे प्रा-
 श्नन्ति । अन्यदपि भोजनादिकर्मापि क्षुन्नितृचयर्थं कुर्युः । अथ स-
 दः प्रवृष्य सावित्रेण ग्रहेण चरन्ति । “ अभृद्देवः सवितः ”
 इत्यनुवाक्या । “ होतायक्षदेवंसवितारोमि ” ति प्रैषः । “ दमूना-
 देवः सवितावरेण्य ” इति यज्या । नानुवपदकरोति न भक्षय-
 ति । अथार्भवपवमानानुशंसनं वैश्वदेवमज्जकं शस्त्रं शंसेत् । शं-
 सिप्यन् सर्वी दिशो ध्यायेत् । यस्यां दिशि यजमानस्य द्वेष्यो-
 स्ति न तां ध्यायेत् । “ अध्वर्योःशोशोसावोमि ” ति सप्ताक्षर
 आहावस्तृतीयमवने । शस्त्रादिषु सर्वत्र षोडशिन ऊर्ध्वं पर्यायप्रभृति-
 षु “ शोभावोमि ” ति प्रातःसवनवदाहावः । अभिद्विङ्क्य
 “ तत्सवितुर्वृणीःमहे अग्रानोदेवमवितरि ” ति वैश्वदेवस्य प्रतिप-
 दनुचरो । आद्यामृचमाज्याग्रवत् शंसेत् । “ अभृद्देव ” इति मा-
 पित्रं मृक्तं पट्टुवं पच्छः । अस्य पञ्च शस्त्वा “ सवितादेव ” इति
 त्रिंशतिपदां निविदं दध्यात् । एकां शिष्ट्वा तृतीयमवने इति व-
 चनात् । “ एकयाचे ” ति कल्पजा धारया । “ प्रद्यान्नायज्ञैः पृ-
 थिवीकृतावृषे ” ति द्यावापृथिवीयं मृक्तं पञ्चर्चं पच्छः । अस्य
 चतस्रः शस्त्वा “ द्यावापृथिवीषोमस्वरास्तमि ” ति पञ्चदश-
 पदां निविदं दध्यात् । “ मुरुपकृन्नुभूतये ” इत्येकामर्धचशः ।
 “ तसन्नयमि ” ति मृक्तं पञ्चर्चं पच्छः । अस्य चतस्रः शस्त्वा “ ऋ-
 षवोदेवाम ” इति सप्तदशपदां निविदं दध्यात् । “ अयंवेनः,
 येभ्योमाता, एवापित्रे ” इति तिस्रो ध्याव्याः । “ आनोभद्रा ”

इति दशर्चं सूक्तं वैश्वदेवं पच्छः । अष्टौ शस्त्रा “ विश्वेदेवाः सोमस्यमत्सन्नि ” ति विशत्पदं निविदं दध्यात् । नवमीमृचं शस्त्राह्वय “ अदितिर्गौरि ” ति परिदध्याद्भूमिमुपस्पृशन् द्विः पच्छः सकृदर्धर्चशः । इयमेव परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवे भवति सूक्तान्तरे संत्याप । अस्मिन् शस्त्रे एदिप्रतीकमाहावः । निविदां चादौ । एषा शस्त्रकृत्स्निः ॥

अथ शस्त्रपाठः । अभिहिङ्कृत्य “ शोसावो ३ तत्सवितुर्द-
णीमह ” इति तृचोर्धर्चशः । आद्यामान्यवन् । “ शोसावो ३
मद्यानोदेवमवितरि ” ति तृचोर्धर्चशः । “ शोसावामभूदेव ”
इति षडृचं सूक्तं पच्छः । “ एवैवतस्युः सवितुः सवायतो ३
शोसावोसवितादेवः सोमस्याष्वितु हिरण्यपाणिः सवितासुजि-
ह्वः सुवाहुः स्वङ्गुरिः विरहन्तमत्यमवनः प्राशुवद्रमुधिनीउभेजो-
प्रीसवीमनि श्रेष्ठमावित्रमासुवं दोग्धीधेतुं वोढारमनडाहम् आ-
शुंमसि पुरन्धियोषां जिष्णूरथेष्ठं मभयंसुवानं पराधीवांसाविपत्य-
राघशंसं सवितादेवइहश्रवादिहसोमस्यमत्सन् प्रेमां देवो देवहृ० श्र-
वद्व्रह्माण्यावमागमो येतेत्रिरहन्तसवि० आदित्यैर्नो आदितिशर्भ-
यच्छमो ३ शोसावेभिकयाचदशभिश्चस्वभूते द्राभ्यामिष्टयेविशंत्या-
चो ३ तिसृभिश्चवहमे त्रिशताच निशुद्धिर्वापविहताविमुञ्चो शो-
सावो प्रद्यावायज्ञैः पृथिवीकृतावृधे ” ति पञ्चर्चं पच्छः । “ समुद्रअन्त-
कवयः सुदीतयो शोसावोद्यान्मपृथिवीसोमस्यमत्सतां पिशाचमा-
ताच पुत्रश्चप्रजननश्च धेनुश्चक्रभृश्च धन्याचधिपणाच सुंताश्चमु-
दुघाच शम्भृश्चमयोभृश्च ऊर्जस्वतीच पयस्वतीच रेतोधाश्चरेताभृच
द्यान्नापृथिवीइहश्रुतामिहसोमस्यमत्सतां प्रेमान्देवीदेवर्हानमवतान्द-
व्याधिया प्रेद्व्र० प्रेमंसुन्वन्तयजमानमक्तां चित्रश्चिन्नाभिर्चागामः
श्रुतांब्रह्माण्यावमागमतो ३ तद्राधोअथ शोसावोभुरूपकृत्नुसृतय ”

इत्येका अर्धर्चशः । “ शोसावोन्तक्षत्रथमि ” ति सूक्तं पञ्चर्चं पच्छः । “ तेभोहिन्वन्तुसातयेधिगेजिपोशोसावोमृभवोदेवाः सोमस्यमत्सन् विष्ट्रीस्वपसः कर्मणामुहस्ताः धन्याधनिष्ठाः शम्याशमिष्ठाः शच्याशचिष्ठाः येधेनुंविश्वजुवंविश्वरूपामरक्षन् अरक्षन्धेनुमभवद्विश्वरूपी अयुञ्जतहरीअयुर्देवाउप अबुध्रंत्सङ्कनीनामदंसः संवत्सरेस्वपसोयज्ञियम्भागमायन् ऋभवोदेवा ३ हश्रवन्निहसोमस्यमत्सन् प्रेमान्देवादेवहूतिमवन्तुदेव्याधिया प्रेदं० प्रेमंमुन्वन्तंयजमानमवन्तु चित्राश्चित्राभिरूतिभिः श्रुवन्ब्रह्मण्यावसागमो ३ मृभुर्भरायमंशिशतुमातिमि ” त्यादि । “ शोसावोमयंवेनश्चोदयत्पृश्नगर्भा ” इत्येका पच्छः । “ शोसावोयेभ्योमातामधुमत्पिन्वनेपय ” इत्येका पच्छः । “ शोमावोमेवापित्रेविश्वदेवाय ” इत्येका पच्छः । “ शोसावोमानोभद्राः क्रतव ” इति नवर्चं सूक्तं पच्छः । “ व्यशेमदेमदेवहितंयदायो शोसावोविश्वेदेवाः सोमस्यमत्सन् विश्वैश्वानराः विश्वैहिविश्वमहसः महिमहान्तः तक्रानानेमभीधावानः आस्क्राःपचतवाहमः वातात्मानोअग्निदृताः येद्याञ्चपृथिवीञ्चातस्थुः अपश्चस्वश्च ब्रह्मचक्षत्रञ्च वहिश्चवेदिश्च यज्ञञ्चोरुचान्नरिषं येस्यत्रयएकादशाः त्रयश्चत्रिशञ्चत्रयश्चत्रीचशता त्रयश्चत्रीचसहस्रा तावन्तोभिपाचः तावन्तोरातिपाचः तावतीः पत्नीः तावतीर्गाः तावन्तउदरणे तावन्तो निवेशने अतोदेवादेवाभूयांसस्थ मावोदेवाअपिशामापिशसावृक्षि विश्वेदेवाइहश्रवन्निहसोमस्यमत्सन् प्रेमान्देवादेवहूतिमवन्तुदेव्याधिया प्रेदं० प्रेमंमुन्वन्तंयजमानमवन्तु चित्राश्चित्राभिरूतिभिः श्रुवन्ब्रह्मण्यावसागमो ३ शतमिन्नु ” इत्यादि । “ शोसावोमदितिद्यौरि ” ति परिधानीया । द्विः पच्छः सकृदर्धर्चशः भूमिमुपस्पृशेत् । “ उक्थंवाचीन्द्रायदेवेभ्यआश्रुत्वैत्वे ” ति शस्त्वा

जपेत् । “ विश्वेदेवाः शृणुतेमहवम ” इति याज्या । उक्तोनुव-
 षट्कारः । प्रउगवद्भक्षविधिः । अथ “ घृतस्य यजे ” ल्युक्ते “ घृ-
 ताहवनोघृतपृष्ठोअग्निरि ” त्यनादिश्य यजति उपांशु । “ सौ-
 म्यस्य यजे ” ल्युक्ते “ त्वंसोमपितृभिः संविदार ” इत्यनयानादिश्य
 यजत्युच्चैः । पुनः “ घृतस्य यजे ” ल्युक्ते “ उरुविष्णोविक्रम-
 स्वे ” त्यनयानादिशन यजति उपांशु । अन्यतरपक्षे “ ये०
 अग्नाविष्णूमहि० ष्ययात् वौ० ” उपांशु । आहृतं घृतमिक्तं सौ-
 म्यं चरुमुदगात्तृभ्यः पूर्वमादाय तत्र आत्प्राणमवेक्षते । “ य-
 त्तेचक्षुर्दिवियन्मुपर्ण ” इति मन्त्रेण । “ दधात्वि ” ति म-
 न्त्रान्तः । ततः सौम्यचरुस्थेनाज्येनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामाक्षणी अ-
 ङ्ग्य छन्दोगेभ्यः प्रदातुमध्वर्यवे प्रयच्छेत् । घृतस्याल्पत्वाद्यद्यात्मानं
 न पश्येत् तदा “ हृदिस्पृक्तुस्पृक्तर्चा० धारयाममी भद्रंकर्णेभिः ” इति
 जपेत् । अथ शालाग्निविहरणानन्तरमाग्नीध्रः पात्नीवतस्य यजति ।
 “ एभिर्गनेमरथमि ” त्यनयानादिश्य यजति उपांशु । यद्यप्युच्चैः प्रै-
 पः स्यात्तथाप्युपांश्वेव याज्यां ब्रूयात् । उपांश्वेवेत्यवधारणा । ना-
 नुवषट्कारः । अग्नीध्रो नेष्टुर्विमंस्थितमञ्चरेण नेष्टारमनुप्रपद्य
 तस्योपस्थमग्नीनो ग्रहं भक्षयति । नोपस्थ आसीतेति शास्त्रान्तरे
 प्रतिपेद्यात्तत्समीप एव भक्षयेदिति केचिन् । अध्वर्युमुपहृत्य भक्षयि-
 त्वा यथेनं निष्क्रामति । अथ “ ब्रह्मन्स्तोप्यामपशास्तरि ” ति
 श्रुत्वा र्भवपत्रमानवदति यजेत् ब्रह्मा मैत्रावरुणश्च ॥ अथ होतो
 आग्निमारुतं शस्त्रं सत्वरितं शंमेत् । स्तोत्रोपाकरणकालादारभ्य
 प्रावृतशिरस्को भवेत् । अभिहिङ्गुन्याहृत्य “ वैश्वानरोयपृथुयाज्यं-
 विप ” इति वैश्वानरीयमेकादशर्चं सृक्तं पच्छः । अस्य सृक्तस्या-
 द्यां पच्छ ऋगावानं त्रिः शंमेत् । तृतीयेन वचनेनोत्तरां मन्त-
 नुयात् । दश शस्त्राहृत्य “ अग्निर्वैश्वानर ” इति पञ्चदशपदां निवि-

दं दध्यात् । “शो० शन्नः करत्पर्वत” इत्येका धाय्या । आहूय “प्र-
त्वक्षस” इति मारुतं सूक्तं षडृचं पच्छः । पञ्च शस्त्वाहूय “मरुतो-
देवा” इति चतुर्दशपदां निविदं दध्यात् । “शो० यज्ञायज्ञावो
अग्नयेशो० देवोवोद्रविणोदा” इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ककु-
बुत्तराकारशस्यौ । “शो० प्रतव्यसीनव्यसीमि”ति ज्ञानवेदस्यमष्टुर्चं
सूक्तं पच्छः । सप्त शस्त्वाहूय “अग्निर्जातवेदा” इति षोडशपदां
निविदं दध्यात् । आहूय “आपोहिष्टे”ति आपोहिष्टीयानां शंसने
क्रियमाणे अन्वारब्धेषूद्गातृषु अपावृतशिरस्कौ भृत्वा अप उपस्पृ-
शन् विलम्बितया वृत्या शंसेत् । तत ऊर्ध्वं द्रुततरमेव शंसेत् ।
“उतनोहिर्वृध्न्यः शृणोत्वि”त्येका धाय्या । “देवानांपत्नीरुशती”
ति द्वे “एकामहमि”ति द्वे “यावीरयीक्रिन्या, इदं यमप्रस्तरं, मात-
लीकव्यैः, उदीरताम, आहंपितृन्, इदंपितृभ्योनमो” इति धाय्याः ।
“स्वादुंष्किलायमि”ति चतस्रः । आसां मध्ये आहावः । “ययोरो-
जसे”ति कल्पजा । “विष्णोर्नुकं तनुन्तन्वन्नजमो” इति धाय्याः ।
“एवानइन्द्रोमघवे ” त्यनया भूमिमुपस्पृशन् परिदध्यात् । अस्या
ऋचो मध्यमे वचने उत्तमपादमवशिष्य विरमेत् यावत् ध्रुवावन-
यनं भवति । तस्मिन्नवनीते शपं समापयेत् । केचित्तृतीयवचने धी-
न्पादानुक्त्वा विरम्य ध्रुवावनयनानन्तरमन्त्येन पादेन प्रणुवन्ति ।
यदि प्रागेव ध्रुवोवनीतस्तदा ध्रुवावनयनं न काङ्क्षणीयम् । अस्मिच्छ-
स्त्रे प्रतिप्रतीकमाहावः निविदां त्वादौ स्वादुष्किलीयानां मध्ये च ।
एषा आग्निमारुतस्य क्लृप्तिः ॥

अथ शस्त्रपाठः ॥ अभिहित्कृत्य “अध्वर्योशोशोसावो ३
वैश्वानरायपृथुपाजस ” इति सूक्तमेकादशर्चं पच्छः । आद्या-
मृगावानं पच्छः । “अग्नेताविश्वापारिभूरसित्मनोशोसावोमशिवै-
श्वानरः सोमस्यमत्सत् विश्वेषान्देवानांसमित् अजस्रन्दैव्यज्यो-

तिः येष्विन्द्रोमानुषीभ्यो अदीदिद् युपुपूर्वासुदिद्युतान् अज-
रउपमामनिके आयोत्रांभान्यापृथवी ऊर्ध्वन्तरिक्षं ज्योतिपायज्ञा-
यशर्मयंसत् अग्निर्वैश्वानरइहश्रवदिहसोमस्यमत्सन् प्रेमान्देवोदे-
वहृति० ण्यावमागमोवैश्वानरस्पर्दमन्नाभ्य" इत्यादि " शोसावो-
शनः करत्पर्वते"त्येका अर्थर्चशः । " शोसावोभन्वक्षमः प्रतवम"
इति पठुचं सूक्तं पच्छः । " आदिज्ञामानिवाज्ञयानिदधिरोशोसा
वोमस्तोदेवाः सोमस्यमत्सन् सुष्टुभः स्वशीः अर्कस्तुभेवृहद्-
यसः शुस अनधृष्टायाः त्वेपापः पृथिमाताः शुम्वाहरण्यवाद्-
यः तवसोभन्ददिष्टयः नभस्यावपीनर्णिजः मरुतोदेवाइहश्रवस्त्रि-
हसोमस्यमत्सन् प्रेमान्देवदेवहृतिमवन्तुदेव्याधिया प्रेद्व० प्रेम-
मुन्वन्तंयजमानेभवन्तु चित्राश्चित्राभिरुतिभिः श्रवन्त्रह्याण्यावमा-
गमो श्रियेमेकस्मानुभिरि " त्यादि " शोसावोयज्ञावोअनय "
इति स्तोत्रियः प्रगाथः ककुबुत्तराकारं शस्यः । " उतत्रत्पात-
नूनोशोसावोदेवोवोर्द्रावयोदा " इत्यादि प्रगाथोत्तरूपः ककुबुत्त-
राकारशस्यः । " अग्निर्जातयदाशुषोशोसावोवनव्यमीमि " त्य-
ष्टुर्चं पच्छः । " शुक्रवर्णासुदुनेयसतेधियोशोसावोमग्निर्जातवे-
दाः सोमस्यमत्सन् स्वनीकी नभमानुः अपोपिवान् गृहपतिः ति-
रस्तमाभिदर्शतः वृषाद्वनर्दध्यः बहुलवर्मासृत्तयज्वा प्रतीत्याश-
वृजेतापराजितः अग्नेजातवेदीभिर्गुञ्जमभिमह आयन्लख्य बु-
शोअप्नुशः सघेद्वारंस्तोतारमहमस्पाह अग्निर्जातवेदा इह श्र-
वदिहसोमस्यमत्सन् प्रेमान्देवोदेव० ण्यावमागमो ३ मप्र-
युच्छन्नप्रयुच्छन्निग्य" इत्यादि " शो सावोमापोदिष्टेवि " ति-
सार्धर्चशः । " शोसावोसुतनोहिरि"त्येका पच्छः । " शोसावो-
देवानां पत्नीरुशतीभवन्तुन"इति द्वे । " शोसावोराकामर्शाम" इति ३ ।
शोसावोपागीरवीत्ये"का पच्छः । " शोसावोसदीरदाभवत्" इत्येका

पच्छः शौमावोमाहीपितृन्सुविद्वानि”त्येका पच्छः । “शौमावोमिदं
 पितृभ्य” इत्येका पच्छः । “ शौमावोविष्णोर्नुकमि”त्येका पच्छः ।
 “शौमावोन्तन्तुस्तन्वन्नजव” इत्येका पच्छः । “शौमावो ३ मेवा-
 नइन्द्रोमघवाविरशी”ति परिधानीया पच्छः । भूमिभुपस्पृशन्नुत्त-
 मेन वचनेन ध्रुवावनयनं काङ्क्षते । “ उक्थंवाचीन्द्रायदेवेभ्यो आ-
 श्रुतायत्त्वे”ति शस्त्वा जपेत् । “ अग्नेमरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभि-
 र्”ति वाज्या । उक्तोनुवषट्कारः । मैत्रावरुणवद्भक्षविधिः ॥ अस्य
 शस्त्रस्य प्रतिगरो विशेषः । प्रथमायामृचि आद्येवमानद्वये ऋ-
 गन्ते “ओथामोदैवोमि”ति प्रतिगरप्रणवान्तः “ स्वादुष्कलीयासु
 “मद्रामोदैवमोद्रामोदैवोमि”त्यास्यां प्रतिगरो यथाक्रममवसानप्रणव-
 योः । प्लुतादेरप्लुतादेः प्रतिगरस्याऽपवादः । प्रणवे प्रणव इत्य-
 स्यापि अपवादः । अथाग्निमाकृतानन्तरं मृगतीर्थमर्पणम् । अस्मि-
 न्काले अश्वर्युर्नातिसृजेत् । तदा अनतिसृष्टा एव सर्पयेयुः । अ-
 थानुयाजादि मृक्तवाकप्रपे विशेषः । अथ प्रेषममाम्नाययोर्द्विती-
 यमृक्तवाकप्रैस्तमत्र ब्रूयात् । तत्र यथादैवतं निगमनं कर्तव्य-
 म् । “ अग्निमद्य० सुन्वन्यज० शान् गृह्णन्नग्नय आज्यंगृह्णन्मोमा-
 याज्यं वध्नन्नग्नयेच्छःगं सुन्वन्निन्द्रायमोमंभृजन्हग्निभ्यांभानाः सूपस्था
 अथदेवोवनस्पतिरभवदग्नये आज्येनमोमायाज्येनाग्नेयच्छःग्ने-
 न्द्रायमोमेनहरिभ्यांभानाभिरद्यतमेदस्त” इत्यादि । हरियोजनान्ते
 पत्नीभंग्याजान्ते अश्वर्युर्यदा ब्रूयात्तदा प्रशास्ताऽतिसर्जनमेव क्रु-
 र्यात् पुनः सर्पणं न पुनः सद्ःप्रवेशनं च । प्रयोजनाभावात् ।
 मृगतीर्थमर्पणसद्ःप्रवेशनः कृत्वात् हरियोजनादि यज्ञपुच्छपुत्तरत्र
 वक्ष्यते ॥ सन्निष्ठतेग्निष्टोमः ॥

इति मञ्जुनार्यभट्टविरचितायामाश्वलायनश्रौतसूत्र-
 योगदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अत्यग्निष्टोम उच्यते ॥ सर्वमाद्यत्र । अयं तु विशेषः ।
आग्निमास्तादूर्ध्वं षोडशिनं ग्रहं गृह्णन्त्यध्वर्यवः । तस्य तु शस्त्रं षो-
डशिवद्भवति । तच्च षोडशिशस्त्रं षोडशिव्याख्यानसमये वक्ष्यते । त-
तो मृगतीर्थमर्पणम् । ततोनुयाजादि यज्ञपुच्छम् । तमाप्तोऽत्यग्निष्टोमः ॥

अथ उक्थ्यमंज्ञो ज्योतिष्टोमो वैक्ष्यते । तस्य सवनीयपशोः प्रा-
ग्निष्टोमः । इयान्निशेषः । प्रवर्गोऽत्र नास्ति उपमन्मात्रमेव
कुर्वन्ति । सवनीयौ द्वौ पशू छाग आग्नेय ऐन्द्राग्रश्च । ऐन्द्राग्र उ-
क्थे द्वितीय इतिवचनात् । आवाहने वैकल्पिकायाज्यभागीवा-
वोह्य "अग्निमावह इन्द्राग्नीआवह वनस्पतिमावह इन्द्रवसुमन्तमावहे"
त्यादिभिः आध्रगौ विशेषः । "मेषपतिभ्यामेषौ प्राभ्यामग्निभरतः" ।
"माताउदीचीनामनयोः पदोनिधत्तात् पृथिवीशरीरे एकधैकधानयो-
स्वचावातात् पुरानाभ्यामपिशमोत्रये उत्तमिदतादन्तरन्तरेवोष्मा-
णंपारम्यध्वान् अयेनमनयोर्वैक्षभीकृणुतात् प्रशमावाहन्ललादोर्पाणि-
कथ्येवा मनच्छिद्राः श्रोणीः कवपोरुन्सेकपर्णाष्टीवतः पट्विश-
तिः पट्विशतिानयोर्वैक्य० गर्त्रंगात्रमनयोरनृन० वनिष्टअनयो-
र्मर्यापिष्टोच्छ्रुः" मित्यृहः । आग्नेयस्य पशोः प्रदानत्रयस्य याज्या-
नुवाक्यापेषा अग्निष्टोमे उक्ताः । ऐन्द्राग्नस्य तु निरुहपशावु-
क्ताः । अत्र वनस्पतियज्ञो विशेषः । " होतायक्षद्रन० धित यत्रा-
ग्ने० त्रैतुमस्तुत्येवो० रभीयसांचिवकृत्वी"त्यादि । इत्यष्टकानि
अयोडिति विशेषः । यदि पूर्वकारिण ऐन्द्राग्नमेव कुर्यात् तर्हि
अग्निगुप्तभूति सर्वं निरुहवत् । बृहत्पृष्ठनिवन्धनो विशेषः पूर्वमेवो-
क्तः । अन्वन्सर्वमाग्निभारुतान्तमग्निष्टोमवत् । अग्निमास्तान्तेषां
प्रकाणाःपुस्तनपशुकानि वीणि शस्त्राणि भवन्ति । तानि अनुया-
जावानि भवन्ति । म्नात्रियेभ्योनुरूपेभ्य अनुरूपानन्तरेभ्यः परिहा-
नीयाभ्य इत्याहावस्थानानि ॥

अथ मैत्रावरुणं शस्त्रम् ॥ “ हिं भूर्भुवस्वरो ३ मध्वर्योशोशो-
सावोमेह्वपु व्रवशणित ” इति स्तोत्रियस्तृचोर्धर्चशः । “ शोसावो ३
प्राग्निरभामिभारिते ” त्यनुरूपस्तृचोर्धर्चशः । “ शोसावोचर्षणीधृत-
भस्तभ्नाद्यामसुर ” इति तृचौ पच्छः । “ इन्द्रावरुणायुवमि ” ति
सूक्तं दशर्चं पच्छः । “ आवांराजानावि ” ति सूक्तं पञ्चर्चं पच्छः ।
तत्राहृयोत्तमया परिदध्यात् । “ उक्थंवाचीन्द्रायदेवेभ्य ” इति
शस्त्वा जपः । “ इन्द्रावरुणामधुमत्तमस्ये ” ति याज्या । उक्तोनुवप-
ट्कारः । स्वेन प्रातःसवनीयकेन समो भक्षः ॥

अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः ॥ अभिहिङ्कृत्य “ शोसावोव्यमुत्वा-
मपृर्व्ये ” ति प्रगाथस्तोत्रियः । “ शोसावोऽयोनिइदमिदंपुरे ” ति प्र-
गाथोऽनुरूपः । एतौ प्रगाथौ ककुबुत्तराकारशस्यौ । तृतीयपञ्चमौ
पादौ पुनरभ्यसित्वोत्तरयोः पादयोरवसाने क्रियमाणे सर्वाः
ककुभौ भवन्ति । “ शोसावो प्रमंहिष्ठीये ” ति षट्चं सूक्तं पच्छः ।
“ उदप्रुत ” इति द्वादशर्चं सूक्तं पच्छः । “ अच्छाम ” इति सू-
क्तमेकादशर्चं पच्छः । आहृयोत्तमया परिदध्यात् । “ उक्थंवाची-
न्द्रायदेवेभ्य ” इति शस्त्वा जपः । “ बृहस्पतेयुवमिन्द्रश्चवस्व ” इति
याज्या । उक्तोनुवपट्कारः । स्वेन प्रातःसवनीयकेन समो भक्षः ॥

अथाच्छात्राकस्य ॥ अभिहिङ्कृत्य “ अध्वर्योशोशोसावोमधाही-
न्द्रगिर्वण ” इति तिस्रः स्तोत्रियोर्धर्चशः । “ शोसावोमियन्त इन्द्र-
गिर्वण ” इति अनुरूपस्तृचोर्द्धर्चशः । “ शोसावोमृतुर्जनित्री ” ति
त्रयोदशर्चं सूक्तं पच्छः । “ नृमर्त ” इति सूक्तं सप्तर्चं पच्छः ।
“ भवामित्र ” इति पञ्चर्चं पच्छः । “ संवांकर्मण ” ति सूक्तम-
ष्टर्चं पच्छः । आहृयोत्तमया परिदध्यात् । “ उक्थंवाचीन्द्रायदे-
वेभ्य ” इति शस्त्वा जपः । “ इन्द्राविष्णूमदपतीमदानामि ”
ति याज्या । स्वेन प्रातःसवनीयकेन समो भक्षः । ततो मृगतीर्थ-

सर्पणं ततोनुयाजादि । श्रुक्त्वाकप्रैषे “ अग्निमद्ये ” त्यादि०
 “ गृह्णन्नग्नय आज्यं गृह्णंत्सोमायाज्यं वध्नन्नद्वय इन्द्राग्निभ्यां छागौ सु-
 म्बन्निन्द्राय सोमं० अय आज्येन सोमायाज्येनाश्रय इन्द्राग्निभ्यां छागा-
 भ्यामिन्द्राय सोमेन हरिभ्यो धानाभिरद्यते मेदस्तः प्रतिपचनग्रभीपु-
 रवीवृधन्त पुरोडाशैरयाडिन्द ” इत्यादि । देवताश्चैकपशुका इति
 वचनात् । शंयुदाकादि यज्ञपुच्छं समानम् । समाप्त उक्थमञ्ज्ञो
 ज्योतिष्टोमः ॥

अथं षोडशी ॥ सोग्निष्टोमेन व्याख्यातः । विशेषो वक्ष्यते ।
 तत्र सूवनीयास्त्रयः पशवः आग्नेय ऐन्द्राग्नि ऐन्द्रश्चेति । तत्र
 द्वौ छागौ तृतीयो मेपः । ऐन्द्रो वृष्टिः षोडशिति तृतीय इति-
 वचनात् । आवाहने वैकल्पिकावाज्यभागावावाह “ अग्निमा-
 वह इन्द्राग्नी आवह इन्द्रमावह वनस्पतिमावह इन्द्रं वसुमन्तमि ”
 त्यादि । अधिगुप्रैषः सौत्रामणिवत् बहुवचनान्तोहः कर्तव्यः ।
 आग्नेयैन्द्राग्नेयोर्याज्यानुवाक्याप्रैषाः पूर्वमेवाक्ताः । ऐन्द्रस्य वपा-
 याः “ इन्द्रं नरोनेमथिताहवमि ” त्यनुवाक्या । “ होतायक्षदि-
 न्द्रं मेपस्य वपायामेद्रम ” इति प्रैषः । “ उरुन्नोलोकमनुने विविद्रा-
 नि ” ति याज्या । अथ पुरोडाशस्य । “ य इन्द्रगुण्ण ” इत्य-
 नुवाक्या । “ होताय० दिन्द्रपुरोडाशस्य ” ति प्रैषः । “ प्रम-
 साहिष ” इति याज्या । अथ हविषः । “ इन्द्रो राजा जगत ”
 इत्यनुवाक्या । “ होताय० दिन्द्रं मेपस्य हविष आददद्य० वसुमन्तं०
 करदेवैन्द्रो जुपतामि ” ति प्रैषः । “ स्वस्तये वाजिभिश्च ” ति
 याज्या । वनस्पतियागे “ होताय० इन० यत्राग्नेराज्यस्य ह० यत्र
 सोमस्याज्यस्य हविषः मि० यत्राग्नेच्छागस्य हवि० यत्रेन्द्राग्ना-
 श्छागस्य ह० यत्रेन्द्रस्य मेपस्य हविष० यत्र वनस्पतेः प्रियापाथा-
 मियत्र देवा० तत्रैतान् प्रस्तु० रभीयम इव कृत्वी ” त्यादि । “ अ

याडग्निरग्नेराज्यस्यहविष ” इति विशेषः । यद्यध्वर्यव ऐन्द्रमेव कुर्वन्ति तदा तदनुसारेण प्रयोगः कर्तव्यः । अन्यत्सर्वमग्निष्टोमवत् । आग्निमांरुतानन्तरं त्रीण्युक्थशस्त्राणि भवन्ति । ततो होता षोडशिमञ्जकशस्त्रं शंसेत् । षोडशी द्विविधा अविहृतो विहृतश्च । यत्र सामगा यदि नानदं, षोडशिसाम कुर्युस्तदा अविहृतः षोडशी शंस्तव्यः । यदि गौरिचीतं साम तदा विहृतषोडशी शंस्तव्यः इति ब्राह्मणम् ॥

अथाविहृतस्य क्लृप्तिरुच्यते । अस्मिञ्छस्त्रे त्रय आहावः । स्तोत्रियाय निविदे परिधानीयाया इति । केचिन् विहृतरषोडशी आहावो नाविहृत इत्याचक्षते । तेषां मतेऽविहृतः पञ्चाहावो भवति । स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तदनन्तरं निविदे परिधानीयाया इत्याहावस्थानानि । अभिहिङ्कृत्य “ अध्वर्योःशोशोसाशेमि ” त्याहृत्य “ अमाविमोमइन्द्रत ” इति स्तोत्रियोर्धर्चशः । पञ्चाहावपक्षे “ शोसावो २ मिमिन्द्रमुतापिवे ” त्यनुरूपस्तृचोर्धर्चशः । पञ्चाहावपक्षे “ शोसावोमात्वावहन्तुइरय ” इति प्रगाथस्तृचोर्धर्चशः । “ उपोपुश्रृणुहीगिर ” इत्येका पङ्क्तिः । “ सुमंइशे ” ति द्वे एव पङ्क्त्यास्तृचः पङ्क्तिशंस्यः । पङ्क्तिषु द्विरवस्येह्वयोर्द्रयोः पादयोः उत्तमेन पादेन प्रणुयात् । “ यदिन्द्रपृतनाज्य ” इत्यौष्णिहस्तृचोर्धर्चशः । “ अयन्ते अस्तुहयत ” इति वार्हतस्तृचोर्धर्चशः । “ आधूर्ध्वस्मा ” इति द्विपदाऋक्पादद्वयं पच्छः । “ ब्रह्मन्वीरब्रह्मकृतिञ्जुपाण ” इत्येका पच्छस्त्रिष्टुप् । “ एष ब्रह्मायऋत्विय ” इति द्विपदा पच्छः । “ प्रतेमहेविदथेशंसिपंहरी ” इति जागतस्तृचः पच्छः । “ त्रिकद्रुकुपुमहिपोयवाशिर ” इति तृचं पच्छः । एता द्वेधाकारं शंसेत् । एकैकामृचं द्वे द्वे कुर्यादित्यर्थः । पच्छः शंसनं तत्सपत्तम इति पच्छः इत्युक्तम् । तत्र

प्रथमा अष्टी । द्वितीयतृतीये उष्णैः कृशकयैः । “ प्रोष्वस्मैपुरोरथ-
मि ” ति शाकरस्तृचोनुष्टुप् गायत्राकारः शस्यः ५ चतुर्भिः पा-
दैः प्रथमां त्रिभिर्हत्तमामित्यर्थः । तेनैतास्तिस्त्रः षड्भवंति । “ प्र-
चेतने ” त्यनुष्टुर्वर्धचशस्या । “ प्रणवस्त्रिष्टुभमिपमर्चतप्रार्त्तयोक्य-
तीं रफाणयद्दि ” ति तृचोनुष्टुभोर्ध्वर्चशः । उक्तमर्चस्य द्वे श-
स्त्वाह्वय “ अस्यधदेजरितरि ” त्येतां निविदं शस्त्वा “ भव ”
इत्येतां शस्त्वाह्वय “ उद्यद्वध्नस्ये ” त्यनया परिदधानि । अ-
र्ध्वर्चशः “ उर्ध्ववाचीन्द्रायदेवैभ्य ” इति शस्त्वा जपः । “ ए-
वाहोवैवाहीन्द्र ३ मेवाहिशक्रौवशीदिशक्र ” इति जपित्वा मम्प्रे-
पितः “ अपाः पूत्रेपांहरिवः सुतानामि ” ति यजति । उक्तोनु-
षपट्टकारः । विहृते भक्षविधिवर्धयते ॥

अथ विहृतपोरुक्त्विनः पाठः पददर्शयते । अभिहिङ्कृत्य “ अ-
ध्वर्योशोमावो ३ मिन्द्रजुपस्वप्रवहायाही ” ति स्तोत्रियानुरूपौ य-
थासूत्रमर्ध्वर्चशः शंसेत् । “ विष्णुर्नत्वेपः समन्मुक्रतुर्नो ३ मा-
त्वाधहन्तुहरयउपोपुशृणुहीगिरः वृषणंमोमपीतयेमध्वन्मातथा-
इवो ३ मिन्द्रंवाभृन्धक्षमोयदानः सृनृतानतः करआदर्शयामड-
द्योजान्विन्द्रतेहरो ३ मिमाधानाघृतस्त्वः सुमंशश्चावयं हरी इ-
होपवक्षतेमध्वन्निदिपीपिहो ३ मिन्द्रंमुखतमेरथेपनृतंपूर्णचन्धु-
रः स्तुतोवाहिवशांअनुयोजान्विन्द्रतेहरो ३ मिन्द्रंमातर्हवामहेस-
द्याते वृषणंरथम् इन्द्रंस्पयत्यध्वदगेधतिप्रतिगोविदो ३ पिन्द्रंमो-
मस्यपीतयेयः पात्रंहारियोजनं पूर्णामन्द्रचिकेर्तातयोनामिन्द्रतेह-
रो ३ प्यदिन्द्रपृतनाज्येयन्त्रेअस्तुहयतः देवाभ्वाधिरेपुरः सोम-
आहरिभिः सुतो ३ मादिचेहजुपाणइन्द्रहरिभिर्नआगाहि पीताहवा-
ववक्षतुरातिप्रहसितंरथो ३ प्यदावृत्रेनदीवृत्रंहर्यन्नुपममर्चयः शयना-
नञ्जिनवधीः सूर्यहयनरोचयो ३ मादिचेहविद्वांश्चिकित्वान्हयंश्ववधे-

से र्यताहरीववक्षतुरिन्द्रीवश्वा अंभिश्चिया ३ यदातेविष्णुरोजमा-
 द्यामिन्द्रोहरिधायसं त्रीणिपदाविचक्रमेपृथिवींहरिवर्यसो ३ मा-
 दित्तेहाधारयद्धरितोर्भूरिभोजनं र्यताहरीववक्षतुर्ययोरन्तर्हरिश्चरो ३
 माधूर्वस्मैब्रह्मन्वरिब्रह्मकृतिञ्जुपाणः दधाताश्वानर्वाचीनोहरि-
 भिर्यादित्यो ३ मिन्द्रो नवज्जग्यस्मिन्नूपुसवनेमादयस्व हिरण्यवाहु-
 रूपब्रह्माणिशृणव ३ मानो इमेपब्रह्माप्रतेमहेविदथेशसिपंहरी
 यऋत्विंयः प्रतेवन्वेवनुषोहर्यतमदो ३ मिन्द्रो नामघृतंनयोहरिभिश्चा-
 रुसेचतो शुतोगि आत्वाविशन्तुहरिवर्यसद्भिरो ३ विस्रुतयोहरि-
 द्वियोनिमभियेसमस्वरन् यथायथोहिन्वन्तोहरीदिव्यंयथासदो ३
 मिन्द्रन्वघायं पृणन्तिहरिभिर्नधेनवः निरातयइन्द्रायशूपंहरिवन्त-
 मर्चतो ३ त्वामिच्छवमो अस्यवज्रोहरितोय आपसः वसनस्पतेह-
 रिर्निकामोहरिरागभस्यो ३ प्यन्तिगिरोद्युम्नीमुशिप्रोहरिमन्युमा-
 यकः नसंयतइन्द्रेनिरूपाहारितामिमिक्षिरो ३ निवक्रद्रुकेषुमाहिपोय-
 वाशिरन्तुविशुष्मः तृप्तसोममपिवाद्रिष्णुनामुतंयथावशो ३ सईम-
 मादमाहकर्मकर्तवेमहामुरुं सैनंसश्चदेवोदेवंसत्यमिन्द्रंमन्यइन्द्रो ३
 मधत्विपीमां अभ्योजसाक्रिर्वियुधाभवत् आरोदसीअपृणदस्यम-
 ज्यनाप्रवावृधो ३ मधत्तान्यञ्जठरेप्रेपरिच्यतप्रचेतन सैनंसश्च० त्य-
 इन्द्रो ३ साकजातः क्रतुनासाकमोजसाववक्षिथ साकं वद्धोवीर्यः
 साभहिर्मृधोविचर्षणो ३ न्दाताराधस्तुवतेकाम्यवसुप्रचेतय सैनं-
 सश्च० त्यइन्द्रो ३ म्प्रोष्वस्मैपुरोरथमिन्द्रायशूपमर्चत अभीकेचि-
 दुलोककृत्सङ्गैसमत्सुवृत्रहो ३ मस्माकम्बोधिचोदितायाहिपिवम-
 त्स्व नभन्तामन्यकेपांज्याकाअधिधन्वरो ३ त्वंसिधूंखासृजोधरा-
 चोअहन्नाहिम् अशत्रुरिन्द्रजज्ञिषेविश्वम्पुष्यसिचार्यो ३ न्तन्वा-
 परिष्वजामहेक्रतुञ्छन्दऋषं वृहत् नभन्तामन्य० न्वमो ३ विपु
 विश्वाअरातयोर्यो नशन्तनोधियः अस्तासिशत्रवेवधंयोन इन्द्रजि-

घामतो ३ प्यातेरातिर्दधिर्वसुमुम्नः^१अभेहिनोवसो नभन्तु० धन्व-
सो ३ म्प्रवस्त्रिष्टुभमि ” ति तृचोऽर्धर्चशः । “ अर्चतप्रार्चते ”
ति तृचोर्द्धर्चशः । “ पन्थमानम्परोगिरौ ३ शौसावो ३ मस्यमदे-
जरितरिन्द्रः सौमस्यमस्तत् अस्यमदेजरितरिन्द्रोहिमहन अस्यम-
देजरितरिन्द्रोयवेगमैरयत् अस्यमदेजरितरिन्द्रोजिन्यदजुवोपिन्द-
दपिनः अस्यमदेजरितरिन्द्रउदार्यवर्णमातिरदवदासीद्विशो अस्तभ्नात्
अस्यमदेजरितरिन्द्रउद्यामस्तभ्नादप्रथयत्पृथिवीम् अस्यमदेजरि-
तरिन्द्रोद्विस्वमैरेयज्यन्तरिक्षमतिरत् अस्यमदेजरितरिन्द्रः समु-
द्रेम्प्रकुपितमरम्णात् अस्यमदेजरितरिन्द्रऋष्यां इवपंपणतः पर्व-
तान्प्रकुपितानरम्णात् अस्यमदेजरितरिन्द्र इहश्रवदिहसोमस्य-
मन्सत् भेमान्देः वसागमो ३ मर्भकोनकुमारक ” इत्येकार्धर्चशः ।
“ उद्यदध्वनस्य विष्टुभमि ” त्येतया परिदधाति अर्धर्चशः । “ उ-
“ कथंवाचीन्द्रायदेवेभ्य ” इति शस्त्वा जपः । “ एवाहोनायाः
पूर्वेषांहरिवः सुतानामेवाहीन्द्रा ३ अथोइदमवनङ्केवहनन्ते एवाहिश-
क्रोममद्विसोमंमथुमन्तमिन्द्रवशीहिशक्रः सत्वावृपअठरआवृपस्वा ३
वौ० ” । उक्तानुवपटकारः । अत्र केचिदेवाहोवैवेत्यादेर्जपशब्द-
वाच्यभ्यांशस्योपांशुत्वमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । तथासति महा-
नाम्युपमर्षणाऋकपदानां च सन्ततिर्न स्यात् । प्राणमन्ततिश्च
युक्ता । सूत्रे सन्ततपाठदर्शनात् । तस्मादेकस्वरन्वमेव । न-
नु सर्वस्या अप्युपांशुत्वं किन्तु स्यादिति चेन्न । अन्काक्षग्वाध-
प्रसङ्गात् । तस्माज्जपमहितयाज्यायां उच्चैष्टुमेव युक्तम् । ततः
आहृतं पौडशिपात्रं समुपहारं भक्षयन्ति । यमेषभमिनो मैवाव-
रुणस्त्रयश्छन्दोगाः । प्रथमं होता भक्षयति । स्वव्यतिगिष्ठा-
न्भक्षण उपहृत्य “ इन्द्रेपोडशंन्नोजस्विन्नि ” ति मन्त्रेण । मन्त्रा-
मीति मन्त्रान्तः । मन्त्रावरुणोप्यनेनैव भक्षयति स्वव्यतिगिष्ठा-

क्षिण उपहृय । इतरे तु स्वशास्त्रोक्तविधिना भक्षयन्ति । अस्य प्रतिगरे विशेषः । “ आत्वावहन्तुहरय ” इत्यारभ्य “ प्रप्रवस्त्रिष्टुभ ” इत्येतत्पर्यन्तमनवानप्रणवयोर्यथाक्रमं “ ॐ थामोदैवमदे मथामोदैवीमथ ” इति प्रतिगरौ भवतः । अन्यत्समानम् । ततो मृगतीर्थमर्पणं ततोनुयज्ञादि । सूक्तवाकप्रैपे “अग्निमद्य० गृह्णन्नय आज्यंगृह्णन्सोमायवध्नन्नग्नयइन्द्राग्निभ्यां छागौवध्नन्निन्द्रायमेपंगुन्वन्नित्रायसोमंभृजंहरिभ्यान्धानाः सूपस्थाअद्य० भवदग्नयआज्येनसोमायाज्येनाग्नयइन्द्राग्निभ्यां छागौ वध्नन्निन्द्रायमेपंगुन्वन्नित्रायसोमंभृजंहरिभ्यान्धानाः सूपस्थाअद्य० भवदग्नयआज्येनसोमायाज्येनाग्नय इन्द्राग्निभ्यांछागाभ्यामिन्द्रायमेपेपेन्द्रायसोमेनहरिभ्यान्धाना० अग्नीषुरवीर्यवन्तपुरोडाशैरपादिन्द्रः सोमसूक्ता ब्रूहि” । ततो यज्ञपुच्छादि समानाम् । सतिष्ठते पौडाशसंस्थो ज्योतिष्टोमः ॥

अथ वाजपेयस्य प्रयोग उच्यते ॥ तस्य सर्वमग्निष्टोमवत् । विशेषस्तूच्यते । केचिद्दग्नीषोमीयेण पशुपुरोडाशेन देवमुद्गीवपानन्वायातनं कुर्वन्ति । तस्मिन्पक्षे तथैव प्रचरितव्यम् । अनुयाजमभुति हिरण्यमालिन ऋत्विजः । तत्र होतुः स्रगेवविधा भवति । हिरण्यपीतशतपुष्करैः कृता वज्रकिञ्जल्का च । उपाकरणकाले अग्नेयाद्रीन्पशूनुपाकृत्य मारुतीं गावशामुपाकरोति । सप्तदशप्राजापत्यान् अथ सारस्वन्ती मेपीं च । एवं द्वाविंशति उपाकरणं कुर्वन्ति इति केचित् । अपरे अन्यथा कुर्वन्ति । अग्नेयाद्रीस्त्रीनुपाकृत्य मारुतीं सारस्वतीं सारस्वतं सप्तदश प्राजापत्यान् इति एवं वा क्रमः । तत्र रशनाभेदात् परिव्ययणभेदः । परिव्ययणभेदाद्युशामुवास्त इत्यावर्तने केचित् । अपरे तु रशनापरिव्ययमाणे प्रैपाणां तन्त्रामच्छन्ति । तस्मिन्पक्षे स्रग्देव प्रध्वर्य-

चशान्निर्णयः । आवाहने आज्यभूषणावावाद्य “अग्निमावह इन्द्रामी
 आवह इन्द्रमावह मरुतआवह सरस्वतीमावह सरस्वन्तमावह प्रजा-
 पतिमावह वनस्पतिमावह इन्द्रं वसुमन्तमि” त्यादि । एषां पशुनां
 पर्याग्निस्तौकौ तन्त्रम् । प्रकृतौ समर्थनिगमनात्सर्वे यथार्थमूह्याः ।
 अधिगौ ऊह्यानि पदानि वक्ष्यते । “मधपतिभ्योमेधान प्रैभ्योअ-
 ग्नि रन्वेनान्माता उदीचीनानेषांपदीनिधत्तात् पृथिवीशरीराणि
 एकथैकैषांत्वचआच्छयातात् पुरानाभ्याअपिशसोवपाउत्स्विदता-
 दन्तरेवोष्माणंवारस्यध्वात् द्येनमेषां वक्षांसि शशावाहूंश्छल्लोपा-
 णिकश्यपेषांसानछिद्राः श्रोणीः कवषोरुस्सकपर्णाष्टिवतः षड्विंश-
 तिः षड्विंशतिरेषां वङ्कयः० गात्रमेपानूनंकृणुतात् वानिष्टुनेषां मा-
 राविष्टोरुकर्मि”त्यादि समानम् ॥

अग्नेनर्वपाप्रचारः ॥ “अग्नेनये”त्यनुवाक्या । होतायक्षद-
 ग्निच्छागस्यवपायामेदस ” ति प्रैषः । “ प्रवः शुक्राग्ने ” ति
 याज्या । अथैन्द्राग्नस्य । “ आट्टत्रहण होतायक्षदिन्द्राग्निच्छाग-
 स्य वपाया ” इति प्रैषः । “ शुचिनुस्तोममि ” ति याज्या । अ-
 थेन्द्रस्य । “ इन्द्रं नरोनेमाधिता होतायक्षदिन्द्रं वृष्णेर्वपाया ” इति
 प्रैषः । “ उरुन्नोलोकमि ” ति याज्या । अथ मरुताम् । “ शु-
 चीवाहव्या होतायक्षन्मरुत उस्त्रायावपायामेदमोजुपन्तामि ” ति
 प्रैषः । “ प्रचित्रमर्कमि ” ति याज्या । अथ सरस्वत्याः । “ प्र-
 वाचिनरसरस्वती हो० सरस्वती मेध्या वपाया ” इति प्रैषः “ प्र-
 क्षोदनावायमे ” ति याज्या । अथ सरस्वतः । “ जर्नायन्तोन्व-
 ग्रवः होतायक्षन्सरस्वन्तं मेपस्यवपाया ” इति प्रैषः । “ इन्द्रं
 सुपर्णमि ” ति याज्या । अथ प्राजापत्यानां तन्त्रेण यागः । “ वि-
 रण्यमर्गः ममवर्तताग्ने होतायक्षत्प्रजापतिं छागानां वपानां मेदमो
 जुषतामि ” ति प्रैषः । “ यस्येमेहिमवन्त ” इति याज्या । अ-

जापतियालस्योपांशुधर्माः । आगूः प्रणववषट्कारप्रैषादीनामुच्चै-
ष्ठम् । आददुस्यत्करज्जुषतामद्यदग्रभीदवात्तृधतेत्येषामुपांशुत्वम् ।
घात्वाले मार्जनादि ॥

अथाऽऽज्यशस्त्रे विशेषः । “ प्रवोदेवायाग्नेये ” त्ये-
तस्य स्थाने “ अग्निनरोदीधितिभिरि ” ति पञ्चविंशति-
कं सूक्तमर्द्धर्चशः शंसेत् । प्राकृती याज्या । सर्वविकृतिषु शस्त्र-
याज्याः प्राकृता एव भवन्ति धारयाश्च । तदुक्तं ब्राह्मणे । ‘मूलं
वाएतद्गङ्गास्यधारयाश्च याज्याश्चेत्यादि०’ तस्यैताः समान्य एव स्यु-
रि’ त्यन्तेन । प्राकृतमेव प्रउगं माधुच्छन्दसम् । अथ द्वोत्रकाणां
‘मैत्रावरुणस्य । “ता नः शक्तपार्थिवस्य तावांमम्यगदुहाणे” ति
स्तोत्रियानुरूपौ । शेषमैकाहिकमेव ॥ अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
“सुरूपकृत्नुमृतयेऽयमुतेममतमि” इति स्तोत्रियानुरूपौ । शेषमै-
काहिकमेव ॥ अनुरूपः प्राकृत इति । अपरे “तावांमम्यगदुहाणासु-
रूपकृत्नुमृतये आमुतेसिञ्चतश्रियं” एते तृचाः सृपाणां यथासंख्यं
स्तोत्रियानुरूपा इति वदन्ति । पक्षान्तरे तु मैत्रावरुणाच्छावाकयोः
पूर्वोक्ताः स्तोत्रियानुरूपाः । ब्राह्मणाच्छंसिनस्तु “शुष्मिन्तमंनऊ-
तय” इति तृचोन्नुरूपो भवतीति वदन्ति । पक्षद्वयेऽपि अनुरूपाः
प्राकृता एवेति सिद्धातिनो मतिः । माध्यन्दिने सवने दधिधर्मेण
प्रचुर्य एषां पशुपुरोडाशैश्चरन्ति । प्रथममग्नेः । “अग्नेत्वंपारयान-
द्योअस्मान्” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षदग्निपुरोडाशस्ये” ति प्रै-
षः । “यथावेप्रस्ये” ति याज्या । अथैन्द्राग्नस्य । “आभरतमि” त्य-
नुवाक्या । “होता०दिन्द्राग्नीपुरोडाशस्ये” ति प्रैषः । “गीभि-
न्निप” इति याज्या । अथैन्द्रस्य । “यईन्द्रशुष्म” इत्यनुवाक्या ।
“होतायक्षदिन्द्रपुरोडाशस्ये” ति प्रैषः । “प्रमसाहिप” इति याज्या ।
अथ मरुताम् । “नूपिः” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षन्मरुतः पुरो०

जुषन्तामि” ति प्रैषः । “अराइवेदस्वरमाअहवे” ति याज्या । अथ सरस्वत्याः । “उतस्पानः सरस्वतीजुषाणाहोतात्सरस्वन्तपुरोडाशस्ये” ति प्रैषः । “सवावृधेनय” इति याज्या । अथ प्राजापत्यानां तन्वरेण यागः । “यआत्मदा” इत्यनुवाक्या । “होतायक्षत्प्रजापतिपुरोडाशानांजुषन्तांहवि०धेनौरि” तियाज्या । “होतायक्षत्सरस्वतीपुरोडाशस्ये” ति प्रैषः । “पावीरवी” ति याज्या । अथ सरस्वतः । “येतेसरस्वऊर्मय” इत्यनुवाक्या । पुरोडाशादिमत्स्वनीयप्रगाथान्तं शस्वाहूय “कयाशुभासत्रयसः सनीडा” इति सूक्तं पञ्चदशकम् । अस्य सूक्तस्थं “सुगाअपश्चकर” इत्यवमन्तं शस्वाहूयं “इन्द्रोमरुत्वानि” ति निविदं शस्वा “एकस्यचिन्म” इत्यादिमूक्तशेषम् आहूय “अनुत्तप्रानेमघवन्नि” त्यनया नवम्यां परिदध्यात् । पच्छः शंसेत् । नित्या याज्या । नाराशंसभक्षणानन्तरं वार्हस्पत्येष्टिः साज्यभागपभृति इडान्ता भवति । अत्र बृहस्पतेरादेशो न कर्तव्यः । वार्त्रेणावाज्यभागौ । “बृहस्पतिः प्रथमंजायमानोमहोज्योतिप” इत्यनुवाक्या । “बृहस्पतिः समजयद्रसूनिमहोव्रजानि” ति याज्या । इति प्रधानस्य । अथ स्विष्टकृतः । “त्वामीडनेअजिरंद्रुत्याये” त्यनुवाक्या । “येउयजामहेशिंसुदीर्तिसुसंदृशंशृणन्त” इति याज्या । केचिदेनामिष्टिं न कुर्वन्ति ॥

अथ निष्केवल्यम् ॥ “अभित्वाशूरतो जुम” इत्यादि धाययान्तं शस्वाहूय “त्वामिद्धिहवामह” इति द्वचः प्रगाथो बृहता योनिमर्षेर्चं शस्वाहूय “पिवासुमस्ये” ति सामप्रगाथं शस्वाहूय “तदिदासभुवनेपुज्येष्टमि” ति सूक्तं नवर्चं पच्छः शंसेत् । पंच शस्वाहूय निवित् । आहूयात्तमया परिदध्यात् । मैत्रावरुणशस्त्रमैकाहिकमेव । अस्य शस्त्रस्यान्ते सरस्वतः पुरोडाशेन पचरन्ति । “येतेसरस्वऊर्मय” इत्यनुवाक्या । “होता०सरस्वन्तपुरोडा-

शस्ये” ति प्रैषः । “सवावृध” इति याज्या । प्रजापतेः पुरोडाश-
स्थाने बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपन्त्यध्वर्यवः । “बृहस्पतिः प्रथमंजाय-
मानः बृहस्पतिः समजयद्वसूनि” इति याज्यानुवाक्ये । “ इडा-
मग्ने होता० दर्मिपुरोडाशयोरि” ति प्रैषः । “ स्वदस्वहव्ये ” ति
याज्या । एवं केचित्कुर्वन्ति । अन्येपि विकल्पा अध्वर्युतो
ज्ञातव्याः । ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकशस्त्रे ऐकाहिके । अस्मि-
न्सवने आजिधावनादिवैशेषिकधर्मा उक्ता अध्वर्युभिः ॥

अथ तृतीयसवन आदित्यग्रहादि । पशुकाले मनोता प्रतिप-
शुमावर्तते । न वा आवर्तते । अथाग्नेः । “ पाहिनो अग्न” इत्य-
नुवाक्या । “ होता० दर्मिच्छागस्यहविषआददद्ये” ति प्रैषः ।
“ प्रकारव ” इति याज्या । अशैन्द्राग्न्योः । “ उभावामिन्द्राग्नी
हो० दिन्द्राग्नीच्छागस्यहविषआत्ताम० घस्तान्न० करतएवन्द्राग्नी-
जुषेतोह० ” प्रैषः । “ प्रचर्षणिभ्य ” इति याज्या । अथेन्द्रस्य ।
“ इन्द्रोराजाजगतः होता० दिन्द्रमेषस्यहविषआददद्य० घसन्नूनं०
करदेवेन्द्रोजुषतामि ” ति प्रैषः । “ स्वस्तयेवाजिभिश्चे ” ति
याज्या । अथ मरुताम् । “ आवोहोताजाहवी ” ति अनुवाक्या ।
हो० न्मरुतउस्त्रायाहविषआदन्नद्य० घसन्नूनं० करन्नेवमरुतो जु-
षन्तामि ” ति प्रैषः । “ यावः गर्मशशमाने ” ति याज्या । अ-
थ सरस्वत्याः । “ सरस्वत्यभिनेनेषी ” त्यनुवाक्या । “ होता-
थक्षत्सरस्वतीमेष्याहविषआददद्य० घसन्नू० करदेवसरस्वतीजुष-
तामि ” ति प्रैषः । “ यस्तेस्तन” इति याज्या । अथ सरस्वतः ।
“ पीपिवांसंसरस्वत ” इत्यनुवाक्या । “ होता० सरस्वन्तमेष-
स्यहविषआददद्य० घसन्नूनं० करदेवसरस्वान्जुषतामि ” ति
प्रैषः । “ यस्यवनंपशव ” इति याज्या । अथ प्रजापतेः । सप्त-
दशहविषां तन्त्रेण यागः । “ यः प्राणतोनिमिषत” इत्यनुवाक्या ।

“होतायक्षत्र० प्रजापतिच्छागानां हविषआददद्य० घमन्नृनं० क-
रदेवप्रजापतिञ्जुपताम ” ति प्रैषः । “यक्रन्दमी” ति याज्या ।
प्रजापतेरुपांशुधर्मी भवति । अथ वनस्पतियागः । “देवेभ्योवनस्पते
होता० वनस्पतिये ” त्यादि० “यत्राग्नेराज्यस्यहविषः प्रिया-
धामानि यत्रमोमस्याज्यस्यहवि० मीनि यत्राग्नेच्छागस्यहवि० मा-
नि यत्रेन्द्राग्न्योच्छागस्य० मानि यत्रेन्द्रस्यवृष्णोमेषस्यहवि० मानि
यत्रमरुतामुस्रायाहवि० मानि यत्रमरस्वत्यामेष्याहवि० मानि य-
त्रमरस्वतोमेषस्यहवि० मानि यत्रप्रजापतेच्छागानांहविष० मानि
यत्रवनस्पतेः प्रियापाथांमि यत्रदेवानामि ” त्यादि० “तत्रैता-
न्प्रस्तुत्ये० भीयमइवकृत्वीकरदेवन्देवोवनस्पतिरि ” ति प्रैषः ।
अथ स्विष्टकृत्प्रैषः । “होता० इतिस्विष्टकृतमयाडाग्नेरग्नेराज्य-
स्यहविषः प्रियाधामान्ययाद्मोमस्याज्यस्यहविषः प्रियाधामान्यया-
हग्नेच्छागस्यह० याडिन्द्राग्न्योच्छागस्यह० याडिन्द्रस्यवृष्णेह० या-
ण्मरुतामुस्रायाह० याद् मरस्वत्यामेष्याह० याद् मरस्वतोमेषस्य
ह० याद् प्रजापतेच्छागानांहविं० याद्वनस्पतेः प्रियापाथांस्यया-
द्देवानामि ” त्यादि पश्विडोपहानादि । वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपद-
नुचसौ शस्त्राहूय “तदेवस्ये” ति सूक्तं समर्चं निविद्धानीयम् । एकां
शिष्टा निवित् । आहूय “ प्रकयाचे ” ति धार्या । आ-
हूय “ घृतेनद्यावापृथिवीअभीवृते ” ति तृचं द्यावापृथिवीयं नि-
विद्धानीयं पच्छः । एकां शिष्टा निवित् । “ सुरूपकृत्स्व ” धा-
र्यम् । आहूय “ अतश्वाजात ” इत्यार्ध्वं निविद्धानीयं सर्वर्चं
पच्छः । एकां शिष्टा निवित् । “ अयंवेनयेभ्योमाता, एनांपत्रे ”
इति तिस्रो धार्याः । आहूय “ परावतोयेदधिपन्त आप्यामि ”
ति समदशर्चं वैश्वदेवं निविद्धानीयं पच्छः । एकां शिष्टा नि-
वित् । आहूय “ अदितिद्यौ”रिति परिधानीयाः । सर्वत्र वैश्वदेव

इति वचनेत् । अथाग्निमारुतम् । “ वैश्वानरायधिष्ठाणामि ” ति सूक्तं पञ्चदशर्चं वैश्वदेवं निविद्धानीयं पच्छः । एकां शिष्ट्वा निवित् । “ शन्नः करतसि ” इति धाय्या । “ धारावरामरुत ” इति मारुतं पञ्चदशर्चं सूक्तं पच्छः । एकां शिष्ट्वा निवित् । आहूय “ त्वंनिश्चित्रउत्याग्नेविवस्वदुषम ” इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ककुबुत्तराकारौ शस्त्वाहूय “ यज्ञायज्ञावोअग्नये देवोवोद्विणोदा ” इति प्रगाथावर्द्धर्चशः शंसेत् । यज्ञायज्ञीयस्य त्वक्रियमाणस्यापि सानुरूपं योनिं व्याहानं शंसेदिति वचनात् । आहूय “ त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरा ” इति अष्टादशर्चं सूक्तं जानवेदमं पच्छः । एकां शिष्ट्वा, निवित् । आपोहिष्ठीयादि समानम् । उक्थ्यन्तु मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनोः प्राकृतमेव । अथाच्छावाकस्य । “ गायन्निस्त्वागायत्त्रिणअत्वागिरोरथीरिन्वे ” ति स्तोत्रियानुरूपौ । “ ऋतुर्जनित्री ” इत्यादि प्राकृतमेव । अथ विहृतपोडशी ॥

अथ निरिक्तोक्थम् । “ प्रतत्तमद्यशिपिविष्ट्रनामप्रतद्विष्णुस्तपतेवीर्येणे ” ति स्तोत्रियानुरूपौ सूत्रकारेणोक्तौ तथापि च्छन्दोगानुमारेणोच्यते । अभिहिङ्कृत्य “ किमित्तेविष्णोपरिचक्ष्यग्भूत्, प्रतत्तेअद्यशिपिविष्ट्रनाम, वपदूते विष्णवामआकृणोमि ” एनास्तिस्त्रः स्तोत्रियः । “ शोसावोप्रतद्विष्णुस्तपतेवीर्येणे ” ति अनुरूपस्तृचः । आहूय “ ब्रह्मजज्ञ- ” इत्येका पच्छः । “ यत्तेदित्मुप्रराध्य ” इत्येका अर्धर्चशः । “ त्वामिच्छवसस्पत ” इत्येका अर्धर्चशः । “ तं प्रतन्थे प् ” ति त्रयोदशकं पच्छः । अस्य द्वादशर्चः शस्त्वाहूय “ हंसः शुचिपदि ” सेतां पच्छः अर्धर्चशः त्रिपथा । चतुर्थमनवानमुक्त्वा प्रणव अवस्येत् । पुनस्त्रिपथा अर्धर्चशः पच्छः । एवं सप्तविधं दूरोहणं शस्त्वा “ सुतम्भरोयज-

मानस्य ” एतां तयोदर्शा पच्छः शस्त्वाहूय “ बृहस्पतियुवमिन्द्रश्चवस्व ” इति परिधानीया पच्छः । “ उक्थंवाची ” त्रिशस्त्वा जपः । “ विभ्राद्बृहत्पिबतुमोम्यमधि ” ति याज्या । अनुयांजादि । सूक्त-वाकप्रैषे विशेषः । “ अग्निमद्यपुरोडाशान गृह्णन्नय आज्यं गृह्णन्तोमायाज्यम्वधनन्नान्तयेच्छागम्वधनन्निन्द्राग्निभ्यां च्छगंवप्रान्निन्द्रायमंपवप्र-न्मरुद्वाउस्त्रावधनंत्वरस्वन्त्यैगेपीवधनत्वरस्वन्तेमेपवधनन्प्रजापतयेच्छागा-न्मुन्वन्निन्द्रायसोममभृज्जन्ह० अग्नय आज्येनसोमायाज्येनाग्नीच्छा-गेनेन्द्राग्निभ्यांछागेनेन्द्रायमेपेणमरुद्वाउस्त्रयासरस्वन्त्यैभेष्यासरस्व-तेभेषेणप्रजापतयेच्छागैरिन्द्रायमैपेनहग्निभ्यां वाताभिरक्षस्त्वान्भेदस्तः प्रतिपत्ताग्रपीपुग्नीष्टुधस्तपुगंद्वादीरयाडिन्द्रः सोमङ्गनाशिरयवा-शिरं० वाह ” इत्यादि समान्मुद्भवमानीयान्तम् । समाप्तो वा-जपेयः ॥

तस्य गवां शतानामिन्द्रादि दक्षिणाः उक्ताः सूत्रकारेण । वाजपेयेनेष्ट्याऽनन्तरं वसन्ते ब्राध्मणो बृहस्पतिभ्येन यजेत । रा-जा चैत्र राजसूयेन यजेत । केचिन्वत्यवराहणीयं नाम सोमयाग-मग्निष्टोमैस्यं कुर्वन्ति । छन्दांगाम्नु ज्योतिर्वीजपेयं समामतन्ति । तस्य ज्योतिर्व्यस्यं सविशारेण प्रकृतिवन्कृत्वातिगिगिवाक्यं कुर्वन्ति । इ-ति ज्योतिर्वीजपेयः । एतयोः प्रयोगा उत्तरपदकसूत्रे । इति वा-जपेयः समाप्तः ॥

अथतिरात्रप्रयोग उच्यते ॥ पौडशिमंम्येन व्याख्यातः । त्रि-शेषन्नुच्यते ॥ चत्वारः सवतीषाः पशवः । पौडशुक्तस्यैवः सारस्वती मेपी चतुर्थी । अंशुहने । आज्यभागावावाह । “ आ-वा० इन्द्राग्नी० इन्द्रमात्र० सरस्वतीमावह वनम्पातमा० इन्द्राग्नि-न्तमि ” त्यादि इति पशुममुच्चयपक्षे । यदा सारस्वती पशु-क्रतुपशुमभ्यवः कुर्वन्ति तदा आज्यभागावावाह । “ सरस्वतीपाव

ह वनस्पति० इन्द्रं वसुमन्तमि” त्यादि । केवलसारस्वतीमेषीपक्षे अधिगौ ऊह्यानि पदानि । मेघपत्यैमेधां प्रास्याअग्निभरत अन्वेनांमा-
ता अस्याः पदानि० एकधास्यास्त्वचमाच्छ्यातात्पु० श्येनमस्याव-
क्षः षड्विंशतिरस्यावङ्कयः अस्याअनूनं वनिष्टुमस्यामाराविष्टे”
त्यादि यथामूत्रम् । समुच्चये वाजपेयवदधिगुर्भवति । सरस्वतीया-
ज्यानुवाक्याप्रैषा वाजपेयोक्ता बोध्याः । अन्यत्पोडशिशस्त्रान्तं
प्रकृतिवत्कृत्वा मृगतीर्थसर्पणं कर्तव्यम् । अत्रिहृतविहृतपोडशिनो-
र्विकल्पः । संस्थितेषु सवनेषु षोडशिनि चातिरात्र इति वचनात्
षोडश्यन्ते अवश्यं मृगतीर्थसर्पणं भवति । षोडश्यकरणपक्षे न भ-
वति । ततः पर्याससंज्ञानि द्वादश शस्त्राणि भवन्ति । तत्राद्यानि च-
त्वारि शस्त्राणि प्रथमः पर्यायः । मध्यमानि चत्वारि मध्यमः पर्या-
यः । उत्तमानि चत्वारि उत्तमः पर्यायः । त्रिष्वपि पर्यायेषु होतु-
राद्यं शस्त्रं भवति । उत्तराणि त्रीणि यथाक्रमं होत्रकाणां भवन्ति ।
तानि चतुराहावानि भवन्ति । “ उक्थंवाचि ” इति शस्त्रा जपः
सर्वेषाम् । अथ संसनप्रकारो निर्दिश्यते । प्रथमे पर्याये होतुराद्यां
वर्जयित्वा प्रत्यृचं स्तोत्रियानुरूपेषु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा-
वस्यन्ति । शिष्टे तमसित्वा प्रणुवन्ति सर्वे सर्वासाम् । मध्यमे
पर्याये मध्यमानि पदानि प्रत्यादायं द्विरुक्त्वा ऋगन्तैः प्रणुव-
न्ति । उत्तमे पर्याये उत्तमानि पदानि द्विरुक्त्वा प्रणुयात् । अछा-
वाक उत्तमे पर्याये उत्तमपादस्यान्त्यचतुरक्षरं द्विरुक्त्वा प्रणुयात्
इति-विशेषः ॥

अथाद्यं होतुःशस्त्रम् ॥ “हंभूर्भुवस्वरो ३ शोमावो ३ यान्तमा-
वोअन्धसं इन्द्रमभिप्रगायत किंत्रामाहंशतक्रतुमाहिष्टश्चर्षणीनो” ३
विः । “पुरुहूतंपुरुहूतंपुरुहूतंपुरुहूतंपुरुहूतं गाथान्यंसनश्रुतामिन्द्रइति-
ब्रवीतनो ३ मिन्द्रइन्मोमहानामिन्द्रइन्मोमहानां दातावाजानानृतुर्भ-

हांअभित्वायमो ३ शोसावोमपादुशिपन्धमोपादुशिपन्धमः सुदक्ष-
 स्यप्रहोपिणइन्दुग्निद्रोयवाशिरोतस्वाभिप्रार्चते" ति पूर्ववदनुसूपो-
 ऽभ्यासः । "शोसावोन्त्यभुवः सत्वासाहमि" ति सूक्तशेषः सप्तवि-
 शत्यर्धर्चोऽर्धर्चशः "अभित्यंमेणमि"ति सूक्तं पञ्चदशर्चं पच्छः । आ-
 हूय अस्योत्तमा पारधानीया ॥ "अध्वर्यवोभरद्रातेन्द्रायसोममि"
 ति याज्या । उक्तोनुवपदकारः । सर्वेषां मैत्रावरुणवद्धर्षिधिः ॥
 अथ मैत्रावरुणस्य ॥ हिभूर्भुवस्वरोशोसावो ३ वयमुन्वातादि-
 न्द्रायमाद्देन हर्षश्वायगायतसखायः सोमपान्तो ३ त्रिः । "शभेदुक्थं-
 सुदानवे शभेदुक्थंसुदानवे उतीशुक्षंयथानरश्चक्रमामत्यग यसो ३ त्वंन-
 इन्द्रवाजयुस्व वइन्द्रवाजयुः त्वंगव्युः शतक्रतो त्वंहिरण्ययुर्मो ३ शो-
 सावोपकृतान्यृजीपिणः प्रकृवान्यृजीपिणः कृषाइन्द्रस्यगीथयामदे-
 सोमस्य वोचतौ ३ यसृविन्दमनर्शानि यः सृविन्दमनर्शानि पिमुद्राममही-
 शुवन्धीदुशोरणक्षपो ३ न्यर्षुदस्यविष्टपं न्यर्षुदस्यविष्टपं वप्मर्षणचृहत-
 स्तिरकृपेनदिन्द्रपौस्योशोसावोपतिश्रुतापवोधृपदि" ति पञ्चदशर्चं
 सूक्तवर्धर्चशः । "दिवश्चिदस्ये" ति अष्टर्चं पच्छः । "मनोतव्येभि-
 रि" त्येका पच्छः । एषैव परिधानीया । "अस्वमेदपुरुवसीन्वि-
 द्दानि" ति याज्या । उक्तोनुवपदकारः ॥ मैत्रावरुणवद्धर्षिधिः ॥
 अथ ब्राह्मणाच्छंभिनः ॥ "हिभूर्भुवस्वरोशोसावो ३ वयमुन्वातादि-
 द्दथवियमुन्वातादिदथाः इन्द्रन्वायन्तः सखायः कृषाउत्तमोभज्जम-
 न्तौ ३ मिच्छन्निदेवाः मुन्नन्तमिच्छन्निदेवाः मुन्नन्तो सखजम-
 स्पृहयन्तिप्रमामन्तु ३ शोसावो ३ वयोमन्त्रन्वाययोष्यमि-
 न्द्रत्वायवः अभिपणानुमोष्टपन्विद्धीन्तस्यनोचसो ३ मानानिः पव-
 क्तेमेनोतिदेचवक्तव अयोर्न्धीरशोच्योत्वे अपिकर्तुर्ममोत्वंपापिय-
 प्रथस्वं मीमिमपथः पुरांयोधश्चवृहंतवयापतिवृषेयुजोषो य वो-
 वार्त्तहत्याये"ति दशर्चोऽर्धर्चशः । उत्तमामुद्धरेत् । "इन्द्रो वक्रपद-

दुभयमपि” इति तिस्रोऽर्धर्चशः । “न्युपुवाचमि” ति एकादश-
 र्चं सूक्तं पञ्चः । अस्यान्त्या परिधानीया । “अणुधूत-
 स्यहरिवः पिवहे” ति याज्या । उक्तोनुवपट्कारः । मैत्रावरुणव-
 ङ्गक्षः ॥ अथाऽच्छावाकस्य ॥ “हिभूर्भुवस्वरोशोसावोमिन्द्रायमद्र-
 नेमुतमिन्द्रायमद्रनमुतं प्रणिष्टोभन्तिनोगिरोमर्कमर्चन्तिकारवो”
 त्रिः । “यस्मिन्निश्वाअधिश्श्रियोयस्मिन्निश्वाअधिश्श्रियः रणन्ति
 सप्तभिःपयइन्द्रमुतेहवापहो ३ त्रिकद्रुकेषुचेतनत्रिकद्रुकेषुचेतनं दे-
 वामोयजमन्ननभिर्ध्वत्तुनोगिरो ३ शोभावोमिन्द्रमिद्राथिनोबृहादि-
 न्द्रमिद्राथिनोबृहत् इन्द्रमर्कीमिरर्कीणइन्द्रवाणीरनृषतोमिन्द्रइद्रयोः
 सचइन्द्रइद्रयोः सच मांश्शुआवचोयुजेहोवज्रीहिरण्ययोमिन्द्रोदी-
 यथिचक्षमइन्द्रोदीथयिचक्षवं आसुर्योहयदिविविगोभिराद्रिमैरयो-
 शोभावोमेन्द्रानभिरायमि” ति दशर्चं सूक्तमर्धर्चशः । “एतोन्वि-
 न्द्रंस्तवामीशानमे” ति तिस्रोऽर्धर्चशः । “मानोअस्मिन्मवत्रन्नि”
 ति सूक्तमेकादशर्चं पञ्चः । अस्योत्तमया परिधानीया । “इन्द्रपि-
 वनुभ्यं पुनोमदाये” ति याज्या । उक्तोनुवपट्कारः । मैत्रावरुणव-
 ङ्गक्षः ॥ इति प्रथमः पर्यायः ॥

अथ द्वितीयः ॥ तत्र द्योतुः प्रथमम् ॥ “हिभूर्भुवस्वरोशोमा-
 वोमयन्तइन्द्रोमोनिपृतोअधिवर्हिपि निपृतोअधिवर्हिप्येहीमस्यद्रवा-
 पित्रो ३” त्रिः । “शाचिगोशाचिषृजनायंरणायनेमुतः अयंरणायने-
 मुतआखण्डलपहृयसो ३ यस्नशृङ्गवृषेनपात्तणयत्कुण्डपाय्य न्य-
 स्मिद्रध्रआमनोशोभावोमयन्तेमःपुषेजनेमोमपूरुपुस्यतेतोमः पूरुपु
 स्यते नस्येद्विभृवर्षिपयो ३ एयन्तेशर्यणावतिमुषोमायामधिप्रियः
 मुषोमायामधिप्रिय आजह्नीयेपादिन्तमो ३ त्तमयराधनेमहेचारु-
 मशायष्ट्रये चांमदायष्ट्रयष्टोमिन्द्रवापित्रो ३ शोभुद्रेदमी” ति
 चतुर्विंशतं सूक्तमर्धर्चशः । अस्य सूक्तस्य उत्तमामुद्धरेत् । “अ-

हम्भुवमि” ति सूक्तमेकादशर्चं पच्छः । अस्योत्तमया परिवानी-
य । “अपाय्यस्यायसोमदाये” ति याज्या । उक्तानुवषट्कारो
मैत्रावरुणवद्रक्षः ॥ अथ मैत्रावरुणस्य ॥ “हिंभूर्भुवस्वरोशोमा-
वो ३ मातृनइन्द्रक्षुमन्तंचित्राभंसंगृभाय चित्रेयाभंसंगृभायमहाह-
स्तीदक्षीणेतो” त्रिः । “विघ्नाहित्वान्तिकूर्मितुविदेष्णतुवीमथं
तुविदेष्णतुविमात्रमत्रोर्भो ३ नहिन्याशूरदेवानमर्तासोदित्सन्तं न-
मर्तासोदित्सन्तंभिमनगांवारयन्तो शोमात्रोमात्रद्वपरावतोर्भवतश्च-
वृत्रहन् अर्वावितश्चवृत्रहन्मध्वः प्रतिपभर्षणो ३ तीत्राः सतोमास-
आगहिमुतासोमादयिष्णवः सुतासोमादयिष्णवविवाद्भृग्यथोचि-
पोमिपामन्दस्वादुनेरंवरापमन्यवे अरंवरायमन्यवेभुक्तइन्द्रशंहृदो ३
शोमावोनह्यन्यं वलाकरमि” न्यष्टावर्षर्चशः । “ ईरवयन्तीमि ”
ति सूक्तं पञ्चमर्षर्चशः । “अहंदांगृणत” इति सूक्तमेकादशर्चं
पच्छः । “ शिरोशोमा० मवादे”० अस्योत्तमा परिवानीया ।
“पातासुतमिन्द्रोअस्तुसोमंहन्तावृत्रमि ” ति याज्या । उक्तानुव-
षट्कारो भक्षश्च ॥ अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः ॥ “ हिंभूर्भुवस्वरोशो-
मावो ३ मभित्वावृषभासुतेसुतंसृजामिपीतये सुतंसृजामिपीतये
तंप्राह्वयश्रुहीमदो ३” त्रिः । “मात्रामृगाअविष्यवोमोपहस्वानआ-
दभन् मोपहस्वानआदभन्मार्कीव्रह्माद्रिषोवनोमिहत्वागांपरीणसाम-
हेमन्दन्तुराधमे महेमन्दन्तुराधमेसरोगौरोयथापित्रोशोमावोमभिषु-
गोपतिंगिरेन्द्रमर्चयथाविदे इन्द्रमर्चयथाविदसूनुंपत्यम्यमन्यतो ३
माह्वरयः ससृजिरेरुपीरधिवाहिपि अंरुपीरधिवाहिष्यवाभिमनवाय-
हो ३ मिन्द्रायगावआशिरुदुदुहेवज्जिणमधु दुदुहेवाज्जिणमधुयन्सीसु-
पह्वरेविदोशोमावोमातृनइन्द्रमद्यगि” ति सूक्ते नदर्वं अर्षर्चं ज-
स्ये । “अश्वावतिप्रथममि” ति सूक्तं षडृचं पच्छः । अस्योत्तमा
परिवानीया । “ प्रोग्रांपीतिवृष्ण इयमिमत्यामि ” ति या-

ज्या । उक्तोनुवपदकारो भक्षश्च ॥ अथाच्छावाकस्य ॥ “हिंभूर्भुव-
 स्वरोशोसावो ३ मिदं ब्रह्मसोसुतमन्धः पिवासुपूर्णमुदरं पिवासु-
 पूर्णमुदरमनभयिन्नरिमातो” त्रिः । “नृभिर्धृतः सुतोअश्रैरव्यो-
 वारैः परिपूतः अव्योवारैः परिपूतोश्वोननित्तोनदीर्षो ३ तन्ते-
 यवयथागोभिः स्वादुमकर्मश्रीणन्तः स्वादुमकर्मश्रीणन्तइन्द्रत्वास्मि-
 न्त्वधमादो ३ शोसावोमिन्द्रेहिमत्स्यन्धसोविश्वेभिः सोमपर्वाभिः
 विश्वेभिः सोमपर्वाभिर्महो अभिष्ठिरोजसो ३ मेमेनं सृजतासुतेम-
 न्दिमिन्द्रायमन्दिने मन्दिमिन्द्रायमन्दिनेचक्रिविश्वानिचक्रयोमत्स्वा-
 मुशिपश्वदिभिस्तोमेभिर्विश्वचर्षणे स्तोमेभिर्विश्वचर्षणेसचैपुसवने-
 ष्वो ३ शोसावोप्रमम्राजमि” ति सूक्तं द्वादशचर्मर्धर्चशः । “उप-
 क्रमस्वाभरते” ति तिस्रोऽर्धचशः । “तदस्मैनव्यमि” ति सूक्तं न-
 वर्चं पच्छः । अस्योत्तमया परिधानीथ । “अस्यापिवयस्यजज्ञान
 इन्द्रे” ति याज्या । उक्तोनुवपदकारो भक्षश्च ॥

अथ तृतीयः पर्यायः ॥ तत्र होतुराद्यं शस्त्रम ॥ “हिंभूर्भुव-
 स्वरोशोसावो ३ मिदं ब्रह्मसोसुतमन्धः पिवास्वस्यगिर्व-
 णः पिवास्वस्यगिर्वणो” त्रिः । “यस्तेअनुस्वधामसत्सुतेनियच्छ-
 तन्वं सत्त्वाममत्तुमोम्यं सत्त्वाममत्तुमोम्यो ३ प्रतेअश्रोतुकुशयोः
 प्रेन्द्रब्रह्मणाशिरः प्रवाहृशूराधसेप्रवाहृशूराधमोशोमावोमहोइन्द्रो
 यजेजनापजिन्योऽष्टिमइव स्तोमैर्वत्सस्यवाट्वेस्तोमैर्वत्सस्यवाट्व-
 धो ३ पजावृत्स्यपिप्रतः प्रयद्धरन्ति वन्हयः विप्राक्कुतस्यवाहस-
 विप्राक्कुतस्यवाहसोऽकण्ठ्याइन्द्रयदक्रतस्तोमैर्वत्सस्यमाधनं जामिब्रुवत
 आनुवं जामिब्रुवतआयुधो शोसावोसमस्यमवेविश” इति द्विचत्वा-
 रिंशद्वचोर्धचशः । “विश्वजिते प्रनजिते” इति षड्वचं पच्छः । अ-
 स्योत्तमया परिधानीया । “ तिष्ठाहरीरथआयुज्यमाने ” ति या-
 ज्या । उक्तोनुवपदकारो भक्षश्च ॥ अथ मैत्रावरुणस्य ॥ “हिंभू-

भुवस्वरोशोसावोऽेमात्वेनानिपीदतेन्द्रमभिप्रगायत सखायस्तोम-
वाहसः सखायस्तोमवाहसो” त्रिः । “पुरूनमंपुरूणामीशानंवार्या-
णां इन्द्रंसोमेनचामुतइन्द्रंनोमेसचामुतोसद्यानोयोगंआभुवत्सरयि-
सपुरंध्यांगमद्राजिभिरामनोगमद्राजाभिरामनोशो सावोऽेवात्वशत्र-
वागहिन्युक्थानिचहृयते उपमेरोचनेदिवउपमेरोचनेदिदोऽेतुभ्या-
यमद्रिभिः सुतो गोभिश्चितीमदायकं प्रसोमइन्द्रहृयतेप्रसोमइन्द्रहृय-
तोऽेमिन्द्रशुभिसुमेहवमस्मेसुतस्यगोमतः विपीकितृप्तिमश्नुहिषिपीति-
तृप्तिमश्नुहोशोसावोनकिञ्चिद्रत्वदुत्तर” इति चतुर्विंशत्यृचं सूक्त-
मर्धर्चशः । अस्योत्तमामुद्धरेत् । “श्रुत्तदधामी” ति पञ्चर्चं सू-
क्तं पच्छः । अस्योत्तमा परिधानिया । “इदत्यत्पात्रमिन्द्रयान-
मि” ति याज्या । उक्तोनुवपट्कारो भक्षश्च । अथ ब्राह्मणाच्छं-
सिनः । “हिंभुभुवस्वरोशोसावोऽे योगेयोगेतवस्तरवाजेवाजहवामहे स-
खायइन्द्रमृतयेसखायइन्द्रमृतयो” त्रिः । “माद्यागमद्यदिश्रवत्स-
हस्त्रिणीभिरुतिभिः वाजेभिरुपनोहवंवाजेभिरुपनोहवोऽेमनुप्रवस्यौ-
कमेहुवेतुविप्रति नरोयन्तेपूर्वापिताहुवेयन्तपूर्वापिताहुवोशोसावोयुज-
न्तिब्रध्नमरुषंचरन्तपरितस्थुपः रोचन्तेरोचनादिविरोचन्तेरोचनादिर्वो
युञ्जन्त्यस्यकाम्याहरीविपक्षमारथे शोणाधृष्णुनृवाहमाशोणाधृष्णु
नृवाहमांऽेकेतुं कृण्वन्नकेतवेपेशोमर्याअपेशमे समुपाद्भिरजायथाः समु-
पाद्भिरजायथोऽे शोसावोयदिन्द्राहंयथात्वमि” ति सूक्तं पञ्चदश चर्मध-
र्चशः । “प्रतेमहेविदथशंसिपंहरी” इति त्रयोदशर्चं सूक्तं पच्छः ।
आहृय अस्योत्तमा परिधानिया । “ऊनीशंचीवस्तववीर्येण” ति
याज्या । उक्तोनुवपट्कारो भक्षश्च ॥ अथाच्छावाकस्य ॥ “हिंभुभु-
वस्वरोशोसावोऽेमिन्द्रः सुतेपुसोमेऽुक्रतुपुनीतउक्थ्याविदेदृषस्यदक्ष-
सोमहानहिषोमहान्हिषो” त्रिः । “सप्रथुमेव्योमानदेवानांमदमेव-
धः सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित्समप्सुजोतमहेवाजसातयइन्द्रभरा-

यशुष्मिण्भवान सुम्नेअन्तपः । सखावृधोऽशोसावो ३यइन्द्रसोमपात-
मोमदः शविष्टचेतति येनाहंमिन्पत्रिणंतमीमहेतमीमहो ३ येनदशा-
वमिध्रिगुंवेपयन्तेस्वर्णरं येनासमुद्रमाविथातमीमहेतमीमहो ३ येनसिन्धु-
महीरपोरथांइवप्रचोदयः पन्थामृतस्ययातवेतमीमहेतमीमहो ३ शोसा-
वोमद्यायेअग्निमिन्धत” इति सप्तदशर्चोर्ध्वशः । “यइन्द्रचमेष्वा-
सोमश्चे”ति तिस्रोर्ध्वशः । “प्रवः सतांजेष्टतमाये” ति नवर्चं सू-
क्तं पच्छः । आहूय अस्योत्तमा परिधानीया । “प्रोद्रोणेहरयः कर्मा-
ग्मन्नि”ति याज्या । उक्तोनुवपदकारो भक्षश्च । औष्णिहस्तोत्रिया-
नुरूपयोः प्रत्यृचमन्त्यचतुरक्षराभ्यामः कर्तव्यः । ‘उत्तमे चतुरक्ष-
राणि त्वच्छावाक’ इति सूत्रात् । यदा गयत्रौ स्तोत्रियानुरूपौ
चेत् तदा उत्तमपादाभ्यास एवेति वृत्तिकारः । प्रसंगादही-
नातिरात्रे । “पन्यंपन्यामत्मोतारः पन्यइदुपगायत” इति प्रथमप-
र्यायस्थ स्तोत्रियानुरूपौ । तयोः प्रथमपादाभ्यासः । प्रथमपर्या-
यत्वात् । “आत्वाविशान्विन्दवः आत्वाविशन्त्वाशत्रः” इति उत्तमे
पर्याये स्तोत्रियानुरूपौ । तयोरुत्तमपादस्य संपूर्णस्याभ्यासः गा-
यत्रीत्वात् । इति अच्छावाकस्य विशेषः । यदि छन्दोगानुसारे-
ण स्तोमाभिष्टिद्धस्तदा आवापे कर्तव्ये गायत्राणामेव आवापः
कर्तव्यः । पर्यासवर्जं गायत्राः इति वचनात् । आवापे चतुर्होत्र-
काणां सर्वेषां भवति । अथनमाप्तेषु पर्यायेषु होता आश्विनं श-
स्त्रं शंमिष्यन्विमंस्थितमंचरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीये दक्षिणं जान्वा-
च्य स्थालया स्रुवेणावदाय पडाहुतीर्जुहोति । “अग्निरज्वी”ति प्रथमा-
म् । “उपा अज्वी” ति द्वितीयाम् । “अश्विनायज्वी” ति तृतीया-
म् । “वण्मांअमी” ति चतुर्थीम् । “वदसूर्यश्रवणे”ति पञ्चमीम् ।
“इन्द्रोवोविश्वतस्परी” तिषष्ठीम् । अत्र आद्यानां त्रयाणां लिङ्गो-
क्ता देवताः । चतुर्थपञ्चम्योः सूर्यः । अन्त्ये इन्द्रः । शिष्टमाज्यशेषं त-

त्रैव प्राश्य आचमनमकृतैव हस्तस्थीज्यलेपान्प्रक्षाल्य अचिम्य स-
दः प्रविश्य पश्चात्स्वस्य धिष्ट्यस्य तृणाग्निगम्याप उपस्पृश्य स-
मन्तजंघोररत्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वोपविशेत् । उत्पतिष्य-
च्छकुनिरित् उपविष्टः सन् आश्विनं शस्त्रं शमेत् । .

अथाश्विनशस्त्रम् ॥ “हिभुर्भुवस्वर्गेशोमावोभेमग्निर्होतागृहपतिः
सराजे” ति प्रातैपह पच्छः । यजतामृचोवता त्रिः “ उपपय-
न्नोअध्वरं १४, अग्नेयक्षिस्वन्दमोमवानोअग्रजतिभिः ६, होतृगुणी-
तउक्त्योमग्निर्होतुरोहितं ९, सचस्वानस्वस्योमग्निन्दृतंहृणीमहे
४१२, उमन्तांसंजुपस्वनोवमिष्या हिमियेध्य २२, उक्त्यैरग्निर्हृद्भा-
नोत्पमप्रेत्रपाअमिषवाजेपुचिद्वयाथमोत्वन्नोअग्नेमहोभिः १, सखे-
वमोजरितृभ्योभिमपविप्रस्यवे ६३, प्रणआयुर्वसोतिरोयुक्वाहिदेव-
हनमां १६, अघानेभृन्तमीमहो प्रेष्ट्वोआतिथि ९, अग्नेमुवीरराथ-
मोत्वमप्रेवृद्धय १८, हव्यवाहनिपेदिरोमर्चन्तस्वाहवामहे १२,
स्वाधीर्भर्चस्युभोमप्रेपावकरोचिपा ९, देवासः सर्वयानिशोदृतं
वोनिध्वेदमं ३१, येनरक्षमिदाशुपोमग्निर्होतानोअध्वरे ३, दधद्र-
त्तानिदाशुपोमाग्निर्होतापुरोहितं १, त्वदवामरारिरोमग्निर्होतासमिध्यमे ४,
शिशीहितः सुनुमर्तोपवोवाजाअभिध्रवा १५, अग्नेदीयतंबृहोमुप-
सद्यायमीदुप १५, दिवतक्तमदाभ्योन्वमप्रेयजानां १५, शोचा-
विवाहजरोमप्रेडंभिन्पत्रिणं ९, यजिष्टमानुपेजतोमिग्निहन्त्यन्तनो
धियं ०५, दोषस्त्रेवयोदधोऽपानयेवाचमीरय ८, ताभिर्नोवज्ञ-
मिन्तनोमिमामेअग्नेमिमं १९, विद्वानाभिप्रियोदधोन्यमर्षव-
सूरिहः ९, वर्हिगमादयत्रिभोत्वाहिक्षेतवयशः १८, जुपस्वदव्य-
मद्दिरोमग्नायोमर्त्यो ५, रायेवीजेवाचुतोहोताजनिष्टचेतनः ८, यं
यज्ञचक्रमावयोप्रयोदेवायाग्नये ७, वर्षिष्टयजुपक्षितोमप्रेकदातकानु-
पक् ५, सुवेदं कूचिदर्थिनोभवायः श्वः नस्येच १०, त्वामप्रेहविपान्त

१४, उतोधिपृत्सुनोत्थोबृहद्रयोहिभानवे १५, नृवदमृतनृणोयम-
 शेवाजनातृम १६, द्युमत्पात्रकदीदिहोमच्छावोअग्निमवसे १, प-
 र्पन्नावेवमुक्रनोमर्बोध्यग्निः समिधाजनानां ३६ (पच्छः) नरीष-
 तेवावृधानः परादोमगन्ममहानमनायविष्टं ३, (पच्छः) यूयंया-
 तस्वस्तिभिःसदानो मेनावोअग्निनमसो १२, (आद्यं प्रगाथं क-
 कुवुत्तराकारं शंमेत्) अग्निर्जनायदाशुषोप्रवोयह्वंपुरुणांविशादे-
 वपती २०, विडवंसर्मात्रणंदहोमग्नेविवस्वदुपसो १४, अश्विभ्या-
 मुपसामजोसखायस्त्वावृष्णहे १, आदिद्धोतारन्यसादयन्तोमयम-
 ग्निः सुवीर्यस्य ६, संरायाभूः तुविद्युम्नयशस्वतोमग्नआयाह्यग्निभिः
 २०, अग्नेभधरक्षस्विनोमच्छानः शीरशोचिपं ६, भुवस्तुर्कृपुणोम-
 दर्शिगातुवित्तमो ७, पपिरथोमद्यानोमग्नेवाजस्यगामनः ३, सति-
 ग्मजम्भरक्षसांदहप्रतोपुरत्वादाश्वान्वांचे ३, प्रपेत्तेअग्नेवनुपस्पामो-
 त्वामग्नेभनीषिणः १, हव्यवाहममर्त्यमहोत्थोमीनिष्वाहिप्रति ३०,
 ऋतावानासंभ्राजापूतदक्षमौजनस्यगोपाअजनिष्ट ६, (पच्छः)
 त्वामाहुः महसस्पुत्रमाङ्गरेत्वामग्नेऋतायवः समीधिरे ७, (पच्छः)
 अभिप्रयांसिपार्थिवाविनिष्टमोमग्निमन्येयोवमु १०, (पङ्क्तशं-
 सनम) इपंस्तोतृभ्यआभरोप्रतिष्यामूनरी ७, उपः शुक्लेणशोचिपा-
 कस्तउपः कथ ३, अस्पैरथिनिधारयोमुपोभद्रेभिरागहि ४, गीभिः
 कण्वाअहूपतोमिदंश्रेष्ठंज्योतिषा २०, (पच्छः) अदितिमीधुपृ-
 थिवीउतद्योपृथूरथोदक्षिणायाः २६, सहस्रिणंचशतिनंचवाजोप्र-
 त्यंचीरुशदस्याः ८, (पच्छः) सूर्यस्यचेतिरश्मिभिर्दशानोद्युत-
 द्यामनं ६, (पच्छः) युवतिभिः पूर्वथाकोमुपोवाजेनवाजि-
 नि ७, विदधेपुरुत्रोमिदमुत्पत्पुरुतमंपुरंस्तात् ११ (पच्छः)
 धत्तांपृथिवीचदेवोमुदुश्रियउपसो १२, (पच्छः) धेहि-
 श्रवोनाव्युवाअतोदिधिजाऋतेन ३४, (पच्छः) स्वस्तिभिः स-

दानोपत्युर्दक्षिः ६, (आद्यं प्रगत्यं ककुबुत्तराकारं शंसेत्)
 दयास्त्रिभ्रमहवामेनउपः १६, सुवाजैर्वाजिनीवतोमुपस्तच्चित्रमाभ-
 रा ३, सौभगान्यावहोमेताउत्पाउपसः ४, (पच्छः) वृषुपा आवर्तमोम-
 हेनोअशत्रोऽथ १०, (पंक्तिशंसनम्) अश्वमूनुतोमेपोउपाअपूर्व्या
 १५, अविद्वियाभिस्त्रिभिः प्रातर्युजःत्रिबोधय ४, अश्वनाहोमिनोऽ-
 होमश्विनायुज्यरीरिष ३, आयातेरुद्रार्तनोमाश्विनाइत्येषा ३, प-
 रिद्यामन्यदीयनोगोमदृपुनासत्या ३, श्रिष्ट्यापरित्रोविदोदृदादिहे-
 वयत् ३६, तानः पृङ्गमिपारयोराहिष्टोवाहवानां ४, वहेथेऽभ्रया-
 वानोमुदिराथामृतायने १८, अतिपद्भूतुशमावेभोमहंवातामसा-
 ९, मध्वः सोमस्यपीतयोयदद्यम्भः २०, पृथन्निमुवांपृचोमनेतिव-
 श्वाभिस्त्रिभिः २३, अर्वागर्जवेभ्यस्यरोत्यंचिदत्रिष्टनजुरं ६, सु-
 त्सेनपितृषुंषीरिपोषाभात्यग्निस्वपनामनीकं १०, (पच्छः) अविश्वान-
 न्यमृषासौभगानोऽग्रावापोवतदिदर्थं ८ (पच्छः) वृष्टद्वेसनिदधेमु-
 वीर्गोनामत्याभ्यां वदिरिव ६१, (पच्छः) इत्यचमायाउपसोऽप्यु-
 ष्ठाधेनुः प्रन्तस्यकाम्यं १, (पच्छः) गुतावन्तेसिद्धतनानामिष्टोकउ-
 श्रान्कतमोयाज्ञियाज्ञां १४, (पच्छः) श्रितः कामोनासत्यायुव-
 द्रोऽसुपेनगाद्वेवा २२, (पच्छः) देवमाम्यांवावांसुष्टेवगिनन्व-
 रिभिः पृषोऽयुवोर्गजामिन्वृयमाये १०, (पच्छः) शिवत्सेपृजन-
 जीरदानोऽरुदुपेष्टाविषार्यपां (पच्छः) ८ जीरदानोऽंनुवाथ-
 मनसोयोऽजवी ५, (पच्छः) जीरदानोऽतानामथ ८५५५ ६,
 (पच्छः) जीरदानोमतारिष्मत्तमः ५, (पच्छः) गृयंयातम्यस्ति-
 मिः मदानोमिमाउवादिशिष्टयः ६, (आद्यं प्रगत्यं ककुबुत्तराकारं शं-
 सेत्) उतक्षियन्तिगुक्षितोमश्रंवांसधुमत्तम १०, सोमंपप्रथुर-
 श्विनोमोत्यमह्वागर्थं १, महेश्वरायजिन्वथोद्युम्नीवांस्तोमोऽश्वि-
 ना ६, अश्विनाशुष्ट्यागतोयत्स्योदीर्घपसचनि ६, अतआयातमाश्व-

नोमश्चिनामतिरिस्मदा ३, उपर्षुभोवहंतुमोमपीतयोमश्चिनावेहगच्छ-
 तं ३, हंमाचित्त पततमासुतांउपौयुवोरुपूरथंहवे १५, विषुदुहेवयज्ञ-
 मृहयुगिरामवोधंध्यभिर्ज्मउदेति ६, (पच्छः) 'मनसाददाशोमेष-
 स्यभानुः ७ (पच्छः) इविष्मन्तरणिभोजमच्छोमावारंशंपुरुमा-
 यंमनोजुव १०, (पच्छः) चर्कृत्यपिन्द्रा वेवचर्षणीसहोमभूदिदं ८ (पच्छः)
 जीग्दानोयोवांपरिज्मासुवृद ६ १. (पच्छः) अतआयातंमधुपेयमश्चि-
 नोत्रिधिन्तोअघाभव १३, वृधेचनोभवन्तंवाजमातोमीडेद्यावापृ-
 थिवी २५, (पच्छः) उतद्योप्रतिप्रियतमं ९, (पीक्तशंसनम्
 ईहेद्याकीयमावर्तयेदासूर्योदयात् उदिते सूर्ये मौर्याणि प्रति-
 पद्यते) माध्वीममश्रुतंहवोमूर्थोनोदिवस्पातु ५, विपश्येमनृ-
 चक्षमोसुदुत्यंजातवेदमं ९, ताभिर्यातिस्वयुक्तिस्वयुक्तिर्भोचि-
 षंदेवानां ६, (पच्छः) पृथिवीउर्तद्योनमोमित्रस्य १२, (प-
 च्छः) तक्विन्तदेनोवमयोनिधेतनोमिन्द्रकतुनआभर २, अतिशू-
 रतराषभोमभित्वाशूरनोनुमो २, गव्यन्तस्त्वाहवामहोवहवः सू-
 रचक्षमः २, क्षत्रंराजानांशतोमहीद्यौः पृथिवीचन १, भरीम-
 भोन्नेहद्यावापृथिवी (पच्छः) । “ धर्मणाम्र्यशुचोविश्वदेवी-
 मृचयस्ये ” त्येका द्विपदा पच्छः । “ नयारोपातिनग्रभोशोस्तावो-
 वृत्स्पते अतियदर्या अर्हादि ” ति परिधानीया पच्छः । “ अ-
 ग्नासुद्वधिणन्धेहचित्रो ” त्रिः । “ उक्थंवाचि ” इति शस्त्वा
 लभित् । अत्राश्चिनग्रहान्ते तिरोअन्धसज्जकः पुरोडाशः । तस्य
 “ इमेसोमामास्तिरोअन्हाम ” इति कल्पजा अनुवाक्या । “ हो-
 तामश्रद्धिनासोमानान्तिरोअन्धानान्निर्व्रतिर्यातन्त्रिरिहमादयेथा-
 भुनोतुरीयनामन्वावाजिनायथेजुः सजूरग्नोरोहिदश्वोघृतस्रुः स-
 मजुः पाअग्नीभिः सजुः सूर्यपत्नोत्तमजोपावश्चिनादंमोभिः क-
 रतएव श्चिनाजुषे संमेशांवीतांपित्रतांमोमहोतयजे ” ति प्रैषः ।

“ प्रवामन्धांसिमद्यांसिमद्यन्यस्थुराम्नापिवतमश्विने ” ति, याज्ये ।
 अध्यर्द्धमनवानमुक्त्वावसाय अर्धर्चेन वषट् कुर्यात् । यदि तैरोअ-
 न्हास्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृदाचरेयुः तदा “पुरोडांअग्नेपचतोअ-
 ग्नेवृथानआहुतिमि” ति तयाज्ये । अत्रादेशो न कर्तव्यः । पर्या-
 यवद्भक्षः ॥ समाप्तमाश्विनम् ॥ ततो मृगतीर्थसर्पणम् : ततोनु-
 याजादि । सूक्तवाक्येषु विशेषः । “अग्निमद्यहो० गृह्णन्नग्रया-
 ष्यं गृह्णंतसोमायाज्यंवध्नन्नग्रयइन्द्राग्निभ्यांच्छागौबध्नन्निन्द्राम्नर-
 स्वत्येमेषौसुन्वन्निन्द्रायसोमंभृज्ज० नग्रयआज्येनसोमायाज्येनग्र-
 सीमपा० यइन्द्राग्निभ्यांच्छागाभ्यामिन्द्रायसरस्वत्येमेषाभ्यामिन्द्रा-
 यसोमेनहंरिभ्यामि” त्यादि० “रक्षस्तान्मेदस्तः० ग्रभीषुरवीवृ-
 धन्तपुरोडाशैरि” त्यादि ॥ ततो यज्ञपुच्छादि समानम् ॥ समा-
 प्तोऽतिरात्रः ॥

अथ प्रायश्चित्तानि ॥ यदि पर्यायानभिव्युच्छेत्सर्वेभ्यः ए-
 कं सम्भरेयुः । यदि पर्यायेष्वनारब्धेषु रात्रिर्गच्छति तदा सर्वेभ्यः
 पर्यायेभ्य एकं पर्यायं सम्भृत् कुर्यात् । तथा प्रथमाद्धेता
 स्वीयं शस्त्रमाददीत द्वितीयपर्यायान्मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंमिनौ
 द्वे शस्त्रे आददीयाताम् । उत्तमपर्यायादच्छवाकः स्वं शस्त्रमाद-
 दीत । द्वौ पर्यायौ अभिव्युष्टौ तदा अवशिष्टयोः पर्याययोर्मध्ये
 होतृमैत्रावरुणौ प्रथमाद्द्वे शस्त्रे स्वे आददीयाताम् । अवशिष्टयो-
 र्मध्ये उत्तमपर्यायाद्ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ द्वे स्वे शस्त्रे आददी-
 याताम् । अवशिष्टापक्षेणैव प्रथममुत्तमं च बोध्यम् ॥ निहन्ति
 एवैकस्मिन् अपि वा सर्वे स्युस्तोमनिर्हस्ताः ऊर्ध्वं स्तोत्रियानु-
 रूपेभ्यः प्रथमोत्तमांस्तुच्छिच्छेयुः । होतृवर्जभिन्यक । त्रिष्वपि
 पर्यायेषु स्तोमनिर्हासपक्षे होतृशस्त्रमविकृतं भवति । इति
 न्दोगानुरोधेन विकल्पः ॥

अथ शस्त्राणि ॥ त्रिष्वपि पर्यायेषु होतुः शस्त्रमविकृतं भवति । स्तोत्रियानुरूपाभ्यासादि सर्वेषां पूर्ववत् भवति । प्रथमपर्याये प्रथमपदाभ्यासः ॥ मैत्रावरुणस्य ॥ अभिहिङ्कृत्याहूय “प्रवइन्द्रायमादनं प्रकृतान्यृजीषिण” इति स्तोत्रियानुरूपौ पूर्ववच्छस्वाहूय “प्रतिश्रुतायवोधुपदि” ति तिस्रः । “दानायमनः सोमयावन्नि” ति तिस्रः पच्छः । अन्त्या परिधानीया । याज्या पूर्ववत् ॥ ब्राह्मणाच्छंभिनः ॥ “वयमुत्वातिदिदर्थावयामिन्द्रत्वायवोभी” ति स्तोत्रियानुरूपौ पूर्ववच्छस्वाहूय “वार्त्रहत्याये” ति तृचोऽर्धर्चशः । “त्वमेतानि” ति तृचं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । याज्या पूर्ववत् ॥ अथाच्छावाकस्य ॥ अभिहिङ्कृत्याहूय “इन्द्रायमदेनपुनमिन्द्रमिह्नाथिनोद्बृहदि” ति स्तोत्रियानुरूपौ पूर्ववच्छस्वाहूय “इन्द्रानभिरयिमि” ति तृचमर्धर्चशः । “तुभ्येदेवहुया” इति तृचमर्धर्चशः । अन्त्या परिधानीया । याज्या पूर्षित् ॥ इति प्रथमः ॥ अथ द्वितीयः ॥ अत्र द्वितीयपदाभ्यासः सर्वेषाम् ॥ मैत्रावरुणस्य ॥ अभिहिङ्कृत्याहूय “आतूनइन्द्रंभुमन्तमाप्रद्रवपरावत” इति पूर्ववत्स्तोत्रियानुरूपौ शस्वाहूय “नद्यन्वंवत्याकरामि” ति तृचमर्धर्चशः । “अहंसप्तस्रवत” इति तृचं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । याज्यादि पूर्ववत् ॥ ब्राह्मणाच्छंभिनः । अभिहिङ्कृत्याहूय “ इन्द्रत्वावृषभमभिप्रगोपतिगिरे” ति स्तोत्रियानुरूपौ पूर्ववच्छस्वाहूय “आतूनइन्द्रमद्रागे” ति तृचमर्धर्चशः । “आदंगिराः प्रथमदधिरेवयमि” ति तृचं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । याज्यादि पूर्ववत् ॥ अथाच्छावाकस्य । अभिहिङ्कृत्याहूय “इदंचमोमुतमैन्व इन्द्रेहिमत्स्यन्धस” इति स्तोत्रियानुरूपौ पूर्ववच्छस्वाहूय “प्रमम्राजंचर्षणीनामि” ति तृचमर्धर्चशः । “अनाजूरितपित्रोः सचे” ति तृचं पच्छः । अन्त्या

परिधानीया । याज्यादि पूर्ववत् ॥ इति द्वितीयः ॥ अथ तृतीयः ॥
 तत्र उत्तमपदाभ्यामो मैत्रारुणब्राह्मणाच्छंसिनोः । अच्छावाकस्य
 तु उत्तमपदान्त्यचतुरक्षराभ्यासः ॥ मैत्रारुणस्य । अभिर्हिकृ-
 त्याहूया “त्वेतानिपीदितात्वशत्रवागाहि” इति स्तोत्रियानुरूपौ पू-
 र्वच्छस्वाहूय “नकिरिन्द्रत्वदुत्तर” इति तृनमर्धर्चशः । “ऐपुचा-
 कन्धिपुरुहूते” इति तृचं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । याज्या-
 दि पूर्ववत् ॥ ब्राह्मणाच्छंसिनः । अभिर्हिकृत्याहूय “योग्ण्योगतेव-
 स्तरं युञ्जन्तिवध्नप्ररुधमि” इति स्तोत्रियानुरूपौ पूर्वच्छस्वाहूय “य-
 दिन्द्राहंयथात्वमि” इति तृचमर्धर्चशः । “आरोदसोहर्षमणि” इति
 तृचं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । याज्यादि पूर्ववत् ॥ अच्छा-
 वाकस्य । अभिर्हिकृत्याहूय “ इन्द्रः सुतेपुसोमेपुय इन्द्रसोम-
 यातम” इति स्तोत्रियानुरूपौ पूर्वच्छस्वाहूय “आद्यायअग्निमि-
 न्यते” ३ इति तृचमर्धर्चशः । “मतेनावंतमनेवचस्युवमि” इति तृ-
 चं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । याज्यादि पूर्ववत् ॥

त्रीणि पष्टिशतान्याश्विनं तस्य प्रयोगः ॥ “हिभृभुवस्वरो
 शोमात्रोमसिर्होतागृहपतिः सराजा ३ (पच्छः) यजिष्ठः सप्र-
 यज्यतामृतात्रोमुपप्रपंतो १४, स्वन्दसोमवानोअग्र ६, गृणीतउ-
 ब्ध्योमग्निमीडेपुरोहितं ८, नः स्वस्तयोर्गिनदृतं १२, जुपस्वतो-
 वमिष्वादि २२, रश्निवृहद्दानोत्वमग्नेव्रतपाअसि ८, चित्ररा-
 धमोत्वेनोअग्नेमग्नेभिः ९, वमोजरितृभ्योमिमेत्रिप्रस्यवेधमः २२,
 त्वदग्नेवायैवमोत्वमग्नेवमं ८, रामादयावमोमघोव्यग्निः राभि रा १२,
 (पच्छः) रुक्मसुरुव्यञ्जमश्रोमगन्ममहानमसा ३, (पच्छः) स्व-
 स्तिभिः सदानोमग्नेर्विष्वदुपम ३ (इति प्रगाथं ककुवृत्तरा-
 रं शंषेत्) अस्मधेहिश्रवोवृडेपतोअशितममा ३, (पच्छः)
 अग्निर्जनायदाशुषोमग्नेवाजस्यगोमतः ३, सतिभमजंभरक्षसोदहप्र-

तौपुस्तत्वादाश्वान ३, वनुपः स्यामोजनस्यगोपा ६, (पच्छः)
 पुत्रमङ्गिरोमर्गितमन्ये १०, (पङ्क्तिशंसनं) स्तोतृभ्यआभरोप-
 तिष्यान्मून ७, उषः शुक्रेणशोचिषोमुषोऽभद्रेभिरागहि ४, कण्वा-
 अहूपतोमिदंश्रेष्ठं २०, तउद्योप्रत्युअदर्शि ६, दयस्त्रिधोमुपस्त-
 च्चित्रमाभर ३, सौभगान्यावहोमेताउत्पाउषसः ४ (पच्छः)
 गावोनहजंव्युषा आवर्तमोमेहेनोअद्यावोधय १०, (पङ्क्तिशं-
 सनं) अश्वस्रुतमेपोउषाअपूर्व्य १५, अविन्द्रियाभिहृतिर्भो य-
 दद्यस्थः परावति १०, अत्रोचामबृहन्नमोमाभाच्यगिरुषस ५,
 (पच्छः) विश्वान्यमृतासौभगानोमनारिष्मतमस ५ (पच्छः)
 सदानोमिमाउवादिवि ६, उतक्षियंतिमुक्षितोमश्विनावतिरस्मदा ६,
 वहंतुसोमपीतयोमवोधय ग्निर्ज्मउदेति ६, (पच्छः) हविष्मान्मन-
 साददाशोमीडेद्यावापृथिवी ५, (पच्छः) पृथिवीउतद्योप्रतिप्रि-
 यतमं स्थं १, माध्वीममश्रुतंहवोसूर्योनोदिव ५, नृचक्षसोमुदुत्यं-
 जातेवेदमे ८, यातिस्वयुक्तिर्भोचित्रंदैवानां ६, (पच्छः) उत-
 द्योनमोमिदस्य १२, (पच्छः) तदेनोवसवोनिधेतनोमिन्द्रकतु-
 न्नआभर २, शूरतरामसोमभित्वाशुर २, गव्यंतस्त्वाहवांमहोवहवः
 सूरचक्षम २, राजानआशतोमहीद्यौः पृथिवीचन १, भरीमभो-
 तेहिद्यावापृथिवी १, धर्मणामूर्यशुचोविश्वस्यदेवमिचयस्ये (इत्ये-
 का द्विपदा पच्छः) नयारोषातिनग्रभोशोसावोबृहस्पतेअतिय-
 दर्याअर्हात् ३, (परिधानीया पच्छः) अस्मासुद्रविणंघैर्हिचि-
 त्रौ" । ३६० । अश्विनेन ग्रहेणेत्यादि समानं पूर्वेण । अथा-
 तिरिक्तोक्थमभिव्युष्टौ च्छन्दोगानुसारेण शस्त्रमुच्यते । यदा-
 "त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरामि" इति स्तुवान्त तदा अभिर्हिक्क-
 त्याहूय "त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरामि" इति स्तोत्रियस्तुचः । "प्रो-
 ष्वस्मैपुरोरथामि"त्यनुरूपस्तुचः । अथ वा"प्रेद्रयाह्युपनः परावत"

इत्येका ॥ “इन्द्रायहिद्यौरमुरोअनंज्ञते” त्येका । “प्रीष्वस्मैपु-
रोरथमि” त्येका । एतास्मिन्नोरुपः कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपौ
अर्धर्चशः शस्यौ । “शोभाचोमहाइन्द्रोनुवदि” ति त्रयोदशर्च
सूक्तं पच्छः । “ऋतुर्जनित्री” ति त्रयोदशर्च पच्छः ॥ अन्त्या
परिधानीया । “त्वेपमित्याममरणंशिमिवतोरि” ति याज्या । आ-
श्विनवद्भक्ष ॥

अथ सममुत्पादायश्चित्तम् ॥ विमतानां प्रसवमजिपाते सं-
सवो भवति न यात्रापति न वा अन्ववधामे सति इदं प्रा-
यश्चित्तम् । सवनेदेवतावाहनपर्यन्तं त्वराकर्तव्यम् । लग्नवश्रोपा-
याः शतघातरनुवाकादिकर्तव्याः । ततो मरुत्वतीयशस्त्रे वि-
शेषः । प्रतिपदनुचरादिमरुत्वतीयवगाथान्तं शस्त्राह्वय “क-
याथुमासवयमः सनीडा” इति सूक्तं पञ्चदशर्च पच्छः शस्त्रा-
नाह्वय “जनिष्ट उग्रामि” ति सूक्तं निविदादि समानम् ॥ निष्के-
वल्ये विशेषः । स्तोत्रियानुरूवादि सामप्रगाथान्तं शस्त्राह्वय “यो-
जातएवप्रथमोमतस्वानि” ति पञ्चदशर्च पच्छः शस्त्रानाह्वय “इ-
न्द्रस्यनुवीर्याणी” त्येनस्मिन्नविदादि समानम् ॥ वैश्वदेवश-
स्त्रे विशेषः ॥ प्रतिपदनुचरादि “एवापित्र” इत्यन्तं शस्त्राह्वय
“ममागोवर्षे” पच्छः शस्त्रानाह्वय “आनोभद्रा” इति सूक्तं निवि-
दादि समानम् । “जनिष्ट उग्र, इन्द्रस्यनुवीर्याणि, आनोभद्रा” इ-
त्येतेषु सूक्तेषु आहावो न कर्तव्यः । ‘अनेकं चेत्यर्थमप्याहावः
इति वचनात् । अपि वा “कयाथुमा योजातएव ममागोवर्षे”
एतेष्वेव निविदो दध्ययुः । अस्मिन्पक्षे इतराणि “जनिष्ट उग्र
योजात ममागो” इति उद्गमेत् ।

अथ विविन्ध्यानातिक्रमे प्रायश्चित्तम् । यत्र यज्ञविन्ध्याना-
नं विहितं तदतिक्रम्य अवमाने यदा अवमानं भवति तदा उ-

दं प्रायाश्चित्तं कर्तव्यम् । यस्मिन्मूक्ते निविदतिपद्यते न तत्पुनः पठनी-
यं किं तु मूक्तशेषं समाप्याऽनाहूय “माप्रगामपथोवयमि” ति प-
ट्टुचं मूक्तमर्थर्चशः शस्त्वाऽनाहूय तस्मिन्निविद्वैवत्यमन्यत्सू-
क्तप्राट्टत्य तस्मिन्मूक्ते निवित्स्थाने निविदं दध्यात् । तत्रोदा-
हरणं मरुत्वतीयशस्त्रे । “जनिष्ठाउग्र ” इति मूक्ते निविदतिपद्य-
ते तदा मूक्तशेषं समाप्य अनाहूय “ कयाशुभामवयमः मनीडा
इति निविदादि समाप्तम् । एवं सर्वत्र निविद्वानीयमूक्तेषु सर्व-
त्र द्रष्टव्यम् । माप्रगामेतिपुरस्तात्सूक्तं शस्त्वेति मूक्तग्रहणं वृ-
हस्पतिमवादिषु हीनस्नोमेषु माप्रगामित्यखण्डनमूक्तशान्तार्थम् ॥
निष्केवल्ये । “योजतएप्रथमोपजस्वति” ति पञ्चदशर्चं रौद्रं प-
च्छः । वैश्वदेवे तु “ तदेवैवसवितुरि ” ति सावित्रं निविद्वानी-
यं पच्छः । “तेदियात्रापृथिवीवैश्वशंसुवे” ति यावाश्रयिचयिं प-
च्छः । “अनश्वोजातो अनभिशुरि” त्वार्षवे निविद्वानीयं पच्छः ।
“परावतोयेदिधिपंतअप्यमि” ति सप्तर्चं निविद्वानीयं पच्छः ।
आग्निमारुते । “वैश्वानरायधिषणमृगावृध” इति वैश्वानरीयं नि-
विद्वानीयं पच्छः । “ धारावराभवत ” इति मारुतं निवि-
द्वानीयं पच्छः । “ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ” इति जातवेदस्य प-
च्छः । एवं सर्वेषु क्रतुषु द्रष्टव्यम् ॥

अथ सोमातिरेकतायश्चित्तम् । सोमातिरेके स्तुतशस्त्रोपजन इ-
त्यादि प्रातःमवन अच्छावाकशस्त्रादूर्ध्वं सोमातिरेकः तदा होतुः
शस्त्रम् । अभिहित्कृत्याहूय “अस्तिमोमोअयंमुतो गौर्धियतिमरुतामि”
ति सोत्रियानुरूपौ शस्त्वाहूय “ महाइन्द्रोयअोजमा अतोदेवा-
अवंतुन” इति यावदर्थमुप्योदृष्टेहीतव्याः । ऐन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च
स्नोमपतिशस्य अगृचन्वोरिंशं प्रथमं पट्टुचं द्वितीयमाहूयान्त्यया
परिदध्यात् । ऐन्ध्या यजेत् वैष्णव्या वा । ऐन्द्रावैष्णव्या वा चेति

गाणगारिः । तदेव सूत्रकार आह । “संवांरुर्मणासमिवप्रहितोमी”
 ति याज्या ॥ माध्यदिने अभिहिङ्कुषाहूय “वण्महांअसि सूर्यो-
 दुत्यईशंतंवपुरि”-ति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वाहूय “महां-
 इन्द्रोन्वृदाचर्षणिषे”ति त्रयोदशर्चं पच्छः । “विष्णोऽनुकामि” ति
 षडृचं पच्छः । अस्यान्त्या परिधानीया । अच्छावाकं चच्छन्नजपः
 सर्वत्र बोध्यः । “या विश्वासांजनितारामतीनामि” ति याज्या ।
 तृतीयसवने चेद्विच्यते तदा उक्थयसंस्थं कुर्वन्ति । द्विरात्रे चेद्विच्यते
 तदा अभिहिङ्कुषाहूय “प्रतत्तेअद्यशिपिविष्टनमप्रतद्विष्णुस्तव-
 तेवीर्येण”-ति स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वाहूय “महां इन्द्रोन्वृदि”-
 त्यादिं समानं माध्यन्दिनेन । याज्याया विकल्पः । “त्वेपमित्थास-
 मरणाशिमिवतीरि” ति वा याज्या ॥

अथे क्रीते राजनि नष्टे दग्धे वापि दग्धानि सद्गोहविधाना-
 नि यदा भवन्ति अमन्त्रकारिण समन्त्रकारिण वा कुर्युः । सोमना-
 शे तु अन्यं सोममानी याऽभियुत्य यजेत । सोमानधिगमे पृथी-
 काफालगुनानि च संसृष्टान्यभिषुणुयुः । फालगुनानामभावे अन्या
 वा ओषधीः कुशदूर्वादीः पृथिकैर्मिश्रित्वाऽभिषेत्तव्याः ।
 प्रातःसवने सद्योगो दुग्धमभिषवार्थं मिश्रणीयं भवति । शृतं क्षी-
 रं माध्यन्दिने । दधि तृतीयसवने मिश्रणीयम् । यदि फालगुनानि
 प्रतिनिधित्वेन प्रविष्टानि तदा श्रायन्तीयमाच्यन्तीये सामनी ब्र-
 ह्मसोमाग्निष्टोमकार्ययोर्भवन्तो यथासंख्येन । एके शाश्वतः श्रा-
 यन्तीयं यज्ञायज्ञीयकार्ये भवतीत्याहुः । ब्रह्मसाम तु प्राकृत्यमेवेति ।
 स्तोत्रियानुरूपौ तु च्छन्दोगवशां विदितव्यौ । विशेषन्तु यज्ञायज्ञीय-
 स्य त्वाक्र मणस्यापि मौनुरूपं योनि व्याहारं शंसदृष्टमृत्तिर-
 स्यानुरूपान् । अनुरूपोत्तरमाहूय “यज्ञायज्ञाव” इति प्रगाथं य-
 थासामानायं शस्त्वाहूय “देवोद्विणोदा” इति प्रगाथं यथासमा-

स्नायं शंभेत् । प्रग्रथनं न कर्तव्यमिति विशेषः । एवं प्रतिनिधि-
ना क्रियमाणं प्रयोगमेकदाक्षिणमुदवसानीयान्तं समाप्य तस्माद्दे-
शाद्दुदवसाय सोमं संपाद्य तमेव यज्ञं पुनः कुर्यात् । तस्मिन्प्रयो-
गे पूर्वस्य यज्ञस्य या दक्षिणास्ता दद्यात् । यद्युपपन्नोपि प्रतिनि-
धौ यागात्प्रागेव सोमो लभ्यते तदा प्रतिनिधिद्रव्यं त्यक्त्वा सोमे-
नैव यष्टव्यम् । तदा प्राकृतमेव शंसनादि । यदि दीक्षास्वक्रीतः
सोमो रक्ष्येत्तदा आमोमलाभादीक्षा वर्धयेत् उपमत्सूपसदो वर्ध-
येत् । तत्र प्रयाज्ञकालविरोधेनादर्वर्धनं कर्तव्यम् । अदर्वर्धने प्र-
धानयागकालविरोधेनादभ्य सोमप्रतिनिधिसुपादाय पूर्वमंक-
ल्पितकाले प्रधानयागं कुर्यात् । अथ वा । प्रायश्चित्तं हुत्वाऽऽ-
रब्धं प्रयोगं विसृज्य सोमं संपाद्य तस्मै कर्मणे एव प्रयोगान्त-
रपारभेत् । “भृश्वोह”तीर्षं प्रायश्चित्तमुच्यते । अथ वा अस्यामव-
स्थायां शास्त्रान्तरे प्रायश्चित्तविशेषोऽस्ति तत्कर्तव्यम् । सौत्येहनि
तु सोमालाभे पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिनिधिना यष्टव्यम् । एवमेकाहेषु
भेदीत । अहर्गणेषु तु मध्ये उदवसाय पुनःप्रयो गो न शक्यते कर्तुं
सर्वादः क्रियते तदाऽऽसन्नप्रयोगं समाप्यादवसाय तदेवाहः पुनः
प्रयुञ्जीरन् । मन्त्रे तु मन्त्रिणः मन्त्रं समाप्य संहताः सन्नस्तदेवाहः
पुनः प्रयुञ्जीरन् इति विशेषः ॥

दीक्षितानामुपतापे परिहिते प्रातरनुवाकेऽनुपाकृते वा
ब्रह्मा “सुष्टुपतेपांश्चिर” इति मुन्त्रेणाहवनीये स्तुत्रेणाज्याहुति
हुत्वा शीतोष्णा अयः सजानीय तानु एकविंशतियवान् कु-
शधिञ्जुलांश्चावसाय ताभिरद्भिरर्थं कुर्वीत । आचमनवर्जम् ।
ताभिरद्भ्यश्चिनमाप्यावसेत् “जीवोनेमस्थता” इत्यादि-
ना औषधिसुक्तेन “साधोपधिरि” त्यनेन । ब्रह्मा तत उपांशु
“अनार्यामते (अपापनौपातानर्थाव) त्यादिकैर्यथालिङ्गमद्भानि

संसृशेत् । अनुमित्यात्र व्याधितस्य द्वितीयः न्तं नाम निर्दिशेत् ।
असावित्यत्र संबुध्यन्तं व्याधितस्य नाम निर्दिशेत् । पूर्वं ब्रह्म-
णा सह आगताः सर्वे दीक्षिताः यथासनं गच्छेयुः ॥ “त्रातारामि-
न्द्रामि” ति ताक्ष्यस्युवाचा कर्तव्या । यद्यप्यन्यादैकादिकाद्वैश्व-
देवं सूक्तं भवति तथापि तदुद्धृत्य “स्वस्तिनोमिमीताप्रश्विना-
भग” इति तृचां निविदं दध्यात् । एवमहरहः कर्तव्यं यावद्ब्रा-
धिर्गच्छति । यदा अगदो भवति तदा प्रकृत्या भवति यथाप्रसप्तमेव ॥

संस्थिते उपनष्टे दीक्षिते मृते तमनीर्थेन निर्हृत्य अवधु-
थंसंकल्पितदेशे निधाय लोकप्रसिद्धान्पेनालङ्कारान्कुर्युः । प्रेत-
स्य केशश्मश्रुलोमनखान् वापुयति नलदेनानुलम्पति नलदमा-
लां प्रतिमुञ्चति । प्रेतस्य शरीरज्ञान्यन्त्राणि निष्पुरीषाणि कृ-
त्वा पृषदांज्यं पूरयित्वा वन्धयितव्यानीत्येके । प्रत्येकेशेन अ-
हतेन वामसा प्राकशिरसं प्रेतमाधिष्पादं प्रकटपादं यथा भवति
तथा आच्छादने कुर्युः । तस्यैव वामसः खण्डं प्रेतस्य पुत्राः स्वी-
कुर्युः । अस्य प्रेतस्थाग्नीन्द्रयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य द-
क्षिणतो वहिर्वेदि प्रेतमानीय स्वाग्नीन्मथित्वा विहृत्य तत्रैव विधि-
वद्दह्युः । अनग्निहताग्नी सत्रिणि मृते त्वयं विशेषः । आहार्येण
औपासनाग्निना दहेयुः । दीक्षितपत्नीर्यदि त्रियते तामपि आहा-
र्येणैव दहेयुः । आहार्यशब्देन लौकिकोपगिरिच्यते । अत्रायं
विशेषः । येनाहिताग्निना सर्वाधानं कृतं तस्य पत्नी लौकिक-
ग्निना येनाधानं कृतं तस्य पत्नीमौपामनेन दहेयुः । अत्र अ-
त्र आहार्यशब्देन अश्रौताग्निर्लक्ष्यते इत्यवगम्यते । ततो दहन-
देशात्मत्येत्य यत्पूर्वापरौभूतमहस्कुत्समापयेतुः । तस्यापि मदीमाः ।
यस्मिन्नहनि दीक्षितदहनं कृतं तस्मात्परमनन्तरमहः प्रावसिच्य-
च्यते । तस्मिन्नहनि शब्दादीनि अभ्यासिद्धारवर्जानि भवेयुः ।

निषेधस्तु यथासम्भवं कल्पनीयः । अस्मिन्नेवाहनि ग्रहग्रहणा-
 त्प्रागेव तीर्थेन निष्क्रम्य त्रिः प्रमव्यप्रदक्षिणं श्मशानायतनं पर-
 तो गत्वा तदायतनं परितः उपविशन्ति । श्मशानायतनात्पश्चा-
 द्दोता तस्यैव उत्तरतोऽध्वर्युः अध्वर्योरैकपार्श्वे च्छन्दोगा उपविश-
 न्ति । आयतनस्य दक्षिणतो ब्रह्मा उपविशति । “आयङ्गोः पृश्नि-
 रक्रमीदि” त्याद्यासु ऋशु उपांशु स्तुवते च्छन्दोगाः । स्तुते स-
 ति होता त्रिःप्रमव्यमायतनं परिव्रजन् स्तोत्रियमनुद्रवन् । यक्ष-
 माण ऋचः । तत्र मध्ये अन्ते च प्रणवो न कर्तव्यः । शंसत्या-
 दिमामिधेतीधर्माश्च न भवन्ति । अनुमन्त्रणं कुर्यादित्यर्थः । “आ-
 यंगोः पृश्निः” ३ उपांशु “यामीश्चप्रेहिप्रेहिपथिभिरि” ति प-
 श्चान्तामृचां द्वितीयाःमृचमुद्धरेत् । “मैमग्नेविदहो” इति षट् ।
 “पूपात्वेतश्चापयतुपविद्रानि” ति चतस्रः । “उपसर्पमातरंभूमि-
 मि” ति चतस्रः । “सोमएकेभ्यः पवत” इति मृक्तम् । “उरुण-
 सावशुतृपा उदुवळौ १” एतदनुद्रवणं समाप्य अनन्तरमस्थिसं-
 चयनं कृत्वा तमस्थिकुम्भं तीर्थेन प्रविश्य यत्र मृतस्य पूर्वमासनं
 स्थितं तत्रास्थिकुम्भपामादयेत् । भक्षेषु प्राणभक्षान्भक्षयित्वा द-
 क्षिणे मार्जालीये निनयेयुर्दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्याम् । एवंप्रकारे-
 ण एतदहः समाप्य अनन्तरं सप्तदशस्तोमं त्रिवृत्पवमानकं रथन्त-
 रं पृष्ठमग्निष्टोमसंस्थमहरन्तरं दीक्षितमरणानिमित्तं सत्रमध्ये सत्रि-
 भिः कर्तव्यम् । एतस्मिन्नहनि समाप्ते एतान्यस्थीनि अवभृथकाले
 अवभृथार्थसंकल्पितास्वप्सु कुम्भेन सह प्रक्षिपेयुः “एतस्य प्रेतस्य
 एतदहरि”ति वदन्तः सर्वे सत्रिणः । एवं दीक्षितमरणानिमित्तं कर्म
 कृत्वा अतः परं प्रेतस्य सम्बन्धो नास्तीति एके शाखिनः आमन-
 न्ति । अतः परं सत्रमेव समाप्य यथेष्टं गच्छेयुः । इदानीं दहनादारभ्य
 पक्षान्तरमुच्यते । मृतेऽप्यग्नयः पूर्ववन्न्युप्ता एव तिष्ठन्ति । स्वी-

योररण्योस्तु मन्थनेन अग्निं सध्कृत्वा उत्पाद्य तेन पूर्वोक्तदेशे पात्रत्रयवर्जं दग्ध्वा अस्थीनि सञ्चितानि निखायारब्धं सत्रं समाप्य समापनकालादारभ्य संवत्सरे पूर्णे तान्यस्थीभ्यांदाय यजमानस्थाने कृत्वा प्रातरनभ्यासमित्यादिविशेषविशिष्टेनाग्निष्टोमेन याजयेयुस्ते एव सत्रिण इत्यपरः पक्षः । अस्मिन्पक्षे पूर्वास्मिन् पक्षे सत्रममापने कर्तव्ये मृतपुरुषन्यूना एव समापयेयुः । अथ वा मृतस्य नेदिष्टिनं वा दीक्षयेयुः । मृतस्य सन्निकृष्टं दीक्षित्वा सत्रममापनम् । निर्मन्थ्यदहनपक्षे नेदिष्टव्यवेशे सत्यापि अस्थियज्ञो नित्य एव । गृहपतौ मृते तु प्रवृत्तमहः समाप्याऽवभृथं कृत्वा सत्रादुत्थानं भवति पुनः सत्रशेषममापनम् । संवत्सरेऽस्थियज्ञः । यस्मिन्नहनि गृहपतिमरणम् । तयोरन्धोः अनभ्यासमित्यादयः शस्त्रविकारा उक्ताः । इति सत्रेषु ॥

अथैकाहेषु । यजमानः पूर्वस्मिन्नासन आस्ते तस्मिन्नेवं मृतेऽपि शयीत यावत्स एकाहः समाप्यते । ततोऽहःसमापनं कृत्वा संस्थितेहनि अवभृथकाले अपगच्छन्तीष्वप्सु अवभृथकर्म कृत्वा प्रेतं तत्र अप्सु प्रेतं क्षिपेयुः । इत्यालेखनाचार्यमतम् । संस्थिते तस्मिन्नहनि, अवभृथकाले पूर्वेण सदो यो देशस्तास्मिन्दंशे प्रेतं सर्वयज्ञपात्रैः सह तैरेवाग्निभिर्दहेयुः अयमेवास्यावभृथः । इति अरण्येऽय्यचार्यमतम् । समाप्तानि सौमिकप्रायश्चित्तानि ॥

अथाप्तोर्यामिस्य प्रयोग उच्यते ॥ स चैहिकां नित्य इति वैदिकं वदन्ति । सप्तानां सोमसंस्थानामन्तर्भूतत्वात् । अपरे ज्योतिराप्तोर्यामो नित्यः अयं तु काम्यः कामनाश्रवणादिति वदन्ति ॥

अथ सर्वस्तोमसर्वपृष्ठाप्तोर्यामिप्रयोगः । प्रागाज्यशस्त्रादीन्सर्ववत् । “ सोअध्वराकरतिजातवेदोमग्निनरादीधितिभिरि ” इति

सूक्तं पञ्चदशतिक्त्रुचमर्धर्चशः । अस्याद्यां सविग्राहं शंसेत् । उत्त-
 मा परिधानीया । याज्याः प्राकृता एव सर्वत्र । प्राञ्जगमैकाहि-
 कम् । होत्रकाणां शस्त्राणि । तत्र च्छन्दोगा गर्भकारं स्तुवन्ति
 चेत् तदा स्तोत्रियानुरूपौ गर्भकारं स्तुवन्ति । मैत्रावरुणस्य । अ-
 भिहिङ्कुत्याहूय “ आनोमित्रावरुणे ” ति तृचः । “ तानःश-
 क्तंपार्थिवस्ये ” ति तृचः । “ आनोमित्रा ३ ” इति स्तोत्रियः ।
 “ शोभन्त्रोमानोगन्तरिशा ३ तानस्तिपातनूपा ” तृचः । पुनः “
 आनोगन्तरिशादसा ३ ” इत्यनुरूपः । “ शोभक्षपः परिष्वजे ”
 इति नाभाकस्तृचो गायत्रीकारशस्यः । “ यः ककुभोनिधारय ”
 इति वा । पङ्गायत्रीः कृत्वत्यर्थः । महावालभिदं चेच्छंसदूर्ध्व-
 मनुरूपेभ्य आरम्भणीयाभ्यो वा, नाभाकास्तृचानावपेरन् गाय-
 त्रीकारमिति वचनात् । “ मित्रं वयंहवामहेमित्रंह्रुवेपूतदक्षो ३ म-
 यवांमित्रावरुणापुरुरूणाचिध्यस्तिकाव्येभिरदाभ्ये ” ति पञ्च-
 षडहस्तोत्रियमज्जः । तद्वैवतमन्यस्य पूर्वस्य स्थाने कुर्वीतिति वचना-
 त्काव्योभिरदाभ्येत्यस्यावापः । “ प्रतिनासूरउदिते ” ति द्वे श-
 स्त्वाहूय ” ते स्यामदेवरुणे ” ति परिदध्यत् । सर्वमर्धर्चशः श-
 स्यम् । अथ वा “ मित्रं वयंहवामह ” इति स्तोत्रियः । निस्या
 याज्या । ब्राह्मणाच्छंसिनः । अभिहिङ्कुत्य ” इन्द्रमिदगाथिनो-
 वृहदि ” ति द्वे । “ इन्द्रवाजेपुनोवे ” त्येका । “ युञ्जन्तिब्रध्न-
 मरुषामि ” ति तिस्रः । “ इन्द्रमिदगाथिनोवृहदि ” ति द्वे । “ इन्द्रवाजे-
 पुनोअवे ” त्येका । “ शो०मानोयाहिमुतावत ” इति तिस्रः ।
 “ आद्याणमद्यदिश्रवदि ” ति तिस्रः । पुनः “ आनोयाही ”
 ति तिस्रः । “ शो०पूर्वीष्टइन्द्रोसमातद्य ” इति नाभाकास्तिस्रो
 गायत्रीकारं शस्याः । “ आयाहिमुपुमाहिते ३, इन्द्रेणमंहिदक्षमे १,
 आदहस्वधामनु २, इन्द्रोदधीचोअस्थनि ३, उतिष्ठन्नोजसासह ३,

भिन्विविश्वाअपहियः ३ ” इति पञ्चमः षडहस्तोत्रियमञ्जकः
 “ उद्रेदेभिश्चुतामग्रमि ” ति द्वे शस्त्राहूय “ मनइन्द्राशिवः स-
 खे ” ति परिदध्यात् । अयमैकान्त्यस्तुचः । जपादि प्राकृत-
 मेव । केचित् “ योगयोगितवस्तरमि ” त्यनुरूपमिच्छन्ति । केचित् “ आ-
 याहित ” इति नृचं स्तोत्रियमिच्छन्ति । तत्र च्छन्दोगवशाज्जिर्ण-
 यः । अच्छात्राकाम्य । अभिहित्कृत्य “ इन्द्राग्नीआगतंमुतं ३ तनीडि-
 ष्वयोअर्चिपा ३ इन्द्राग्नीआगतमि ” ति स्तोत्रियः । “ शो० मिन्द्रा-
 ग्नीअयवस्तरि ३ आयुतेभिश्चुताश्रियं ३ ” पुलः “ इन्द्राग्नीअयमस्पा-
 रं ” इत्यनुरूपः “ शो० ताहितम्यंमयाणामि ” ति नाभाकः तिस्रो गा-
 यत्रीकारंशस्यः । “ इन्द्रोअग्नांनसोवृहन् ३ ताहुवेययोरिदं ३ इयंवापस्य-
 मन्मनः ३ इन्द्राग्नीयुतामिम ३ मङ्गस्यहितस्य ” ३ पञ्चमः षड-
 हस्तोत्रियमञ्जकः । “ इन्द्राग्नीअववागतमि ” ति द्वे शस्त्राहूय “ गो-
 मद्धिण्यवद्रमु ” इति परिदध्यात् । अयमैकान्त्यस्तुचः । सर्वम-
 र्धचशस्यम् । जपादि प्राकृतमेव । महावाक्यभिदभावे स्तोत्रियानुरू-
 पानन्तरं षडहस्तोत्रियादि समानम् ॥

अथ माध्वान्दितं सवनम् ॥ होतुर्मन्वन्तीये अभिहित्काराहावौ ।
 “ आत्वारथंयधोतय इदं यतोमृतमन्त्र ” इति मन्त्रवर्तायस्य प्रतिप-
 द्मन्त्रेण शस्त्रा “ शो० मिन्द्राग्नीय एदिहितुव्रह्मणस्पतिः उतपु-
 ब्रह्मणस्पते ३ नृचं ब्रह्मणस्पतिरि ” ति चत्वारः प्रगाथा बृहतीका-
 रशास्यः । बृहतीकारमितरेषु पृष्ठेप्सिति वचनात् । चतुर्थेप्यौ
 पादौ द्विरभ्यस्य तत्रैवावमाय उतश पादौ समभ्यस्य प्रणुयात् । ए-
 तद्बृहतीकारशासनम् । एषां प्रगाथानां मन्त्रपृथग्नाह्वानं कर्तव्यम् ।
 अनेकानन्तरं मन्त्रपृथग्नाह्वानमिच्छन्त्यात् । “ शो० अग्निर्देता
 शो० त्वंनोमक्रंनुभिः, शो० पिन्वत्यपः ” इति तिस्रो प्रगाथाः
 पच्छः । “ शो० भवइन्द्रायवृहन्, वृहदिन्द्रायगायत, च क्रिः सुदामो

स्थमि"ति व्रयः प्रगाथा अर्धर्चशस्याः । एतेषामपि सकृत्पृथग्वाहान-
नम् । "शौं० कयाशुभासवयसे" ति पञ्चदशर्चं पच्छः । "जानिष्ठा
उग्रे"त्येकादशर्चं पच्छः । षट् शस्त्वा निवित् । उत्तमा परिधानी-
या । याज्या प्राकृता ॥ निष्केवल्ये " त्वामिद्धिहवामहे " इति
प्रगाथा बृहतीकारशस्यः । "ष्विवासोममिन्द्रमन्दतुत्वे"ति तिस्रोऽर्ध-
र्चशः । अस्मिस्तृचे प्रतृचं मध्यमेषु पादेषु न्यूङ्ङः । वृषाकपौ
न्यूङ्ङो दर्शयिष्यते । आसामर्धर्चावसानेषु न्यूङ्ङादिप्रतिगरः प्रकृतः
प्रणवेषु प्रतिगरः प्राकृतः । पुनः "त्वामिद्धिहवामहे" इति पूर्ववत्स्तो-
त्रियः । "शौं० त्वंहोहिचेरव" इति बृहतीकारम् । "श्रुधीहवविपि-
पानस्यादेरि"ति तिस्रोऽर्धर्चशः । अस्मिन्नेपि तृचे मध्यमपादेषु
न्यूङ्ङः प्रतिगरश्च पूर्ववत् । पुनः "त्वंहोहिचेरव" इति द्वे पूर्ववत् ॥
इत्यनुरूपः । " शौं० यद्रावनि"ति धाय्या । " शौं० अभित्वाशू-
रनोनुमोभयंशृणवचनस्त्वमिन्द्रप्रतृतिपु" इति व्रयः प्रगाथा अर्ध-
र्चशस्याः । एतेषामपि सकृत्पृथग्वाहानम् । " शौं० यदिदासे"ति
नवर्चं सूक्तं पच्छः । "इन्द्रस्यनुवीर्याणी" ति पञ्चदशर्चं पच्छः ।
अष्टौ शस्त्वा निवित् । उत्तमा परिधानीया । याज्या प्राकृता ॥
अथ मैत्रावरुणस्य ॥ अभिहिङ्गाराहावौ । " कयानिश्चत्रअभुव-
दि" ति तिस्रार्धर्चशः । "विदामववन्विदे" त्यादिनवर्चो पहान-
भ्यस्त्रिभिरर्धर्चैरवमाय त्रिभिः प्रणुयात् । एवं कृते नव तिस्र
ऋचो भवन्ति । तामामुत्तमेन प्रणवेन "एवाहोवैवा" इत्यादि न-
वपुरीषपदान्युपमन्तनुयात् । तत्रायं शंसनप्रकारः । " कयानिश्च-
त्र ० अस्युतिर्भोविदामववन्विदागातुमनुशंसिषोदिशः शिक्षाशची-
नांपतेपूर्वीणांपुरुवस आभिष्टम्भिष्टिभिः प्रचेतनप्रचेतय इन्द्रद्यु-
म्नायनइष एवाहिशक्रोरायेवाजायवज्जिवः शयिष्टवज्जिनृअत्तेमं-
हिष्टवज्जिनृअन आयाहिपिवमन्स्वोविदारायः मुचीर्यभुवोवाजा-

नां पतिर्वशां अनुमं हिष्टवज्रिनृञ्जनेः शविष्टः शूराणां योमं हिष्टो-
मघानां चिकित्वा औभितोनयः इन्द्रं विदत्तुस्सुभेवशी हिशक्रसामुत-
येहवामहेजेनारमपराजितं वतः पर्षदतिद्विवः क्रतुः इच्छदक्रावृ-
होमिन्द्रं धनस्यसातयेहवामहेजेनारमपराजितं वतः पर्षदतिद्विवः स-
नः पर्षदतिद्विवः पूर्वस्ययत्ते अद्विवः सुमन्त आयेहि नो वसां पू-
तिः शविष्टशर्षतर्दशो हिशक्रो नृवं तं नव्यस्यसे प्रमोजनस्य वृत्रह-
न्समन्ये पुत्रवावहैशूरो यो गोपुगच्छति सव्यापुशेवो अद्रयो भिवाशेवै-
वाह्यग्राहै एवाह्वै वैवाहीन्द्रं एवाह्वै वैवाहि विष्टरा ३ उ एवाशेवैवाहि-
पूवन् एवाह्वै वैवाहि देवाः एवाहिशक्रो वशीहि शक्रो वरा अत्र आयो-
मन्यायमन्यव उपो मन्याव मन्ये उपो हि विष्वध विद्रामघान्विदो कया-
नाश्चित्रा भुवादि”ति तिस्रः । “ऊर्तिर्नो शोदाशु र्यो कयात्वंत” इति ति-
स्रः । “स्वादोरित्याविषूयत इति तिस्रः । उपनोहरि”सिति तिस्रः । “इन्द्रं-
विश्वाअवीष्टन्नि”ति तिस्रः । अव्यर्थकारं तिस्रः कृत्वा शमेन । यथा
“दाशुषोस्वादोरि० र्योयाइन्द्रे० राज्योता अस्यपृत्ननाशु० श्रयः प्रि-
या० स्वराज्यंता अस्यप्रपनासहः मपर्यतिप्रचेतसोत्रतान्यस्यमश्चिरे०
राज्योभुपेनोहरि० यत उपनो० त्मुनेद्वितापो० शनक्रतुः उप० सुते
त्वां हिष्ट० नस्पुप० सुवमिन्द्रं विश्वाअवी० गिरेरवीतमं० पतिमरुयेत०
सुमते त्वामभि० जितं पूर्वीरिन्द्रं० तयोयदीवाज० मयो कयात्वंत ऊ-
त्वे” ति तिस्रः । “दाशुषो शो० कस्तमिन्द्रे” ति द्वे अर्थवशः ।
० “दुरितो मोपुत्वे” ति द्वे अर्थवशः । “निरीरमन् आसा० इत्यम-
न्नुप्रश्रयोमिमेहिते० आसते इन्द्रे कामं पादपादं पुरायष्कामं० सत-
रंहुवो शो० न्वामदाम०” इति पञ्चकं पच्छः । “चिकित्वा नो वा-
सत्योयातु”० २१ पच्छः । “रथ्यः सदासं मेवात्वा मिन्द्रे”० २२
पच्छः । “पनर्या विवे शो शो० नृष्टुत” इति परिधानीयम् । “यज्जि-
चीन्द्राय उजन्नुषुज” इति याज्ये तद्यपुरीपपदान्नुपपन्तपुपात ।

तानि यथाप्राडमेव शंसेत् । तृत्रायं शंसनप्रकारः । “विदामध्वन्वि” त्यादि “प्रचेतये” त्यन्तमनवानमुक्त्वावस्येत् । “इन्द्र्युम्नाये” त्यादि “आयाहिपिवमन्स्वामि” ति प्रणुयात् । “विदाराय” इत्यारभ्य “उतनोनये” त्यन्तमनवानमुक्त्वावस्येत् । “इन्द्रोविदेतमुस्तुष” इत्यादि “ऋतुः इच्छदऋतंबृहोमि” ति प्रणुयात् । “इन्द्रधनस्ये” त्यादि “हिनावमवि” त्यन्तमनवानमुक्त्वावस्येत् । “पूर्तिः शत्रिष्टे” त्यादि “सुशेवाअद्रयोमि” ति प्रणवेन “एवाहोवैवाही” त्यादि .पुरीषपदान्युपसन्तनुयात् । “विदामध्वन्विदो” इति प्रणवेन “कयानाश्चत्रआभुवदि” ति तृचमुपसन्तनुयात् । इति स्तोत्रियः । “शो०कयात्वंनऊत्ये” ति तिस्रोर्ध्वर्चशः । “स्वादोरित्थाविषूवतः उपनोहरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वाअवीवृधन्नि” ति त्रयस्तृचा । अर्ध्वर्ध्वर्चकारं तिस्रः कृत्वा शंसेत् । तत्रैवं प्रकारः । “स्वादोरित्थे” त्यादि “मोमश्रीणान्तिपृश्नय” इत्यन्तमनवानमुक्त्वावस्येत् । “मियाइन्द्रे ” त्यादि “वस्वीरनुस्वराज्यो ” मिति प्रणवेनोपसन्तनुयात् । “उपनोहरिभिः सुतमि” त्यारभ्य “शतऋतुरि” त्यन्तमनवानमुक्त्वावस्येत् । “उपनो हरिभिः सुतंत्वांहि तृत्रहोन्न” त्यादि “सुतोमि” ति प्रणवेन “इन्द्रं विश्वाअवीवृधन्नि” त्यारभ्य “शवमस्पत ” इत्यन्तमनवानमुक्त्वावस्येत् । “त्वामपिमणोनुम” इत्यारभ्य “मंहतेमघोमि” ति प्रणवेन “कयात्वंनऊत्ये” ति तृचमुपसन्तनुयात् । इत्यनुरूपः । “शो०कस्तमिन्द्रंत्वावसुमि” त्रैकाहिकः प्रगाथोर्ध्वर्चशः । “मोषुत्वावायतश्चने” ति सद्विपदः सामप्रगाथोर्ध्वर्चशः । होत्रकाणां सामप्रगाथेभ्यः आहावो नास्ति । पञ्चाह्यानि माध्युन्दिन इति वचनात् । उपसमभ्यस्याहूपदाम । “रथेनपःतमादधूगयस्क्रामोवज्रहस्तमु०पितरं हुवोशो सत्रामदान” इतिभामहृक्तं पञ्चमं पञ्चः । “आसत्योयात्वि” त्यहीन-

सूक्तमेकादशर्चं पच्छः । “एवात्वाभिन्द्र ” इत्यैकाहिकमेकादशर्चं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । षडहस्रोत्रियावापवत्सु अहीनसूक्तप्राप्तिः । अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः । अभिहिङ्कुत्याहूय “अभिप्रवः सुराधसमि ” ति द्वे । “ यद्यावइन्द्रतेशतमि ” ति द्वे । पुनः “ अभिप्रवः सुराधसमि ” इति द्वे : एते प्रगाथा बृहतीकाराः । इति स्तोत्रियः । “ शो० प्रमुश्रुतंसुराधसमि ” ति द्वे । “ यदिन्द्रयावतस्वमि ” ति द्वे । पुनः “ प्रमुश्रुतंसुराधसमि ” ति द्वे । बृहतीकारशस्याः । इत्यनुरूपः । “ शो० उदुत्येमधुमत्तम ” इत्यैकाहिकप्रगाथः । “ इन्द्रत्रिधातुशरणमि ” ति सामप्रगाथोऽर्धर्वशः । “ शो० योजानएवे ” ति सामसूक्तं षडृचं पच्छः । अन्त्या परिधानीया । अच्छावाकस्य । अभिहिङ्काराहावी । “ तरोभिर्वोविदद्वमुमि ” ति द्वे बृहतीकारम् “ रेवतीर्नः सधमादे ” इति तिस्रोऽर्धर्वशः । पुनः “ तरोभिर्वी विदद्वमुमि ” ति द्वे बृहतीकारम् । “ शो० तरुणरितत्सिषामसि ” इति द्वे बृहतीकारम् । “ रेवाँ इन्द्रेवतस्नोते ” ति तिस्रोऽर्धर्वशः । पुनः “ तरुणरितत्सिषामसि ” ति द्वे बृहतीकारम् । “ शो० मुदिस्वस्यरिच्यते ” इत्यैकाहिकः प्रगाथः । “ इन्द्रमिदेवता-न्ध्र ” इति सामप्रगाथोर्धर्वशः । “ शो० मभूरेकोरायिपतेरयीणामि ” ति सामसूक्तं पञ्चर्चं पच्छः । “ शासद्रन्दिर्दुहितुर्नप्यगादि ” ति अहीनसूक्तं द्वाविंशत्यृचं पच्छः । “ इमामृपुप्रभृतिमि ” त्यैकाहिकं सूक्तमेकादशर्चं पच्छः । उपोत्तमामुद्धरेत् । उत्तमा परिधानीया । सर्वत्र याज्याः प्राकृताः ॥

अथ तृतीयसवर्णम् ॥ वैश्वदेवस्य प्राकृतौ प्रतिपदत्तुरी शस्त्राहूय “ तद्देवस्यसवितुरि ” ति सावित्रं निविद्धानं सप्तर्चं पच्छः । एकां शिष्टा निविन् । एकया च आहूय “ कतरापुर्वाक-

तरापरायक्षरे” ति धावापृथिवीयं निविद्धानमेकादशर्चं पच्छः ।
एकां शिष्ट्वा निवित् । आहूय “सुरूपकृत्नुमूषय” इति धाय्या
अर्धर्चशः । आहूय “अनञ्चोजात” इत्याभवं सूक्तं नवर्चम् । एकां
शिष्ट्वा निवित् । आहूय “अयंवेन” इति पच्छः । आहूय “येभ्यो-
भ्योमाता” इति पच्छः । आहूय “एवापित्रे” इति पच्छः । आ-
हूय “इदत्थारौद्रिम” ति पञ्चविंशकं पच्छः । अस्य सूक्तस्य “पू-
र्वीवगन्तुर्दाशित्सूत्रतायो” मिस्यन्तं शस्त्वा “येयज्ञेने” ल्येकादशर्चं
सूक्तमुपमन्तनुयात् । अस्य सूक्तस्याद्याश्चतस्र ऋचोः पच्छः ।
उत्तमा चै पच्छः । शिष्ट्वाः पद् अर्धर्चशः । “यस्मिन्श्रान्ताअ-
सनःमवाज्मि” ति प्रणवेन मह गृणानो “अद्भिर्देववानि ” ल्यु-
पमन्तनुयात् । एते द्वे ऋचौ पच्छः शस्त्वा “स्वास्तिनोमिमीता-
मडिनाभग” इति तृचं निविद्धानीयं पच्छः । एकां शिष्ट्वा नि-
वित् । “अदितिद्यौरदितिर” ति परिधानीया । अथाग्निमारुत-
म् ॥ अभिर्दि इराहावौ । “वैश्वानरायधिषणामृतावृध ” इति प-
ञ्चदशर्चं निविद्धानीयं पच्छः । अस्याद्यं पच्छ ऋगावानं शंसेत् ।
एकां शिष्ट्वा निवित् । आहूय “शन्नः करत्पर्वते” इति धाय्या ।
आहूय “प्रप्रयज्यव” इति मारुतं दशर्चं पच्छो निविद्धानम् । ए-
कां शिष्ट्वा निवित् । आहूय “यज्ञायज्ञावोअग्रय” इति प्रगाथः
ककुत्तराकारशस्यः । “त्वमग्नेयज्ञानामि” ति तिस्रोर्धर्चशः ।
पुनः “यज्ञायज्ञाव” इति पूर्ववत् । इति स्तोत्रियः । “देवोवोद्र-
विणोदा” इति प्रगाथः ककुत्तराकारशस्यः । “त्वामीडेअध-
द्विने” ति तिस्रोर्धर्चशः । पुनः “देवोवोद्रविणोदा” इति पूर्वव-
त् । इत्यनुरूमः । आहूय “इमंस्तोममर्हते” इति जातवेदस्यं नि-
विद्धानीयं षोडशर्चं पच्छः । एकां शिष्ट्वा निवित् । आपोहिष्ठीया-
दि समानमैकादिकम् ॥

अथोक्थयशंस्त्राणि ॥ मैत्रावरुणस्य । अभिहित्पुराहावौ ।
 “एद्युषुत्रवाणित” इति तिस्रोर्ध्वर्चशः । “अग्नेत्वंचोअन्तम” इति
 द्वे द्विपदे । “तंत्वाशोचिष्ठदीदिव” इत्येका । एतां द्विपदाः पच्छः
 । “एद्युषुत्रवाणित” इति तिस्रः पूर्ववत् । इति स्तोत्रियः । “शो०
 माग्निरगामिभारत” इति तिस्रोर्ध्वर्चशः । “अग्नेभवसुपामिधःसमिद्ध”
 इति तिस्रो द्विपदा पच्छः । पुनः “आग्निरगामिभारत” इति ति-
 स्रोर्ध्वर्चशः । इत्यनुरूपः । आह्वय “अभिप्रवः सुराभम” इत्याद्या
 वालाखिल्यां विहरेत् । विहारश्चिविधः । होण्डिनो महावाल्भिन्ने-
 ति । एतेषां त्रयाणामैच्छिको विकल्पः । होण्डिनविहरणं तावदु-
 च्यते । “अभिप्रवः सुराभमि” त्यादिवाल्खिल्यमंजुकान्यष्टौ
 सूक्तानि । तत्र प्रथमद्वितीयेऽसूक्ते षोडशिवत्पादान्यवधाय अर्ध-
 र्चशः शंसन् । तृतीयचतुर्थे अर्धर्चशो विहरेत् । ऋकशः पञ्चम-
 पष्ठे विहरेत् । इत्येकः पक्षः । अथ वा प्रथमद्वितीये सूक्ते व्यति-
 मर्शं पच्छो विहरेत् । तृतीयचतुर्थे सूक्ते व्यतिमर्शमर्धर्चशो वि-
 हरेत् । पञ्चमपष्ठे व्यतिमर्शसूकशः । व्यतिमर्शं नाम पूर्वस्य प्र-
 थमा उत्तरस्य द्वितीयया उत्तरस्य प्रथमा पूर्वस्य द्वितीयया त-
 थोर्नर्चं प्रथमद्वितीयाभ्यां पादाभ्यामवस्येत् । प्रथमद्वितीयाभ्यां
 षण्णुयात् । तृतीयोत्तमाभ्यामवस्येत् । तृतीयोत्तमाभ्यां प्रणुयात् ।
 इति द्वितीयः प्रकारः । इति तु होण्डिनौ ॥ अथ महावाल्भिन्मंजुको
 विहार उच्यते । एतान्येष पदसूक्तानि व्यतिमर्शं पच्छो विहरेत् ।
 एतानि पदसूक्तानि अष्टाविंशतिप्रगाथा भवन्ति । “इन्द्रोऽवश्वस्य-
 गोपतिरि” ति पञ्चैकपदं सूत्रे पाठिताः । “प्रचेतनप्रचेतवे”
 त्याद्यास्त्रयोविंशतिर्महानिःस्तीनां पुरीषपदमहितानाम् । अष्टाक्षराः
 पादा ग्राह्याः । एवमष्टाविंशतिः एकपदा भवन्ति । तत्रैकैकस्मिन्त-
 गाथे समाप्ते प्रणवेनावसाय एकैकामेकपदां प्रणवानामुपमन्तनुया-

त । अर्धमूक्ततामुपमन्दध्यात् । एवं पदमूक्तानि पच्छो विहृत्य पुनर-
 प्येतानि पदमूक्तानि व्यतिमर्शमर्धर्चशो विहरेत् । तत्र एता एकपदाः
 पूर्ववत् । एवमर्धर्चशो विहृत्य एतान्येव पदमूक्तानि व्यतिमर्शमृ-
 क्शो विहरेत् । तत्रापि तास्वेकपदाः पूर्ववत् । एवमृक्शो विहृत्य
 एतान्येव पदमूक्तानि यथाममन्नातमर्धर्चशः शंसेत् । नात्रैकपदा
 उपमन्दध्यात् । एवं शंमनं महाबालभिदुच्यते । एवं त्रिविधो वि-
 हार उक्तः । एतेषामन्यतमेन विहारेण पदमूक्तानि शस्त्वा सप्तमा-
 ष्टमे सूक्ते विहृत्य शंसेत् । अष्टमं शस्त्वा सप्तमं शंसेदित्यर्थः । उ-
 भेऽप्यर्धर्चशः । तदनन्तरम् “ इमानिवांभागधेयानी ” ति सौपर्णसं-
 जकं सूक्तं सप्तर्चं पच्छः । एतामेव पुनस्त्रिपद्या । एतामेव अनेवानं
 शस्त्वा प्रणवेनावसाय पुनरेतामेव त्रिपद्या । पुनरेतामेवार्धर्चशः पु-
 नरेतामेव पच्छः शंसेत् । एतद्दूरोहणं शस्त्वा । “ इन्द्रावरुणासौ-
 मनसमि ” ति शिष्टामृचं पच्छः शस्त्वा “ आवोराजानावि ” ति ऐ-
 काहिकं सूक्तं पञ्चर्चं पच्छः । उत्तमा परिधानीया । विहारे “ अ-
 भिप्रवप्रवे ” त्यादीनां षण्णां मूक्तानाम् “ ओथामोदैव ” इति
 प्रतिगरः प्रणवेषु “ मदामोदैवोमथ ” इति अवसानप्र-
 णवेषु प्रतिगरौ । सर्वास्वेकपदासु “ ओथामोदैवोमि ” ति
 प्रणवान्तः प्रतिगरः । दूरोहणाश्रमाने च अन्यत्र प्राकृत एव
 प्रतिगरः । शस्त्रयाज्या प्रकृतिवत् ॥ अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः ! अ-
 भिहिङ्गाराहावौ । “ वयमुत्वे ” ति द्वे तिस्रस्कारं ककुबुत्तराकारं
 तृतीयपञ्चमपादाभ्यामेन सर्वाः ककुभो भवन्ति । “ इमानुक्-
 म्भुवनासीपधामेति ” तिस्रो द्विपदाः पच्छः । पुनः “ वयमुत्वा-
 मपूर्व्यामि ” ति प्रगाथः । इति स्तोत्रियः । “ शो० योनइदमिदंपुरे ”
 ति प्रगाथस्य तृतीयपञ्चमपादाभ्यामः । “ हत्वायदेवै ” ति द्वे
 द्विपदे पच्छः । “ अयात्राजमि ” त्येका पच्छः । पुनः “ यानइ-

दमिदं पुरे ” ति पूर्ववत् । इत्यनुबन्धः । “ शौ० मप्राचइन्द्रे ”
 ति सुकीर्तिसञ्ज्ञकं सप्तर्चं पच्छः । अस्य सूक्तस्य चतुर्थीमर्धच-
 शः । ततो “ विहिमोतोरसृञ्जते ” ति टपाकापिसञ्ज्ञकं सूक्तं
 त्रयोविंशत्युचं सविग्राहं सन्युद्धवं सनिनर्दं पङ्क्तिशंसनं शंसेत् ।
 प्रत्युचं प्रथमर्धं विग्रहः । तृतीयेषु पादेषु न्युद्धवो निनर्दश्च । तृ-
 तीयपादेषु द्वितीयं स्वरमोकारं त्रिमात्रमुदात्तं त्रिस्तस्य तस्य चो-
 परिष्ठादपरिमितात् पञ्च वार्धोकाराननुदात्तात्तनुत्तमस्य तु त्रीन्
 पूर्वमक्षरं निहन्यते इति न्युद्धवः । निनर्दो नाम तृतीयपादान्त्य-
 स्वरस्त्रिमात्रमोकारं कृत्वा उदात्तमुच्चा तदनन्तरमोकारद्वयमनु-
 दात्तमुच्चा तदनन्तरमोकारंमेकमुदात्तं त्रिमात्रः कर्तव्यः । अग्रे
 चतुर्थपादादि । इति निनर्दवक्ष्यं । “ विहिमोतोरसृञ्जतेनेन्द्रदेव-
 ममंसत यत्रो ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ३ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ३ ॐ ॐ ॐ
 मददृत्पाकपो ३ ॐ ॐ ॐ मर्यः पुष्टुमुत्तस्वा विश्वम्ममिन्द्र उ-
 त्तरोपराहं द्रवावसिष्टपाकपेरतिव्यथिरि ” त्यादि । एवमेवेतन्सूक्तं
 त्रयोविंशत्युचं शस्त्वा “ इदञ्जना उपश्रुते ” त्यादिकं कुन्ता-
 पमञ्जकं यथापठितं शंसेत् । तस्यादितश्चतुर्दशविग्राहं निनर्दं शं-
 सेत् । तृतीयेषु पादेषु उदात्ताननुदात्तपरं यत्प्रथमं तन्ननिर्दत् । अ-
 स्योदाहरणम् । “ इदञ्जना उपश्रुते नराशमस्तविष्यते पष्टिमहस्त्रा-
 न्पातञ्जकौर्मभ्राशुशमेपुददमहोमि ” ति । चतुर्दश्याः सन्ति पूर्वार्द्धे
 त्रयोः पादाः तत्रैकेन द्वाभ्यां च विग्रहः । शेषोर्ध्वचशः । एतं वा-
 स्त्वा “ एता अठ्ठा अष्टुवन्त ” इति सप्ततिपदानि यथापठितं शं-
 सेत् । अथ वा “ एता अठ्ठा अष्टुवन्त ” इत्यादीनि । अत्र एकं
 निव्वानकीपति सप्त १ यदाहिनन्त्यं हनतपर्याकारं पुलः प-
 नर्मितं चैते द्वे पदे । एवमष्टादश पदानि शंसेत् । उक्तमेतं परं
 त् । एतौ किमर्थाद्वाविति पदार्थावर्चशः । शस्त्वा “ इदं न्यपा-

क्” इति च्चत्सो द्वेषाकारं प्रणवेनासन्तन्वन् शस्त्वा भुगित्यभिगत-
इति वीणि पदानि यथानिशात्तं शस्त्वा “ वमिदेवाअक्रमते ”
त्यर्थवशः शस्त्वा “ दित्याःहजरितरंगिरोभ्योदक्षिणामनयन्नि” ति
सप्तपदानि यथापठितं शस्त्वा उत्तमेन पदेन प्रणुत्य “ त्वमिन्द्रं-
शरिणे” ति तिस्रोर्वचशः शस्त्वा “ यदस्याअहुंभेद्या ” इति अ-
ष्टौ ऋचः सन्यूङ्गं सनिनर्दं सविग्राहं शस्त्वा “ कएतरोयन्प्र्राची-
रजगन्ते.” त्यृचो द्वे सन्यूङ्गं सनिनर्दं सविग्राहं शस्त्वा “ दाधि-
क्राव्योःअकारिपमि ” त्येतामृचमर्धर्चशः शस्त्वा “ सुतामोमं-
धुमत्तमा ” इति तिस्रोर्वचशः शस्त्वा “ अत्रद्रप्सोअशुमतीमति-
ष्टरि ” ति तिस्रः पच्छः शस्त्वा “ अच्छामइन्द्रामि ” त्येकादिकं
सूक्तं दशर्चं पच्छः संमेत् । उत्तमा परिधानीया । याज्या प्राकृता ।

— अथास्य शास्त्रस्य प्रतिगरा उच्यन्ते ॥ “ विहिमोतोरसृक्षते”-
त्यर्थवर्धमानेषु प्राकृतः प्रतिगरः । यत्रोइत्यत्र न्यूङ्गे ओइति त्रिमा-
त्रसृक्त्वा “मददृपाकपो”इत्यत्र “मदेथमदैवोमि”त्युक्त्वा निनर्द-
मुक्त्वा “मर्यः पुष्टेपुमत्समे”त्यवमाने “ओथामोदैवे”ति ब्रूयात् ।
ऋगन्तप्रणवे प्राकृतः प्रतिगरः । “इदंजनाउपश्रुते”त्यादिचतुर्दश-
र्क्षु “ओथामोदैवोमि”ति प्रतिगरः । प्रतिगरं चाद्याक्षरप्रनुदात्तपु-
क्त्वा द्वितीयनुदात्तं ब्रूयात् । अत्रपानेषु प्राकृतः प्रतिगरः ।
“यः मभेयोविदध्य ” इत्यारभ्य “ विततौकिरणौ ” इत्येत-
दन्तं प्राकृतम् । “ विततौकिरणौ ” ति पठ्युं “हुंहुभिभावा-
वाहताभ्यांजरितरोथामोदैवाकौशविलेजरितरोथामोदैव रजति न्यूथे-
र्धानांजरितरोथामोदैव उपानाहिपादंजरितरोथामोदैव उत्तगंज-
नीमांजन्यांजरितरोथामोदैव उत्तगंजनीपत्वन्यांजिर, तरोथामोदै-
व ” इत्यवमानेषु यथाक्रमं भवति । प्रणवेषु प्राकृतः । “ इहेथ-
प्रागि ” ति चतुर्दशु “ अत्रान्जितरिरोथामोदैः पृषातका-

वर्धर्चशः । “ इडेग्रोवापञ्चविंशत्पृष्ठं पच्छः । “ उभाउनु-
नमि ” त्येकादशर्चं पच्छः । “ इव्याहोताराप्रथमापुरोहिते ”-
ति परिधानीया पच्छः । “ पुरोमात्रये ” ति याज्या । एता-
न्यतिरिक्तोक्त्यानि आग्नेयैन्द्रैवश्वदेवैवष्णवानि चेत् एता एव या-
ज्याः स्युः । सर्वाण्याश्विनानि चेत् तदा “ युवंदेवाकृतुना-
पृर्व्येणयुवांदेवांस्त्रयएकादशासः पनाप्यन्तदश्विनाकृतवांअयवां-
भागोनिहितोयजत्रे ” ति चतस्रो याज्याः । एता वाञ्छाखिल्या
आम्नाताः । यद्येता ऋचो नाधीयात् “पुगणंघोक्तः सक्यश्शिवंवा-
मि ” तिन्यथाक्रमं चतस्रो याज्या भवन्ति । पर्यायवङ्कः । य-
द्याप्तोर्यामसंस्थात्मको भवति छन्दोगानुसारेण तदाश्विनशस्त्रा-
न्तप्रतिरात्रमर्विकृतं कृत्वा ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्त्यानि भवन्ति इति
विशेषः । यज्ञपुच्छादि सर्वमेतिरात्रवत् । इति सप्तमंस्थाः ॥ तामां
मध्ये यां संस्थामुपयन्ति तस्या अन्ते यज्ञपुच्छं कर्तव्यम् ॥

अथ यज्ञपुच्छप्रयोगः । शस्त्रममाप्त्यनन्तरं मृगतीर्थिसर्पणं कृत्वा नृया-
जादि शंयुवाकान्तं पशुवत्कुर्यात् । प्रैषममात्राये यो द्वितीयः सूक्तवाक-
प्रैषस्तमत्रं ब्रूयात् । तत्र यथादेवतं निगमनं भवति । सर्वत्र “अवीट्य-
तपुहोडाशैरि ” त्येव ब्रूयात् पुरोडाशे मत्यमति च । “ अवी
बुधते ” त्यस्य नोहः । सूक्तवाके यथावाहितं देवता निगमयेत् ।
इन्द्रो वसुमानित्याद्याः सवनदेवताः । अत्रागूर्न भवति । सुवच्छ-
ब्दानुवर्तते एव । नामादेशश्च कर्तव्यः । शंयुवाकानन्तरं वाजि-
नवागश्चातुर्मास्यवत् । वाजिनयागोत्तरं हारियोजनः उचैस्तमं भ-
वति । “ अयाः सोममस्त्रमिन्द्रप्रयाहि ” इत्यनुवाक्या । “ धानामे-
मानामिन्द्राद्धिचपिवशे ” ति प्रैषः । “ युनज्जितव्रह्मणाकेशिना
हरी ” इति याज्या । उक्तानुवपदकारः । अथाहृतं द्रोणकलश-
मिडामित्र प्रतिगृह्य उन्नेतिरुपहवमिष्ट्वा द्रोणकलशस्थं सोमं तूर्णानि

मवेक्ष्य “ हरिव्रतस्तेहारियोजनस्ये ” त्यादि “ भक्षयामी ”
 त्येतदन्तेन मन्त्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा द्रोणकलशमुन्नेत्रे प्रदाय
 “ अपाममोमं शन्नोभवे ” ति मुखहृदये अभिमृशेत् । होता “
 उदायुपे ” त्येतेनोपोत्थायोत्तरेण सर्वान्धिष्यन्गत्वा पूर्वया द्वा-
 रा निष्क्रामति । एवमेव होत्रकाश्चाच्छावाकवर्जम् । अच्छावा-
 कस्त्रपरया द्वारा निष्क्रामति । आग्नीध्रीयं प्राप्य प्रत्यगुदगि-
 त्यादिर्गोधना सर्वे आग्नीध्रिये विनिःसृप्ताहुतीर्जुहति होत्रप्रथ-
 मग्रावस्तुदन्ताः “ अयंपीतइन्दुरिन्द्रंमदेधा ” इति द्विभ्यां म-
 न्त्राभ्याम् । अथस्य सोमो देवता । द्वितीयस्याग्निः । अथ तस्मा-
 न्निष्क्रम्याहवनीयं पद् यूपकशलान्यभ्यादधाति । प्रत्यगुदगाहव-
 नीयादवस्थाय “ देवकृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा पितृकृतस्यै०
 मनुष्यकृतस्यै० आत्मकृतस्यै० एनसएनसोवयजनमसि० यद्रोदे-
 वाश्चक्रुगे ” ति ऋक् । अथ द्रोणकलशाद्दाना गृहीत्वा आपूर्य “
 आस्थामापूरयते ” त्यादि० “ पशुंश्चे ” त्यनेन मन्त्रेणावेक्ष्य
 तूष्णीमवघ्रायान्तःपरिधिदेशे निवपेयुः । अस्मिन्नेव मन्त्रे पूर्व-
 भागेनावेक्ष्य उत्तरभागेनावजिघ्रेयुरिति वा । विनिःसृप्ताहुतीत्येत-
 दन्तं सर्वे कुर्युः । तेषां मध्ये ये चमसिनस्ते सव्यावृतीभूत्वा ती-
 र्थदेशे जलपूर्णाश्रममा अध्वर्युभिः स्थापिताः तत्र व्रजेयुः । स्व-
 स्रचमसात्पश्चाद्भुषविश्य चमसदूर्वा निष्पीड्य चमसस्थाः आपो
 गृहीत्वा तामिरद्भिः स्वं स्वमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिण-
 न्त्रिःपर्युक्षन्ते । प्रदक्षिणं वा सर्वैः पाणिभिः । “ स्वधापित्रे स्व-
 धापितामहाय स्वधाप्रपितामहाय ” । यस्य पित्रादीनां मध्ये अ-
 न्यतमो जीवति तस्य तत्पर्युक्षणं नास्ति । धिण्डदानवत् । जुहुया-
 ज्जीवेभ्य इत्युपायान्तराभावात् । अथ पाणीश्रमसेष्ववधायोद्यम्य
 “ अक्षुधृतस्ये ” त्यादिना० “ भक्षयामी ” त्यन्तेन मन्त्रेण प्रा-

णभक्षान् भक्षयित्वा “ महिम्प्रजांपनामिचामि ” त्येतेनात्माभिमुखं
 खांश्चममान्भूमौ निपिच्य निष्कर्मदकम् “ अच्छ्रायंत्रोमरुतश्लो-
 कएत्वि-” त्येतेयोभिर्मृशेयुः । ततः सयजमानाः सर्वे आग्नी-
 ध्रीयं गन्वा “ दधिक्रान्णाअकारिपामि ” त्येतयर्ना दधिद्रुमां
 प्राकृष्यधम्य “ उभाकवीयुवाना ” इति मन्त्रेण सरुयविनर्जनं
 कुर्युः । महस्तस्पर्शनेन पत्नीमंयाजैश्चरित्वा ततो होता पशस्त्र-
 दिधिरन्वारब्धः सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । न संस्थाजपः । अ-
 नुबन्धवार्या अकरणपक्षे पशुकर्तृणां श्रुत्याद्रामनकर्म पवति । त-
 न्पशुतन्त्रे व्याख्यातम् । न संस्थाजपः । अथावभृथं व्रजन्दि ॥ व्रज-
 न्तः सर्वे ऋत्विजः साम्नो निथनं व्रुयुः । निथनमिति साम्नः पञ्च-
 मी विभक्तिरुच्यते । अवभृथेष्ट्याः तिष्ठन्तश्चरन्ति । सा चेष्टिः प्र-
 याजाद्यनुयाजान्ता । स्थानाचमने कृत्वा तीर्थेन प्राविश्य स्रुगादा-
 पनमुक्त्वा वहिर्व्रजं चतुरः प्रयाजान्यजति । उत्तमे प्रयाजे “ स्वाहा-
 शिस्वाहामोमंस्वाहावरुणंस्वाहादेवा ” इत्यादि । “ अप्स्वग्रेमधि-
 ष्टवाप्सुमेमोमोअव्रवीदि ” त्यप्सुमतोराज्यभागयोरनुवाक्ये । नि-
 त्ये याज्ये । वरुणः प्रधानदेवता । “ अवतेहेडउदुत्तममि ” ति
 याज्यनुवाक्ये । अधिवरुणौ स्विष्टकृद्देवते । “ त्वन्नोअग्नेवरुण-
 स्मे ” ति पुरोनुवाक्या । “ ये ई-यजामहेग्नीवरुणौ मन्वन्नोवमोभ-
 वोती ” ति निगदव्रजम । आवाहनाभावात् । इडा च न भवति ।
 अर्धध्रुवशांदनृयाजमद्भवे द्रावन्नृयाजौ यजति । संस्थिताया सर्वे-
 स्मक्षीयाः “ नमोवरुणायाभिष्टितोवरुणस्यपाशः ” अनेन पांदा-
 नुदकान्नेवदध्युः । ततो “ भक्षस्यावभृथोमी ” ति मन्त्रेण अ-
 पः पीत्वा प्रोथ्य प्रष्टीवन्ति । प्रोथनं नामान्तराम्यशोधनार्थः
 क्रियाविशेषः । शौचार्थमाचमनं कृत्वा “ भक्षितस्यावभृथोमी ” ति
 पुनरापः पीत्वा प्रतिगरन्ति । शौचार्थमाचमनं कृत्वा “ भक्षं कृत-

स्यावसृथोमी”ति पुनरापः पीत्वा प्रोथ्य प्रतिगरन्ति ॥ शौचार्थमाच-
मनं कृत्वा प्लुत्य “ आपोअस्मान्मातर ” इत्येका “ इदमापः प्र-
वहते ” खेका “ सुमिष्यानआपओपधयः ” एतैर्नैत्रैरभ्युक्षेरत् ।
अथैतान्मर्वादुदकादुन्नेतोन्नयति । “ उन्नेनृन्नेनयान्तर्वस्वोअभ्यु-
नपान ” इत्युन्नीयमाना जपन्ति । “ उद्वयन्तममस्परी ” स्युदेत्य
आदित्यसुपतिष्ठत इति शेषः । अथाग्नेः “ समिदासि ” इत्यादि
समिदायावान्तं पशुवत्कुर्यात् । ततो मैत्रावरुणाशीध्रवर्जाः सर्वे
संस्थाजपं कुर्युः । अनुबन्ध्याया अकरणक्षे मैत्रावरुणोपे संस्था-
जपं कुर्यात् ॥ अथोदयनीयेष्टिः ॥ मार्चंशाठामुखीये प्रायणीययोक्ता ।
विशेषस्तूच्यते । अग्निः सोमः सविता पथ्याः स्वस्तिरदितीरिति
देवताक्रमः । यास्तत्रानुवाक्यास्ता अत्र याज्या । यास्तत्र याज्या-
स्तांश्चाऽनुवाक्याः । स्विष्टकृति न विपर्यासः । इडा सूक्तवाकश्च
प्रकृत्या । मार्जनं भवति । अम्बामिष्टौ तन्त्रस्वतो भवति न प्राय-
णीयास्वरः । ये प्रायणीयां कृतवन्तस्त एव ऋत्विजः कुर्युः ।
अन्यत्सर्वमस्य प्रायणीयावत् ॥ संस्थितायामुदयनीयायां मैत्राव-
रुण्यनुबन्धानामस्त्रीपशुर्गोजातिः । तस्याग्नीपोमीयवत्कर्तव्यः ।
वपायाः “ आवांमित्रावरुणाहव्यजुष्टिमि”त्यनुवाक्या । “ होता-
यक्षन्मित्रावरुणावुस्त्रायावपायमिदं तोजुपेतामि”ति प्रैषः । “ युवंवस्त्रा-
णि पीवसावमाथ ” इति याज्या । अथ पुरोडाशस्य । “ आवा-
तंमित्रावरुणासुशस्तिरि”ति पुरोनुवाक्या । “ हो० क्षन्मित्रावरु-
णौपुरोडाशस्य जुपेतामि”ति प्रैषः । “ प्रवाहवामिष्टवञ्जीवसेन ”
इति याज्या । अथ हविषः । “ आनोमित्रावरुणाहव्यजुष्टिमि”त्य-
नुवाक्या । “ हो० क्षन्मित्रावरुणावुस्त्रायाहविषआत्तामद्यमध्यतोमे-
दउद्भृत् पुरोद्रेषोभ्यः पुगपुरुपय्यागभः यस्तान्मन्त्रंवासे अत्रा-
णां० करत् एवंमित्रावरुणौजुपेतां हविर्हेतिर्यजे”ति प्रैषः । यद्विष्टि-

नातिविधे मुदानुं ” इति याज्या । नर्वत्र निगमेष्वग्नीषोमयोः
स्थाने मित्रावरुणौ निगमयेत् । छानस्थाने उस्त्राशब्दं निगमयेत् ।
शुश्रुद्रामनादि संस्थाजपान्तं निच्छेद्यत् । कृत्स्नोप्ययं पशुसुत्तरवेः
द्विजमीप एव कर्तव्य इत्येके मन्यन्ते । यदि पूर्वमदनीयप्रशुस्थाने प-
श्वेकादिशिनी कृत्वा भवति तथा सत्यनुबन्ध्याया वपायागान्तरं हो-
तृमैत्रावरुणौ आंशीध्रियायन्तं मदश्चोत्तरेण गन्वा पूर्वद्वारा पशु-
ब्रह्मं पविश्य शालामुखीये तपोष्य पशुना चरन्ति । तस्य य-
पाजनदि पर्यधिकरणान्तरमग्नीषोमियत् । तयोरेकसूचयेत् । आ-
वाहने “ त्वष्टारमग्निमावह देवां आज्यपा ” इत्यादि इति दे-
वतावाहनम् । पर्यधिकरणान्ते एतं पशुसुत्सृजन्ति । एतावनेवा-
यं पशुयागो नाति ऊर्ध्वं कर्तव्यम् । यदि त्वध्वर्यत्र आज्येन म-
माप्नुयुः तदा अस्मदीयैरपि तथैव कर्तव्यम् । तस्मिन्पक्षे “ अ-
ग्निमग्नावह सोममावह त्वष्टारमावह वनस्पातिपावहदेवां आज्य-
पां ” इत्यग्निं प्रकृतिवत् । यत्रध्वर्युणां वैपे देवतादेशा द्रष्टव्या-
देशाश्च क्रियन्ते तद्देवास्मदीयैरपि कर्तव्याः । निपातांस्तु प-
शुवदेषु ज्ञेयत् । निपाता नाम मन्त्राध्यायपठितः पशौ ममंता-
भिवारुशब्दाः मदउद्भृतेषां उर्वतःश्रोणीति इत्येवकाराः । म-
दुर्वतस्य संस्थाजपान्तं निच्छेद्यत् । यत्रनुबन्ध्यायाः पशुसुतो-
होतृमैत्रावरुणौ देवकहर्षीष्यन्तायावयेवुः तत्रायं देवताक्रमः आ-
ता, अनुमतिः, राका, मिनीवन्ती, कुहः इति । “ धानाई-
दानुदाशुं धानावजानामुमरायज्ञे ” इति धानुवाज्यानुवाक्ये क-
ल्पेत् । “ अनुनोद्यानुपतिरन्विदनुमन्तिव ” इति कल्पजे याज्या-
नुवाक्ये अनुमत्याः । रक्षादीनां पृत्तिर्नयाजा उक्ताः । आनां या-
ज्यानुवाक्याः उपांशु प्रयोक्तव्याः । याज्यासु देवतादेशो न क-
र्तव्यः अन्वायान्यत्रान् । अत्र देवीणां तद्देवीष्वन्वायावयेवुः तत्र

देवताः सूर्यः, श्रौः, उपः, गौः, पृथिवी । “तरणिर्विश्वदर्शनाश्चर्व-
 देवानामि”ति सूर्यस्य । “स्मत्पुरन्निर्नआगही”ति द्वे दिवः । “आद्यां
 तनोषिरश्मिभिरावंहंतीपोप्यावर्याणी”त्युपसः । “नदाववारेणुकका-
 टोअशनुतेनतानशन्तिनदभाति तस्कर” इति गोः । “वडित्थापर्वतानां-
 दन्हाचिद्यावनस्पतीनि”ति पृथिव्याः । अत्राप्यन्वायात्यत्वादुप्रप्रंशु-
 त्पमानात्रदेवतादेशः । अनुबन्ध्यायां पञ्चलाभे मैत्रावरुणीया कर्तव्या ।
 सा आउष्यभागप्रभृति वाजिनान्ता भवति । तस्याः प्रयोगः । स्थानात्रम-
 ने कृत्वा तीर्थेन प्रविश्य उत्तरवेदिसमीपे निरसनोपवेशने कृत्वा स्फुगा-
 दापनम् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य “आनोमित्रावरुणांयद्र-
 हिष्टंतातिविधेसुदानू ” इति याज्यानुवाक्ये । प्रकृत्या संयार्ज्ये । अ-
 निगदे अनावाहन इति वचनात् । वाजिनयागस्तु चातुर्मास्येषु वै-
 श्वदेव्यामुक्तः । कर्मिणो वाजिनं भक्षयेयुः । एषा आश्वलायन-
 भृतिः ॥ अथाध्वर्युप्रत्ययानुसारेण प्रधानयागप्रभृति इडान्ता भवति ।
 अथ देविकाहवींष्यनुनिर्वपेयुः । नेपां देवतायाज्यानुवाक्याः पूर्वोक्ता
 द्रष्टव्याः । संस्थितायां सर्वपायश्च तानि हुत्वा संस्थाजो मनोपतिष्ठत आ-
 शीघ्रं । संस्थाजपं करोति ॥ अथोदवसानीयेष्टिः ॥ तत्र पञ्चदश सामि-
 धेन्यः । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्याग्निर्देवता । अधाद्यनेकनोर्ध्वस्थ
 आभिष्टेअद्यगीर्भिष्टण्णन् ” इति याज्यानुवाक्ये । अथ स्वष्टकृतः ।
 “एभिर्नोअकैरि” त्यनुवाक्या । “ये रेयजामहेग्निस्विष्टकृतमयाडग्नि-
 रश्रेभिः सोमस्यग्निः । प्रियाधामान्ययाड्देवानामाज्यपांतां ।
 कृणोतुसोअश्वराजातवेदाजुपतांहविरग्नेतमद्याश्वन्नस्तोमैः । मातस्योहै-
 वी रेपट् ” । अन्यत्सर्वं पौर्णमासवत् । पौनराधेयिकी अतिकृता इति
 वचनात् । पूर्णाहुतिपक्षे हातुर्न प्रयोगः ॥ इत्युदवसानीया समाप्ता ॥

इति श्रीवद्वद्वरप्रश्नार्थमद्विवरिचितायामाश्वलायनश्रौतसूत्रप्रयोगदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ।
 समाप्तः ।

